

ISSN 1303-9075

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

OCAK 2011

Cilt : IX

Sayı : 1

ELAZIĞ
2013

Say:1

Cilt:IX

ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ISSN 1303-9075

Sahibi

Prof. Dr. Kutbeddin DEMİRDAĞ
Fırat Üniversitesi Rektörü

Editörler

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü
Prof. Dr. Enver ÇAKAR
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN
Tarih Şubesi Başkanı
Prof. Dr. Saadettin TONBUL
Coğrafya Şubesi Başkanı
Prof. Dr. Ali YILDIRIM
Dil ve Edebiyat Şubesi Başkanı
Prof. Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU
Sosyoloji Şubesi Başkanı
Yrd. Doç. Dr. Rifat ÖZDEMİR
Tercüme Şubesi Başkanı
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK
Halk Kültürü Şubesi Başkanı
Doç. Dr. Vedat ÇAKIR
İletişim ve Tanıtım Şubesi Başkanı
Yrd. Doç. Dr. Cem AYDEN
İktisadi ve İdari Bilimler Şubesi Başkanı

Bu Sayının Hakem Heyeti

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Ün.)
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Ahmet AKSIN (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Mehmet ÇELİK (Celalbayar Ün.)
Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR (Bilecik Ün.)
Prof. Dr. Muammer GÜL (Harran Ün.)
Doç. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Ün.)
Doç. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ (Fırat Ün.)
Doç. Dr. İlyas GÖKHAN (Nevşehir Ün.)

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
MERKEZİ**

**ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

OCAK 2011

Cilt: IX

Sayı: 1

ISSN: 1303-9075

Elazığ

2013

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi IX/1

ISSN: 1303-9075

Basım Yeri: Elazığ

Basım Tarihi: 2013

Dizgi: Prof. Dr. Enver ÇAKAR

Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi

Baskı Adedi: 500

• Orta Doğu Araştırmaları Dergisi yılda iki defa yayınlanır. Orta Doğu'nun tarih, coğrafya, sosyoloji, dil ve edebiyat ve halk kültürü ile ilgili çalışmalara yer verir.

• Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi'nin izni olmadan tamamen veya kısmen çoğaltılamaz.

• Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarına aittir. Merkezimizin görüşünü yansıtmaz. Bundan dolayı merkezimiz mesuliyet kabul etmez.

İsteme adresi: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü Elazığ/ Türkiye

Tlf: 0.424.2370000/3836-3839

Fax: 0.424.2330062

email: mozturk@firat.edu.tr

ecakar@firat.edu.tr

İÇİNDEKİLER

L. Gürkan GÖKÇEK-Faruk AKYÜZ	
Sumer Kanunları	1
Sadettin BAŞTÜRK	
Yemen’de Osmanlı-Zeydî Mücadelelerinin Sebep ve Sonuçları	11
Hasan SELÇUK-Recep ULUSOY	
Son Mısır Devrimine Ekonomik Yaklaşım	21
Sezgin GÜÇLÜAY	
Bizans İmparatorluğunda Toprak Sistemi İçerisinde Themalar (IV-VII. Yüzyıllar)	63
Arzu TAŞCAN	
Makamât-ı Mukaddese Meselesi	91
Seyhun ŞAHİN	
Bizans’ın Büyük Roma’yı Yeniden Kurma İdeali ve İtalya-Sicilya Siyaseti	103
Ahmet ALTUNGÖK-Taner YILDIRIM	
Basra Körfezi Ticareti Üzerinde Sasani-Bizans ve Arap Mücadelesi	137
Turgay MURAT	
Kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı Sonuna Kadar Mısır Siyasetinde Vafd Partisi	159
<i>Yayın İlkeleri/Publication Principles.....</i>	175

SUMER KANUNLARI

Laws of Sumerian

L. Gürkan GÖKÇEK* **Faruk AKYÜZ****

ÖZET

Birçok ilke imza atan Sumerliler, toplumsal düzeni sağlamada önemli bir işlevi olan kanunları kendi anlayışlarına göre düzenli bir şekilde yazıya döken ilk toplumdur. Kanun metinleri, ferman veya talimatnameler Sumer toplumunun sosyal ve ekonomik yapısı hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir.

Bu çalışmayla Sumer Kanunlarını toplu bir şekilde ele alarak Sumerlilerin kanun anlayışları hakkında bir değerlendirme yapmaya çalıştık.

Anahtar kelimeler; Sumer, kanun, ferman, suç, ceza

ABSTRACT

Sumerians, having taken the first step in a number of fields, are the first society to put regularly on paper the laws according to their own ways and understandings. Legal texts, decrees or instruction letters offer significant information about the social and economic structure of the Sumerian society.

This study is intended to take the Sumerian Laws collectively and to evaluate the Sumerian understanding of laws.

Key words; Sumerian, law, decree, crime, punishment

Esas itibariyle, Sinear olarak adlandırılan Basra Körfezi ile Babil arasındaki bölgede, Dicle ve Fırat nehirlerinin kenarlarına yerleşen Sumer halkı, kendilerinden önce burada yaşayan kavimlerin medeniyetlerine, bazı yeni kültür unsurlarını da katarak, mevcut eski köy kültürünü bir şehir kültürüne dönüştürmüşlerdir. Sumerliler, öncelikle bu coğrafyadaki bataklık alanları kurutmuşlar ve tarlaları sulamak için kanallar açmışlar, nehirlerin taşmalarını önlemek için setler inşa etmişler ve yerleşim alanlarının etrafına surlar çekmek suretiyle, şehir devletleri kurmuşlardır.¹ Bu şehir devletlerin

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, gokcek@gazi.edu.tr

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı

¹ F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 37 vd.; S. N. Kramer, *Sümerler*, İstanbul 2002, 13 vd.; Memiş, Ekrem; *Eskiçağda Mezopotamya*, Ankara 2007, s. 21vd.

en önemlileri Eridu, Ur, Uruk, Lagaş, Umma, Şuruppak, Nippur ve Kiş idi.² Sumerliler, bu şehir devletlerinde, yerleşik hayatın gerektirdiği maddi unsurları üstün yetenekleri dahilinde önemli ölçüde geliştirerek, teknik anlamda büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Fakat, Sumer toplumunda nüfusun ve gelişmenin etkisiyle gelen değişimler ve giderek karmaşık hale gelen bireylerin birbirleriyle ilişkileri, bir takım normların ifade edilmesine ve uygulanmasına sebep olmuş, bir başka deyimle, yazılı hukukun ortaya çıkması sağlanmıştır. Biz de bu çalışmada, Mezopotamya’da yaklaşık 1000 yıl kadar varlıklarını sürdüren Sumer halkının kanunları hakkında bilgi vermek istiyoruz. Sumer kanunlarını Urukagina talimatnamesi, Gudea Fermanı, Ur-Nammu Kanunu ve Ana İttişu Kanunu olmak üzere 4 başlıkta tasnif edebiliriz.

Urukagina Talimatnamesi

Sumer siyasi tarihi içerisinde M.Ö. 2750’lere tarihlenen ve Erhanedan devri olarak adlandırılan dönemde, Güney Mezopotamya’da yaşayan Sumer şehir devletleri arasında en ön plana çıkan Lagaş sitesidir. Hanedanın kralları toplam 170 kadar hüküm sürmüşlerdir. Hanedanı kurucusu Ur-Nanşe’den sonra Akurgal, Eannatum, Enannatum, Entemena II. Enannatum, Enetarzi, Enlitarzi, Lugalanda ve Urukagina sırasıyla tahta geçen krallardır. Lagaş’ın son kralı Urukagina bu hanedana mensup değildir ve kendinden önceki Lugalanda’nın 9 yıllık hakimiyetinden sonra, ruhban sınıfına karşı bir ihtilal sonucu başa geçirilmiştir.³ Urukagina, Sumer ve Mezopotamya tarihinde ve hatta dünya tarihinde şimdiye kadarki bilgilere göre ilk reformatör vasfına layık kimsedir. Urukagina’nın eldeki metni⁴ doğrudan doğruya kanun olarak kaleme alınmış değildir. Bu reformlar esas itibarıyla bir “*reform talimatnamesi*” mahiyetinde olup, vergileri çeşitlendirmek, yükseltmek ve mabedin mallarını çoğaltmak amacı ile büyük suiistimallere girişen acımasız ve zorba bürokrasisine karşı yapılan bir hareket olarak değerlendirilmektedir.⁵ Anlaşıldığına göre Lagaşlılar, bu zorlama ve

² C. K. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu, Yakın Doğuda Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma, Kentlere ve Devlete Geçiş*, London 1993, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitapevi, Ankara, 1999, s. 503 vd.

³ E. Bilgiç, *Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sumerlilerin Tarih, Kültür ve Medeniyetleri*, Dile ve Tarih Coğrafya Fakültesi Armağan Dergisi, Ankara, 1982, s. 97.

⁴ Metnin transkripsiyon ve çevirisi için bkz., M. Tosun – K. Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduka Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975, s. 24-29.

⁵ E. Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, *A.Ü. D.T.C.F.D.*, C. XXI, Sa. 3-4, Temmuz-Aralık, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963, s. 107.

baskılara dayanamayarak Ur-Nanşe sülalesini bertaraf etmişler ve başka bir aileden kendilerine yeni bir kral seçmişlerdir. Adı Urukagina olan bu kral, bir reform yaparak halkının özgürlüğüne kavuşmasını sağlamıştır. Urukagina'nın tahta geçiş süreci ve yapmış olduğu icraatları hakkındaki bilgileri, yeni yapılan bir kanalın anısına yazılmış belgeden öğrenmekteyiz.⁶

Urukagina talimatnamesi, diğer Sumer kanunlarında olduğu gibi üç bölümden oluşmaktadır. Kralın Lagaş tanrısı Ningirsu ve tanrıçası Bau ile tanrıça Nanşe'ye ithafen yaptırdığı mabetlerden, kanallardan ve şehir surlarından kısaca bahseden bir önsöz ve aynı mahiyette bir son sözü ihtiva etmekte, bu iki kısım arasında asıl talimatname metni bulunmaktadır.⁷

Urukagina önsözünde, Lagaş'ta kendi idaresinden önceki durumu belirtmekte, Lagaş kralı ile din adamlarının iş birliği yaparak halkın her türlü sosyal işlerinden ağır vergiler aldıkları, vergisini vermeyenlerin mallarını tapınak görevlilerinin nasıl zorla aldıklarını şu şekilde anlatmaktadır:

“Tanrıların sığırları krala ait tarlaların sulanmasında kullanılıyordu. En iyi tarlalar kralın dostlarına veriliyordu. Semiz eşeği ve sığırı tapınak görevlileri alıyorlardı. Bu görevliler mahsulleri, kralın dostlarına taksim ediyorlardı. Herhangi bir tapınağın görevlisi, bir fakirin annesinin bahçesindeki ağaçları kendisi için kesiyor ve meyvelerini alıyordu. Mezara bir ölü gömülürse, tapınak görevlisi kendi içkisi için 7 testi bira, kendi yemesi için 420 ekmek ve 120 ölçek (sila) arpa, bir elbise, bir oğlak ve bir yatak alıyordu”.

Son kısımda ise, Lagaş kralı Urukagina kendi yaptığı reformları, şöyle tasvir etmektedir:

“Enlil'in savaşçısı Ningirsu, Urukagina'ya krallığı verdiği zaman, o eski adetleri yeniden tesis etti. Beyaz bir koyun, bir kuzu için (verilen) vergilere bakan müfettişi kaldırdı, din adamlarının saraya getirdikleri vergilere bakan müfettişi kaldırdı. Artık Ningirsu'nun toprakları içinde hiçbir müfettiş yoktur. Mezara bir ölü konulursa, tapınak görevlisi kendi içeceği olarak 3 testi bira, yiyecek olarak 80 ekmek, bir yatak ve bir oğlak

⁶ Bkz., S. N. Kramer, *Tarih Sumer'de Başlar*, Çev. M. İlmiye Çığ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 37.; Bu belge üç kil koni şekli üzerinde bir de oval plaka üzerine yazılmış 3-4 versiyon halindedir. Bütün bu parçalar 1878 Lagaş'ta (Tel-Loh) Fransızlar tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Bu parçaların ilk kopya ve tercümesini François Thureau-Dangin yapmıştır. Bahsi geçen metnin her tarafı kırık ve eksiktir. Bkz. M. Tosun, “Sumer, Babil ve Assur'lularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler, *Belleten*, C. XXXVII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973, s. 563.

⁷ E. Bilgiç, a.g.e. s. 107.

alacaktır. Hiçbir yerde din adamları, artık fakirin anasının bahçesine zorla giremez, eğer kralın tebâsının eşiği doğurursa, onun beyi ona “bunu senden alacağım” derse, eğer o, onunla satışa anlaşırsa, ona “istediğim parayı ver” der. O (Urukagina) böyle düzenledi ve Lagaşlıları hırsızlık, katil ve kuraklıktan kurtardı, hürriyeti yerleştirdi. Bundan böyle kimse dul ve yetimlere haksızlık yapamaz, Urukagina, Ningirsu ile bu antlaşmayı akdetti” denilmektedir.⁸

Urukagina talimatnamesinin asıl maddeleri ise, mülkiyet ve aile hukuku ile ilgili hükümleri ihtiva ederler. Ayrıca bu bölümde, kralın mevcut olan hüküm ve adetleri tekrar tesis ve ihya etmesi, kendisinin kralı olan Ningirsu’nun sözlerini memlekete hâkim kılması, hürriyeti tesis etmesi, öksüz ve dul kadına karşı zor kullanılmaması gibi, sosyal ve idari konuları ele alan maddeler ifade edilmiştir. Dolayısıyla, Urukagina’dan kalan bu belge, o zamanki Sumer toplumunun sosyal, idarî ve hatta iktisadî yapısı hakkında oldukça önemli bilgiler edinmemize imkân sağlamaktadır.

Gudea Fermanı

M.Ö. 2350 yılında Mezopotamya coğrafyası, dünya tarihinde ilk defa bir imparatorluk kurmuş olan Akad devletinin hakimiyetine girmişti. Sargon tarafından kurulan devlet, kendisinin 56 yıl gibi uzun bir saltanat süresinde, Mısır hariç bütün Önasya’yı kaplayan büyük bir imparatorluk haline gelmişti. Fakat bu imparatorluk, M.Ö. 2150 yıllarında, İran’ın kuzeybatısındaki dağlık bölgelerde yaşayan Gutiler tarafından yıkılmış ve Mezopotamya’nın büyük bölümü bu yeni istilacıların eline geçmişti. Gutiler’in yaklaşık bir asır kadar hakimiyetleri esnasında, yine Lagaş sitesinde kurulan yeni bir hanedanla karşılaşırız. Mezopotamya’nın siyasî tarihinde “Birinci Ara Devir” olarak isimlendirilen ve iki farklı temada ele alınan bu dönem, Sumerliler’in altın çağı olarak bilinmektedir. Zira, günümüze kadar ulaşan dinî ve edebî metinlerin büyük çoğunluğu bu dönemden kalmadır.⁹

Hanedan Ur-Baba tarafından kurulmuştur. Fakat, Lagaş hanedanının en ünlü kralı Ur-Baba’dan sonra tahta geçen damadı Gudea’dır. Gudea, Lagaş devletinin idarî merkezi olan Girsu’da, en önemlisi kent tanrısı Ningirsu adına olmak üzere 15 adet tapınağı yeniden inşa ettirmiştir.¹⁰ Bu tapınağın inşasını anlatan 54 sütundan ve 1400 satırdan oluşan silindir şeklinde iki

⁸ F. Kinal, a.g.e. s. 135 vd.

⁹ E. Memiş, a.g.e., s. 73 vd.

¹⁰ M. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, Çev. Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 99.

yazılı belge mevcuttur.¹¹ Bu belgelerden başka bazı heykel ve steller de mabedin muhtelif yerlerine yerleştirilmişti.¹² Bunlardan kendi heykeli olan ve “Statue B” olarak adlandırılan eserin üzerinde, bir takım sosyal reformlardan bahsedilmektedir. Esir kölelerin serbest bırakılması, fakirin zengine, zayıfın kuvvetliye ezdirilmemesi gibi ıslahatlarının yazılı bulunduğu bu heykel, şehrin baş tanrısı Ningirsu’nun mabedinde herkesin görebileceği bir yere diktirilmiştir.¹³ Ayrıca, Gudea’nın kitabelerinde Sumer şehirlerinde ahlakî yönden zayıf olan insanların temiz olmadıkları ve bu insanların, şehrin baş mabedinin yenilendiği veya dinî törenler yapıldığı kutsal günlerde şehirden uzaklaştırıldıkları belirtilmektedir.¹⁴

Ur-Nammu Kanunu

Yeni Sumer çağının ikinci yarısını ise, hem siyasî tarih, hem de yazılı ve arkeolojik buluntular bakımından III. Ur hanedanlığı temsil etmektedir. Takriben M.Ö 2100’de Ur-Nammu tarafından Ur şehrinde kurulan hanedanlık 110 yıl kadar egemenliğini sürdürmüştür. Ur-Nammu, şimdiki bilgilerimize göre, Lagaş kralı Urukagina’nın talimatnamesi bir tarafa bırakılırsa, Mezopotamya ve Önasya tarihinde ilk kanun koyan kraldır.¹⁵ Fakat bu kanunların Ur-Nammu tarafından yayınlanmadığı kesindir, kim tarafından yayınlandığı ise hala şüpheli olmakla birlikte bu kanunlar Ur-Nammu’nun oğlu Şulgi tarafından yayınlanmış olabilir.¹⁶ Oldukça kırık ve bu gün İstanbul Arkeoloji Müzesi’nde bulunan tabletler S.N. Kramer tarafından neşredilmiştir.¹⁷ Yeni bulunan belgeler ışığında Ur-Nammu kanunları J. J. Finkelstein tarafından yeniden ele alınmıştır.¹⁸

¹¹ Bu belgeler, Fransızlar tarafından Lagaş’ta yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Tanrı Ningirsu adına yapılan Lagaş’taki tapınağa ithaf eden uzun ilahilerden oluşmaktadır. Bu iki belge 1900’lü yılların başında Franzız Assyriolog Thureau Danguin tarafından kopyalanmış ve çevrilmiştir. Bkz. S. N. Kramer, *Sumer Mitolojisi*, Çev. Hamide Koyukan, Kabalı Yayinevi, İstanbul, 1999, s. 48.

¹² S. N. Kramer, *Sümerler*, s. 95

¹³ M. Tosun – K. Yalvaç, a.g.e. s. 11-12.; Statue B olarak adlandırılan eserin transkripsiyon ve çevirisi için bkz. M. Tosun – K. Yalvaç, *Sumer Dili ve Grameri*, 1. Cilt, T.T.K., Ankara 1981, s. 27-38.

¹⁴ S. N. Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, s. 210.

¹⁵ E. Bilgiç, “Eski Mezopotamya Tarihinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, s. 108.

¹⁶ S. N. Kramer, “The Ur-Nammu Law Code: Who Was Its Author?”, *Orientalia*, Nova Serisi, C. LII, 1983, s. 454.

¹⁷ Kanun maddelerinin transkripsiyon ve tercümelere için bkz. M. Tosun – K. Yalvaç, a.g.e. s. 30-43.

¹⁸ Bkz. J. J. Finkelstein, “The Laws of Ur-Nammu” *Journal of Cuneiform Studies*, C.XXII, 1969.

Ur-Nammu kanunun ön yüzü uzun bir prologu içermektedir. Bu prolog, dinî, tarihî ve ahlakî olmak üzere üç kısma ayrılabilir. Dinî kısımda Ur şehrinin tanrılar tarafından Sumer ve Akad krallığının merkezi olarak seçilmesinden, tarihî kısımda kral Ur-Nammu'nun Sumer ve Akad memleketleri üzerinde hâkimiyetleri için giriştiği faaliyetlerinden ve daha uzun olan ahlakî kısımda ise, Sumer memleketindeki bürokratik suiistimallerden ve kralın reformları ile bunların nasıl bertaraf edildiğinden, çeşitli tartıların ve ölçülerin ıslah edildiğinden ve son olarak sakatların, yetimlerin ve fakirlerin fena muamele ve suiistimallere karşı korunduğundan bahsedilmektedir.¹⁹ Bu durum Ur-Nammu'nun kanunlarının arkasındaki prensibin zayıfların ve bireyin korunması esas olduğunu gösterir.²⁰ Az bir bölümü çözülebilen bu giriş kısmında şu ifadeler geçmektedir:

“Dünya yaratıldıktan, Sumer ülkesinin ve Ur şehrinin kaderi tayin edildikten sonra, Sumer tanrılar kurulunun baş iki tanrısı olan An ve Enlil, ay tanrısı Nanna'yı Ur'un kralı yaptılar. Bir gün bu tanrı, yeryüzünde kendisini temsilcisi olarak Sumer ve Ur'da hükümlerini diye Ur-Nammu'yu görevlendirdi. Bu yeni kral ilk olarak Sumer ve Ur'un, askerî ve politik güvenliğini sağlamayı başardı. Özellikle Ur'a doğru gelişmekte olan sınır komşusu Lagaş şehir devleti ile savaş yapmayı gerekli buldu. Savaşı kazanarak Lagaş'ın kralı Namhani'yi öldürdü ve Ur'un kralı tanrı Nanna'nın gücü ile Ur'un sınırlarını eski duruma getirdi. Bundan sonra ülkenin içinde sosyal bir reform yapmaya sıra gelmişti. O, kanunda özellikle kendilerinden söz edilen yalancıları, düzenbazları, halkın öküzüne koyununa, eşeğine el koyan yağmacıları ülkeden attı. Uzunluk ve ağırlık ölçümlerini değiştirmeyecek şekilde tespit etti. Öksüzü zengine, bir şekel gümüşü olanı bir mana gümüşü olana²¹ kurban ettirmedi”.

Belgenin bu kısmından sonraki satırları kırık olmasına rağmen, Ur-Nammu'nun Sumer toplumunun refahını sağlamak ve ülkeye adaleti getirmek amacıyla benzer ifadeleri kullanmış olması kuvvetli ihtimaldir.

Asıl kanun maddelerinin yazılmış olduğu kısımdan ise, yalnızca 22 madde okunabilmektedir. Bu tablet üzerinde bulunan 22 paragraf, büyücülüğe, kaçak kölelere ve yaralanmaya ait hükümleri ihtiva etmektedir. Daha bozuk olan arka yüzde ise, ancak 5 madde okunabilmektedir.

¹⁹ T. R. Marta, *Law Collection from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta, 1997, s. 13.; E. Bilgiç, a.g.e. s. 108.

²⁰ J. Sassoon, *Ancient Laws and Modern Problems*, Third Millennium Publishing, London, 2001, s. 177.

²¹ Çivi yazılı kaynaklarda şeql olarak ifade edilen ağırlık, yaklaşık 8 gr'a., mana ise 0.5 kg.'a denk gelmektedir.

Bunlardan ilki, tarla sulama konusunda çıkan bir antlaşmazlıkla ilgilidir. İkincisi, bir kölenin efendisine dönüşüne aittir. Çok bozuk ve okunması güç olan diğer üçü ise, günümüzde sulh-hukuk davaları olarak adlandırılan yaralama vakalarına verilen para cezalarını kapsamaktadır. Ayrıca Nippur şehrinde yapılan son kazılarda da, Ur-Nammu kanunlarına ait üç sütunlu bir kanun tableti daha bulunmuştur. Yine hayli kırık olarak ele geçen tabletteki 43 madde, muhtemelen vatandaşlar arasında tarla yüzünden çıkan antlaşmazlıklarla ilgilidir.²²

Netice itibariyle hukukî belgeler olarak değerlendirdiğimiz Urukagina talimatnamesi, Gudea fermanı ile Ur-Nammu kanunu ve bunların muhtevası, bir kanun temayülünün Sumer memleketinde ve Sumerliler arasında kurulmuş olduğunu açıklıkla ortaya koymaktadır. Zira, daha sonra Akadca olarak yazılmış ve temelini bu hukuk anlayışından alan kanunlar, bu görüşümüzü destekler niteliktedir.

Ana İttişu Kanunu

Ninive’de bulunan Asurbanipal kitaplığında, 11 tablet halinde Sumerce - Akadca yazılmış iki dilli bir seri tablet bulunmuştur. Bu seriye, tabletin ilk kelimesine istinaden “*Ana İttişu*” (vadesi gelene kadar) adı verilmiştir.²³ Bêlşunu isimli bir öğrenci tarafından kopya edildiği tahmin edilen ve hukukî belgelerin tanziminde kullanılacak ifadeleri öğretmek amacıyla hazırlanan bu serinin, hangi şehirde ve ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Fakat, bu maddelerin Ur-Nammu kanunları ile mukayesesi sonucu Ana-İttişu serisinin III. Ur sülalesi zamanında yazıldığı kanısına varılmıştır.²⁴ Ancak, bu metinde dikkati çeken husus, aile hukukuna ait maddeler olmasıdır.²⁵ Serinin 7. tabletinde III. ve IV. sütunlarında kanuna dökülen 6 maddenin ilk dördü, bir evladın babasını reddetmesi ile ilgilidir. Böyle bir durumda, baba oğlunu evlatlıktan reddeder ve saçları köle gibi tıraş edilerek satılırdı. Fakat aynı suçu asi evlat anasına karşı işlerse, o damgalanır ve şehirde dolaştırılarak teşhir edilirdi. Diğer taraftan, eğer bir baba oğlunu evlatlıktan men ederse, oğul evin ve şehir duvarlarının dışına çıkarılırdı. Bu kanunun V-VI. Paragraflarında ise, karı ile kocanın tartışmasıyla ilgili hükümler vardır: Eğer kadın kocasına, “*sen kocam değilsin derse*” kadın suya atılma cezasına

²² S. N. Kramer, *Tarih Sumer’de Başlar*, s. 45.; F. Kınal, a.g.e. s. 137.

²³ F. Kınal, a.g.e. s. 137.

²⁴ T. R. Marta, a.g.e. s. 42.; Kınal Füzuran; a.g.e., s. 137 vd.

²⁵ Bkz. M. Tosun – K. Yalvaç, a.g.e. s. 46-48

çarpılmaktadır.²⁶ Aynı hareketi karısına yapan koca ise, sadece yarım mana gümüş ödemeye mahkûm edilirdi.

Sonuç

Görüldüğü üzere Sumer sosyal yaşamındaki kuralların büyük bir kısmı zamanımıza kadar ulaşmıştır. Sumer yasalarında gördüğümüz zenginlik, yoksulluk, güçlünün güçsüzü ezmemesi, yaşlıların saygı görmesi ve onların önerilerinin alınması, hırsızlık, hile, başkalarına zarar verme, yalancılık, dolandırıcılık ve ahlaksızlık gibi toplum huzurunu bozan faaliyetlerin suç sayılması gibi konular, medeni bir toplumda olması gereken hukuk anlayışının ilk izlerini işaret etmektedir. Ayrıca, aile hukukuna dair kaleme alınan radikal yasalar, bu halkın, bir toplumun gelişmesinde en önemli faktör olan aile mefhumunu çok iyi kavradığını ortaya koymaktadır.

Fakat, Sumerlilerin bu kadar gelişmiş bir medeniyet kurmalarına rağmen, büyük bir merkezî devlet olma başarısını gösterememişlerdir. Bu durumun ise, kurmuş oldukları şehir devletlerinin aralarındaki mücadeleden kaynakladığı açıktır. Zira, Ur-Nammu'nun dile getirdiği hukukî metinde gerekçesi tam olarak açıklanmasa da, bu mücadelelerin bir örneğini açıkça görmekteyiz. Netice itibarıyla, Sumer kralları tarafından dile getirilen hukukî metinler, tarihte birçok ilke imza atmış Sumer toplumunun sosyal ve idarî yapılanması yanında, siyasî hayatı hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

KAYNAKLAR

BİLGİÇ, Emin, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı An’anesi” *A.Ü.D.T.C.F.D.*, Cilt:21, Sayı:3-4, Temmuz-Aralık Ankara 1963, s.103-119.

BİLGİÇ, Emin, “Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sumerlilerin Tarih, Kültür ve Medeniyetleri”, *Dile ve Tarih Coğrafya Fakültesi Armağan Dergisi*, Ankara, 1982.

FINKELSTEIN, J. J., “The Laws of Ur-Nammu” *Journal of Cuneiform Studies*, Cilt: 22, 1969, s. 66-82.

²⁶ Babil kralı Hammurabi'nin kanun maddelerinde ve Eski Anadolu kültüründe de görülen bu uygulamaya “Su Ordali” adı verilmektedir. İlk defa Ur-Nammu kanunun 10. ve 11. paragraflarında geçen Su Ordali hükmü; suç işlemekle itham edilen bir kimsenin nehre atılması, yani suçlu olup olmadığı belirlenmesi için Nehir tanrısının hakemliğine başvurulması anlamındadır. Zanlının nehirden kurtulması mâsum olduğunun kanıtı idi. Bkz. C. Günbatı, “Eski Anadolu’da Su Ordali”, *Archium Anatolicum*, Sa. 4, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri, Ankara, 2000, s. 86.

GÜNBATTI, Cahit, “Eski Anadolu’da Su Ordali” *Archium Anatolicum*, Sayı:4 Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri, Ankara, 2000, s.73-89.

KRAMER, S. Noah, “The Ur-Nammu Law Code; Who Was Its Author?” *Orientalia*, Cilt: 52, 1983, s. 453-456.

KRAMER, S. Noah, *Tarih Sumer’de Başlar*, (Çev. M. İlmiye Çığ), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

KRAMER, S. Noah, *Sumer Mitolojisi*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999.

KRAMER, S. Noah, *Sumerler*, (Çev. Özcan Buza), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.

KINAL, Füzuzan, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983.

MAİSELS, C. Keith, *Uygarlığın Doğuşu, Yakın Doğuda Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma, Kentlere ve Devlete Geçiş*, (Çev. Alâeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara 1999.

MARTA, T. Roath, *Law Collection From Mezopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1997.

MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ’da Mezopotamya*, Ankara 2007.

ROAF, Michael, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, (Çev. Zülal Kılıç), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

SASSOON, John, *Ancient Laws and Modern Problems*, Third Millennium Publishing, London 2001.

TOSUN, Mebrure – Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduka Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1975.

TOSUN, Mebrure, “Sumer, Babil ve Assur’lularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt: 37, Ankara 1973, s. 557-581.

TOSUN, Mebrure – Kadriye Yalvaç, *Sumer Dili ve Grameri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981.

YEMEN'DE OSMANLI-ZEYDÎ MÜCADELELERİNİN SEBEP VE SONUÇLARI

Reasons and Results Of Ottoman and Zaydî's Struggles in Yemen

Sadettin BAŞTÜRK*

ÖZET

Çerkez Memlûklar adına Yemen'de bulunan Emir İskender, Osmanlıların 1517'de Mısır'ı fethettiği haberini alınca, Yemen'de hutbeyi Osmanlı padişahı adına okutmuştur. Böylece Osmanlılar herhangi bir sefer düzenlemeden Yemen'e hâkim olmuştur. Ancak Yemen'de bulunan Zeydî ahali, hâsıl olan durumu hiçbir zaman kabul etmeyerek bağımsız kalabilmek için Osmanlı hâkimiyetine karşı sürekli mücadele etmiştir. 1517'den 1635 tarihleri arası Yemen'de Osmanlı hakimiyetinin var olduğu süreçte pay-ı tahttan buraya tayin edilen beylerbeyi, serdar veya diğer devlet adamları ellerindeki güçleriyle Zeydîlere karşı çetin mücadele vermişlerdir. Osmanlıların buradaki gücünün Zeydîlere karşı yetersiz kaldığı dönemlerde ise merkezden seferler düzenlenmiştir. Yemen'in 1517'de Osmanlılar idaresine geçişiyle birlikte burada başlamış olan Osmanlı-Zeydî mücadeleleri, neticede Yemen'deki Osmanlı hakimiyetinin 1635'de inkıraza uğramasına sebebiyet vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Yemen, Zeydî, Osmanlı Devleti

ABSTRACT

When Mamluk Emir Iskender who managed Yemen on behalf of Circassian Mamluks heard that Ottoman conquered to Egypt in 1517, he had sermon said on behalf of ottoman Sultan. So Ottoman took control of Yemen without organizing any struggle but Zaydies did not accept this situation and struggled against Ottoman perpetually in order to be independent. Seigneur, commander or other statesmen who were appointed by capital of empire, struggled against Zaydies between 1517 and 1635 in which ottoman reined Yemen. When strength of Ottoman was insufficient for struggling against Zaydies, influx was organized from centre of Empire. Struggles of Ottoman and Zaydies, which started with transition of Yemen's administration to Ottoman in 1517, caused collapse of Ottoman rule in 1635.

Key words: Yemen, Zaydî, Ottoman Empire.

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Diyarbakır/ TÜRKİYE, sadettinbasturk@hotmail.com

Giriş

Konusu, Yemen’de Osmanlı-Zeydî mücadelelerinin sebep ve sonuçları olan bu makaledeki bilginin en önemli kaynağı, Sarı Tarhuncu Ahmed Paşa’nın Mısır beylerbeyi olduğu dönemde, onun divan katibi görevinde bulunan, ayrıca 1672’de yapılan Kamanîçe seferinde Kâim-i makâm Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın tezkîrecisi olarak da görev yapan *Hacı ‘Âli Efendi*’ye ait, mensur edebi türde kaleme alınmış, 1517-1635 yılları arası Yemen’deki Osmanlı idaresini ve 1635’de Yemen’in Osmanlı hakimiyetinden çıkışına kadar olan dönemini konu alan *Telhîsü’l-Berku’l-Yemânî-Ahbârü’l-Yemânî*¹ isimli yazma eserdir. Eser 1654’te inşa edilmiştir. Vücuda getirildiği tarihten bugüne değin, Osmanlı tarihinin Yemen coğrafyası hakkında çalışma yapan yerli ve yabancı araştırmacıların kullandığı temel kaynaklardan biri olmuştur.

Zeydiyye ve Zeydîler

Soylarını Hz. Hüseyin’in torunu İmam Zeyd (m. 699-740)’e dayandıran Zeydîler, mezhepleri olan Zeydîliği dört Sünnî mezhepten sonra beşincisi olarak tanımlamaktadırlar. Zeydiler, Hz. Muhammed’in neslinden Hz. Hasan’ın torunlarından el-Kâsım er-Rassi (ö. m-860) tarafından kurulup ve onu izleyenler tarafından geliştirilen bir Şi‘î mezheb olan Zeydiyye mezhebinin benimsemiş, büyük çoğunluğu Yemen’de mütemekkin Arap ahalidir. Mezhep imamlarına tabî olarak yaşayan Zeydîler’de imamlık şartları kırka kadar çıkmaktadır. Bu mezhebin imamı olmanın en mühim olan şartlarından bazıları, zühd ve takvâ sahibi olmak, Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin soyundan gelen bir Ehl-i Beyt mensubu olmaktır. Eğer imam olma amacında olan birisi Ehl-i Beyt mensubu değilse ve fakat alim ve adil ise dine davet amacıyla kılıcını çekip kendisini Zeydî İmamı ilan edebilir. Bu durum Zeydiyye mezhebinde imamlığı hanedanlık şeklinde devam etmesine sebebiyet vermiş zira güçlü olan mezhep imamı olmuştur. Bu güçte daha çok mevcut imamdan çocuklarına intikal eden bir hal kazanmıştır. Bu nedenle kendi içlerinde de büyük mücadeleler yaşamışlardır. Çünkü mezhep imamı olan kişi hükmetme yetkisini bütün boyutuyla uhdesine alıyordu. Zeydîler, Yemen’den önce Taberistan’da 874-1126’da bir devlet kurmuşlardır. Yemen’de Zeydîlik ve Zeydî devletinin temellerini atan ise burada yaşayan

¹ Sadettin Baştürk, *Telhîsü’l-Berku’l-Yemânî / Ahbârü’l-Yemânî* (Tahlil ve Metin), *Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum 2010. Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, C. III, (Haz. İsmail Özen), İstanbul 1975, s. 24; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Coşkun Üçok), Ankara 2000, s. 197.

Nihm kabilesinin davetiyle 897’de Taberistan’dan gelen el-Hâdi ile’l-Hak olmuştur.²

Telhîsü’l-Berku’l-Yemânî-Ahbârü’l-Yemânî müellifi Hacı Âli Efendi, Zeydîlerin Yemen coğrafyasının nerelerinde yaşadıklarına ve özelliklerine dair eserinde oldukça kapsamlı bilgi vermektedir. Bunlardan bazılarını “Yemen Dağları’nda sâkin olan Zeydî ta’îfesi...”³, “...cibâl ve sarb yerlerde mütemekkin olan Zeydîler...”⁴, “...dağlarda sa’b ve sengistan yerlerde mütemekkin ve âsî olan Zeydîler...”⁵, “Zeydî ta’îfesi’nin hadd ve gadrı olmayub bî-nihâye bir kavm-i dalâlet-şi’âr olub...”⁶, “Zeydiyye şakîleri bir Rûmî’yi şehid veyâ ahz ve esîr eyleseler şehîd olanın başın vilâyet be vilâyet gezdirüb ve esir olan kimesne bir fakîr nefer dahî olursa adın felan beg veyâ felan ağa edüb her iklim ve diyâra ‘asâkir-i ervâmdan sâhib-i nâm ve iştihâr olanlardan felan esir olunmuşdur deyü mektublar yazub, enva’ dürlü yalanlar ile, Kabâ’il-i ‘Urbân-ı cühhâlin ve kendüye i’timâd eden Zeydiyye eşkiyâsın inandırub”⁷ şekilde kaydetmektedir.

Yemen’de Osmanlı Hâkimiyeti

Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim’in 1517’de Çerkez Memlûk Devleti’ne son vererek Mısır’a hâkim olduğu esnada Yemen’de, Sultan Âmir hükümdarlığındaki Tâhirîler ile Yemen’de mütemekkin Zeydiyye Mezhebi mensubu Zeydîler ve Memlûk emirleri arasında büyük bir hâkimiyet mücadelesi yaşanmaktaydı. 1517’de Memlûk emirlerinden Emir İskender, Tâhirîlere karşı giriştiği mücadelede başarı sağlamış ve onların merkezleri olan San’a’yı ele geçirmiş ayrıca Zeydîlerle de mücadele halinde idi. Yemen’in San’a şehrinde bulunan Emir İskender, Osmanlıların Mısır’ı fethettiği haberini alınca, halkı şehrin en büyük camisinde toplayarak hutbeyi Osmanlı padişahı adına okutmuş ve Zebid şehrine geçmiştir. Yavuz Sultan Selim’in Mısır beylerbeyi ve Arap coğrafyasının vekil-i mutlakı tayin ettiği melikü’l-ümerâ Hayri Bey’de, Osmanlılara tâbî olduğunu, hutbeyi Osmanlı sultanı adına okutarak ortaya koyan Emir İskender’i, sultan adına Yemen’e hâkim ve serdar tayin etmiştir. Böylece Osmanlılar herhangi bir sefer düzenlemeden Yemen’e hâkim olmuştur. Yani Yemen, Osmanlılarca

² R. Strothmann, “Zeydiyye”, *İA*, XIII, ss. 549-551; Yusuf Gökalp, Zeydîlik ve Yemen’de Yayılışı, *Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâmî Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara 2006. s. 32-88.

³ Yemânî, Metin, vr. 7a.

⁴ Yemânî, Metin, vr. 7a.

⁵ S. Baştürk, *Yemânî*, Metin, vr. 65b.

⁶ S. Baştürk, *Yemânî*, Metin, vr. 85b.

⁷ S. Baştürk, *Yemânî*, Metin, vr. 206a.

ilhak olunmamış Osmanlılara iltihak etmiştir. Ancak Zeydî ahali, hâsıl olan durumu kabul etmeyerek Osmanlı hâkimiyetine karşı sürekli mücadele içerisinde olmuştur.⁸

Yemen'in 1517'de Osmanlı Devleti idaresine geçişiyle birlikte burada başlamış olan Osmanlı-Zeydî mücadelesi, 1635'de Osmanlı hâkimiyetinin inkırazıyla sonuçlanmıştır. Bu süreç içerisinde payitahttan Yemen'e tayin edilen beylerbeyiler veya diğer devlet adamları sahip oldukları mevcut güçleriyle Zeydîlere karşı oldukça çetin mücadele vermişlerdir. Ancak bazı zamanlarda yetersiz kalmıştır. Yemen'deki Osmanlı gücünün Zeydîlere karşı yetersiz kaldığı, dolayısıyla hâkimiyetin de tehlikeye düştüğü dönemlerde Osmanlılar Yemen'e merkezden seferler düzenlemiştir. İsyan ederek kargaşa çıkaran Zeydîleri itaat altına almak için Osmanlılar Yemen'e, Kaptan Selman Reis, Hâdım Süleyman Paşa, Özdemir Paşa, Lala Mustafa Paşa ve Koca Sinan Paşa serdarlıklarında seferler yapmıştır. Bu seferlerden en büyüğü, Yemen'in ikinci fetih dönemi olarak kabul edilen, 1568-1571 yılları arası Vezir Koca Sinan Paşa⁹ serdarlığında gerçekleştirilen seferdir.

Yemen'de Osmanlı Zeydî Mücadelelerinin Sebepleri

Zeydîlerin Yemen'de Osmanlı hakimiyetine karşı sürekli mücadele etmelerinin üç ana sebebi vardır. Birincisi dini, ikincisi siyasi ve üçüncüsü ise ekonomiktir.

Mücadelenin en önemli sebebi olan dini yönü şu şekilde açıklanabilir. 1517'den itibaren İslam Halifesi de olan bir hükümdar idaresindeki Osmanlılar'ın Sünni bir İslam Devleti olması dolayısıyla hilafet mücadelesidir. Zeydî mezhebine göre İslam Halifesi, Ehl-i Beyt mensubu olmalıdır. Oysa Halife olan Osmanlı padişahı Ehl-i Beyt mensubu değildir. Bu nedenle İslam Halifesi Ehl-i Beyt mensubu olan Zeydî İmamı olmalıdır. Bunu elde edebilmek için de adil olmak şartıyla kılıcını çekip mücadele etme hakkına sahiptir. Bu düşünce ile hareket eden Zeydîler halifeliği ellerinde bulunduran başka Sünni İslam devletlerine, Abbasilere, Eyyübîler'e, Memlûklular'a karşı da sürekli mücadele etmişlerdir.¹⁰

⁸ Ahmed Râşid Paşa, *Târih-i Yemen ve San'a*, C.I, Basiret Matbaası, İstanbul 1291, s. 278. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, C. VI, Mehmed Atâ Bey Tercümesi, (Haz. Mümin Çevik), İstanbul 1947, s. 223-224; Zeki Ehiloğlu, *Yemen'de Türkler; Tarihimizin İbret Levhası*, s.133; Hulusi Yavuz, *Yemen'de Osmanlı İdaresi ve Rumûzî Tarihi*, C. I, Ankara 2003.

⁹ Şerafettin Turan, "Koca Sinan Paşa", *İA*, X, s. 670-675; İpşirli, Mehmet, "Koca Sinan Paşa", *DİA*, XXVI, s. 137-139; Tahsin Öz, "Topkapı Sarayı'nda Yemen Fatihisi Sinan Paşa Arşivi" *Belleten*, C. X S. 37, Ankara 1946, s. 171-193.

¹⁰ Yusuf Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, s. 91-170.

İkincisi olan siyasal sebep de şöyle açıklanabilir. Zeydîler’de mezhep imamı aynı zamanda siyasal otoritenin de başıdır, yani devlet başkanıdır. Zeydî imamlar Zeydîlerin yaşadıkları coğrafyada siyasal gücü de ellerinde tutabilmek amacıyla imamet gücünü araç olarak kullanmışlardır. Bu sebepten dolayı kendi içlerinde dahi çok ciddi mücadeleler yaşamışlardır. Dolayısıyla yaşadıkları yerde siyasal gücü de ellerinde tutmak istemişlerdir. Hangi siyasal güç yaşadıkları yere hakim olmaya kalkışsa engel olmaya çalışmışlar, eğer hâkim olmuşsa dahi fırsat buldukları zamanlarda isyan hareketi içerisinde olmuşlar, başka bir egemen gücün hakimiyeti altına girmek istememişlerdir. Osmanlıların 1517’den itibaren başlayan Yemen’deki hakimiyetine ise zaman zaman itaat ettiklerini gösterecek de bu hakiki manada değil kerhen olmuştur. Bu durumu Hacı ‘Âli Efendi eserinde şöyle ifade etmektedir. “‘*cidden Diyâr-ı Yemen ve Aktâr-ı ‘Aden darb-ı tiğ-i cebr ile bir pâdişâh ve devlete ve hiçbir tâ’ife ve millete itâ’at etmiş ve zebûn olub, boyun egmiş degildir.*”¹¹

Üçüncü sebep olan ekonomi ise şöyledir. Yemen, iklim bakımından Arap Yarımadası’nın en verimli bölümüdür. Hammer Yemen için eserinde şu ifadeler yer vermektedir. “*Et bozulmadan bir hafta durabilir, hastalar sıhhat bulmak için buraya gelirlerdi.*”¹² Ayrıca bir taraftan Hint Denizine diğer taraftan Kızıl Denize kıyısı bulunan Yemen coğrafyası, İlk çağdan beri var olan Baharat Yolunun Arap Yarımadasına çıkış noktası olup, oradan da Akdeniz’e ve Avrupa’ya ulaşmasını sağlayan çok önemli bir stratejik noktaya sahipti. Hindistan’dan gelen bütün ticari malların en gözde ticaret merkezi olan Yemen bu konumunu da Ümit Burnu’nun keşfine kadar da devam ettirmiştir. Dolayısıyla yoğun bir ticari hayatın olduğu Yemen önemli bir capital merkezi idi. Her ne kadar Zeydîler daha çok Yemen’in dağlık bölümünde mütemekkin idiyse de limanları ve ticaret merkezlerini de kontrol altında tutabilmekteydiler.

Yukarıdaki ana sebeplerden dolayı Zeydîler IX. yüzyılın sonlarında gelip yerleştikleri Yemen’de kendi hakimiyetlerini tesis ederek devamını sağlamaya çalışmışlar ve başka bir egemen gücün Yemen’de hakimiyet kurma hareketlerine karşı her zaman mücadele etmişlerdir.

Osmanlıların Yemen’e hakim olmak istemelerindeki ana sebepler ise; cihanşümül bir devlet anlayışına sahip olan Osmanlıların Arap Yarımadası’na da hakim olmak istemeleri, İslâm’ın kutsal toprakları olan Hicaz’ı her türlü tehlikeye karşı koruyabilmek, Baharat ticaret yolunu

¹¹ S. Baştürk, *Yemânî*, Metin, vr. 311a.

¹² Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, C. IV, s. 236.

tamamen denetim altına almak, Arap Yarımadası ve Habeşistan'daki Müslümanları Hristiyan Portekiz istilasına karşı korumak, Aden Körfezi, Kızıldeniz ve Hint Denizi'ni hakimiyeti altına alabilme şeklinde ifade edilebilir.¹³

1517'de herhangi bir sefer düzenlenmeden Yemen'de başlayan Osmanlı hakimiyetine karşı Zeydilerin birçok isyan hareketi zuhur etmiştir. 1567 tarihinde başlayan isyan hareketi bunlardan en kapsamlı olanıdır. Zira 1567 tarihine gelindiğinde Zeydiler Yemen coğrafyasının en önemli yerleri olan Aden, Ta'iz, San'a ve bunlara bağlı bölgelerin hakimiyetini ellerine geçirmiş, Yemen'deki Osmanlı hâkimiyeti yok olma noktasına gelmiştir. Durumun ciddiyetini anlayan Osmanlılar Yemen'e evvelkilerden daha büyük bir sefer düzenlemeye karar vermiştir. Bu tarihte Şam Beylerbeyi olan Lala Mustafa Paşa 29 Cemaziyye'l-evvel 975/31 Aralık 1567'de sefer serdari, yedi senedir Habeş beylerbeyi olan Özdemiroğlu Osman Paşa da San'a Beylerbeyi olarak tayin edilmiştir. İki Osmanlı paşası Yemen'e gelince Zeydi isyanını bastırmak üzere hareket ederken büyük bir anlaşmazlığa düşmüştür. Hacı 'Âli Efendi Yemen'deki bu iki Osmanlı paşasının anlaşmazlığını Farsça şu darb-ı meselle izah etmektedir. "*Deh dervîşi be kilimî be gencidend ve dü Pâdişâhî der iklimî ne koncened.*"¹⁴ Yani daha çok ahiret işleriyle meşgul olan on dervişin bir mekanda yaşayabilecek erdeme sahip olduğunu, ancak dünyada güç sahibi iki kişinin bir coğrafyada bulunamayacağını ifade etmektedir. Lala Mustafa Paşa'nın Özdemiroğlu Osman Paşa ile anlaşmazlığa düşmesi üzerine pay-ı taht Lala Mustafa Paşa'yı 21 Safer 976/15 Ağustos 1568 tarihinde serdarlıktan azl ederek aynı tarihte Koca Sinan Paşa'yı Yemen serdari tayin etmiştir. Koca Sinan Paşa Süveyş'de yeni kadirgalar ve büyük kalyonlar inşa ettirmiş cephane ve barut gibi gerekli muharebe levazimatını da Süveyş'e nakl ederek sefer hazırlığını yaklaşık 5 ayda tamamlamıştır. Nihayet Koca Sinan Paşa yanında 3000 kişilik bir askeri kuvvetle 5 Ocak 1569'da Mısır'dan hareket ederek Mekke'ye de uğrayıp haccettikten sonra 17 Şubat 1569'da Cazan'a ulaşmıştır. 21 Safer 976/15 Ağustos 1568 tarihinde başlayan Yemen seferi

¹³ Mehmet İpşirli, "XVI. Asırda Hint Okyanusu'nda Türkler ve Portekizliler", *II. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, İstanbul 1943, s. 911-923. Cengiz Orhonlu, "XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar", *Tarih Dergisi*, C. XII, S. 16, İstanbul 1962, s.1-24. - *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen*, (Haz. Mümin Yıldıztaş, Sabahattin Bayram, H. Yıldırım Ağanoğlu), İstanbul 2008. Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul 2004; Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *Tarih Dergisi*, S. 31, Mart 1977, s. 112-119.

¹⁴ "On derviş bir kilime sığmış, iki hâkim bir iklim sığmamış." S. Baştürk, *Metin*, vr. 131b.

18 Zilhicce 978/17 Mayıs 1571 tarihinde sona ermiştir. Bu tarihler arasında Koca Sinan Paşa, Yemen’de isyan etmiş Zeydîlere karşı çok büyük başarılar kazanmıştır. Koca Sinan Paşa Yemen’e gelince, Yemen Beylerbeyliği vazifesine tayin edilmesine rağmen Mısır’dan Yemen’e gitmekte geciken Özdemiroğlu Osman Paşa’yı istişareye davet etmiş ancak Osman Paşa Sinan Paşa’nın gönderdiği çavuşlara; “*Ona vezaret bana beylerbeylik verildi. O, beraberinde getirdiği Mısır askerinin serdarı, ben de beraberimde getirdiğim asker-i sultâninin serdariyim. Makamım oraya gitmemi gerektirmez. Kendisiyle mülâki olmam lâzım gelmez*” demesi üzerine Sinan Paşa Osman Paşa’nın bu hareketinin ordunun sevk ve muzafferiyetine olumsuz tesir ederek vahim neticelere sebebiyet vereceğinden Yemen beylerbeyliğinden azl etmiş ve henüz Yemen’den daha ayrılmamış olan sabık Yemen Beylerbeyi Hasan Paşa’yı Yemen Vilayeti’ne beylerbeyi olarak tayin etmiştir.

Koca Sinan Paşa, Yemen’de başlamış Zeydî isyanını ortadan kaldırarak burada yeniden Osmanlı hakimiyetini tesis edebilmek için askeri hareketine Zeydîler’in yoğunlukla yaşadığı Ba’dan, Yerim, Nakîl-i Semâre, Kevkeban ve Hubb Kalesi’nin bulunduğu dağlık bölgeden değil Tihame olarak adlandırılan sahil bölgeleri ve ovalık kısımlardan başlamıştır. Çünkü buralarda bulunan yerleşim yerlerini ele geçirerek sükûneti tesis etmek, yüksek kalelerle çevrili Zeydîlerin yoğunla yaşadığı dağlık bölgeleri ele geçirmekten daha kolay olmuştur. Bu durumu Hacı ‘Âli Efendi eserinde şöyle zikreder. ...*ol havâlide vâki* ‘ *‘Urbân tâ’îfesin tâbi* ‘ *etdürmek ve bilâ-muhârebe ve kîâl Bender-i Mihâ’ya degin ve andan aşâğı Bender-i ‘Aden’e varıncayadegin Diyâr-ı Yemen’de Tihâme denmekle ma’rûf yerlerdir. Evvel emrde bu tarîk istimâlet ile zabt eylemek ve her bir benderin üzerine âdem koyub, serdâr tarafından hıfz u hurâset etdürilmek mümkün ve kâbil ve emr ü sehldir. Kabâ’il-i ‘Urbân tab’iyyet ve itâ’at eylemedikçe, yüz bin kadar ‘asker ve ricâl ile varılub ve tehâim’e girilüb ikâmet ve karâr olunsa müfîd degildir.*”¹⁵ Bu kayıttan da anlaşılacağı Yemen coğrafyasındaki hakimiyet tesisine, Zeydîlerin mütemekkin olduğu iç kısımlardaki dağlık ve sarp yerlerden değil de çoğunlukla Arap kabilelerin bulunduğu Tihâme olarak adlandırılan sahilden başlamak gerekmektedir. Eğer dağlık bölgeden hakimiyet tesisine başlanacak olursa bu coğrafi olarak güçtür. Ayrıca dağlık bölgede Zeydîler yaşamaktadır. Öncelikli olarak, Tihâme bölgesinde yaşayan, nüfusu yüz bine yakın olan Arapları istimalet yoluyla itaat altına almak ve liman şehirlerinin her birine ayrı ayrı idareci koymak gereklidir.

¹⁵ S. Baştürk, *Yemânî*, Metin, vr. 313b.

Tihâme bölgesini itaat altına almadıkça, Zeydîlerin yaşadığı dağlık bölgeyi fethetmek mümkün değildir.

Yemen 'de Osmanlı hakimiyetine itaatkar olan Yemen ahalisinin ileri gelenleri ile yapılan müşaverele ve başarılı askeri hareket sonucunda Tihâme bölgesini itaat altına almış olan Sinan Paşa, Kevkeban 'ı da kuşatmıştır. Bu kuşatmanın uzun sürmesi (yaklaşık dokuz ay) her iki tarafı da bitap düşürmüştür. Muhasaradan bitap düşmüş olan Sabık Zeydî İmamı Şemseddin 'in oğlu Mehmed ile Sinan Paşa 'nın mahrem-i kâtibi olan el-Kâdî Şemseddin es-Sa 'dî tarafından vâkî olan sulh teklifi iki tarafın da adeta imdadına yetişmiştir. 10 Zilhicce 977/16 Mayıs 1570 tarihinde yapılan sulhde iki taraf rehinelerini takas etmiştir. Kevkeban 'ın muhafazası Şemseddin 'in oğlu Mehmed 'e altı bin akçe tahsisat karşılığı verilmiştir. Kevkeban 'ın düştüğünü ve Mehmed 'in Osmanlılarla sulh yaptığı haberini alan isyanın lideri İmamı Mutahher da sulh yapmaya mecbur olmuştur. 15 Zilhicce 977/21 Mayıs 1570 tarihinde yapılan sulhte Mutahher, Yemen 'de hutbe ve sikkenin Osmanlı padişahı adına olmasını kabul etmiştir. Evvelce Osmanlı idaresinde olan yerler yeniden iade edilecektir. Mutahher, Hubb Kalesi asilerine asla yardım etmeyecektir. Karşılığında Sinan Paşa Mutahher 'e Ben Ovası 'nı ve Ümran vilayetini arpalık olarak vermiş, San 'a 'da ikamet etmesine müsaade etmiştir.

Mutahher ile yapılan sulh günlerinde Yemen Beylerbeyliğine Hasan Paşa yerine tayin edilmiş olan Behram Paşa da Zebid 'e gelmiştir. Mutahher 'le yapılan sulhe kadar 220 'ye yakın kaleyi zapt etmiş ve Zeydî isyanını büyük ölçüde ortadan kaldırarak Yemen 'de sükûneti önemli oranda tesis etmiş olan Koca Sinan Paşa Behram Paşa 'yı huzuruna davet edip “vilâyet ve memleket ve diyâr muhâfazasında ve ‘asker ve kul tâ ‘ifesinin zabt u rabt umûrunda ve fukarâ ve re ‘âyâ ve berâyânın himâye ve siyânetinde lâzım geldigü vecih üzere pend ü nasihatler kılıb ba ‘dehû Mülk-i Yemen ve aktâr-ı Aden hükümet-i vilâyetin bi 'l-cümle teslim ve tevfiz eyleyüb hil 'at-ı fâhire-i padişâhî giydirüb hulûs-ı kalb ile...” Yemen 'i ona teslim etmiş, henüz tam manasıyla itaat altına alınamamış yerlerin de fethini tenbih ederek kendisi 4 Şevval 978/1 Mart 1571 'de Miha Limanı 'ndan gemiyle Yemen 'den ayrılmıştır.

Bu başarılı seferle Koca Sinan Paşa Yemen 'deki Zeydî isyanını bastırması, Zeydîler itaat altına alınmış, Yemen 'de Osmanlı hâkimiyetini yeniden tesis etmiştir. Kendisine Mısır Beylerbeyliği tevcih edilmiş olan Koca Sinan Paşa bundan böyle *Yemen Fatih*i unvanıyla anılır olmuştur.

Sonuç

Yukarıda ifade edilenlerden de anlaşılacağı üzere Zeydîler IX. yüzyılın sonlarında gelip yerleştikleri Yemen’de varlıklarının devamı için başka bir gücün Yemen’e hakim olma girişimlerine karşı her zaman mücadele etmişlerdir. Bu mücadelelerinde başarılı olamayıp hakim olan gücün varlığını zahiren kabul etseler de her fırsatta isyan hareketi içerisinde olmuşlardır.

Osmanlıların Yemen’e hakim olma isteklerini de dikkate alarak değerlendirildiğinde Yemen’de Osmanlı Zeydî çekişmesinin kaçınılmaz olduğu görülmektedir. Nitekim XVI. yüzyılın sonlarında yeniden Osmanlı hakimiyetine karşı isyan hareketlerine başlamış olan Zeydîler aralıklarla yaklaşık 40 yıl devam eden bu isyanlar neticesinde 1635 yılında Yemen’de Osmanlı hâkimiyetini inkıza uğratmıştır. Bu da, her ne kadar daha sonra yeniden ele geçirilecek olsa da, Osmanlıların doğuda ilk toprak kaybı olmuştur. Yemen’in idaresi XIX. yüzyılın ortalarına kadar tamamen Zeydîler’in eline geçmiştir. İlhak etme yoluyla değil iltihak yoluyla Osmanlı hakimiyetine girmiş olsa da Yemen, Zeydî ahalinin hem dini hem de siyasi amaçlarla karşı koyma çabalarından dolayı Osmanlıların Arap coğrafyasında hakimiyet tesis etmekte en çok zorlandığı coğrafya olmuştur. Ancak bu tarihten sonra zahiren Yemen’e Zeydîler hakim olarak görünmekte ise de, batı Hristiyan dünyası birçok yol ve yöntemi kullanmak suretiyle kendi hakimiyetlerini, özellikle de kültürel yönüyle, hakim kılma yolunu izlemiş ve bugün bu noktada da çok büyük bir mesafe aldıkları, günümüzde yaşananları da dikkate alarak değerlendirdiğimizde, oldukça net olarak gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmed Râşid Paşa, *Târih-i Yemen ve San’a*, II Cilt, Basiret Matbaası 1291.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çev. Coşkun Üçok), Ankara 2000.

Baştürk, Sadettin, *Telhîsü'l-Berku'l-Yemânî / Ahbârü'l-Yemânî* (Tahlil ve Metin), *Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum 2010.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, III Cilt, (Haz. İsmâil Özen), İstanbul 1975.

Ehiloğlu, Zeki, *Yemen’de Türkler: Tarihimizin İbret Levhası*, İstanbul 1952.

Gökalp, Yusuf, Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı, *Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâmî Bilimleri Anabilim Dalı*, Ankara 2006.

Hammer, Joseph V., *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Mehmed Atâ Bey Tercümesi), C. IV, (Haz. Mümin Çevik), İstanbul 1947.

İpşirli, Mehmet, “Koca Sinan Paşa”, *DİA*, XXVI, s. 137-139.

-----, “XVI. Asırda Hint Okyanusu'nda Türkler ve Portekizliler”, *II. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, İstanbul 1943, s. 911-923.

Orhonlu, Cengiz, “XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar”, *Tarih Dergisi*, C. XII, S. 16, İstanbul 1962, s.1-24.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen, (Haz. Mümin Yıldıztaş, Sabahattin Bayram, H. Yıldırım Ağanoğlu), İstanbul 2008.

Öz, Tahsin, “Topkapı Sarayı'nda Yemen Fatihî Sinan Paşa Arşivi” *Belleten*, C. X S. 37, Ankara 1946, s. 171-193.

Özbaran, Salih, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul 2004.

-----; “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu”, *Tarih Dergisi*, S. 31, Mart 1977, s. 112-119.

Strothmann, R., “Zeydiye”, *İA*, XIII, s. 549-551.

Turan, Şerafettin, “Koca Sinan Paşa”, *İA*, X, s. 670-675.

Yavuz, Hulusi, *Yemen'de Osmanlı İdâresi ve Rûmûzî Tarihi*, II Cilt, Ankara 2003.

-----, “XVI. Asır İslam Dünyasında Osmanlı-Portekiz Mücadelelerinin Sebepleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, İstanbul 1985, s. 49-77.

SON MISIR DEVRİMİNE EKONOMİK YAKLAŞIM **(Ekonomi Politik)**

Political Economy of The Later Egyptian Revolution

Hasan SELÇUK*

Recep ULUSOY**

ÖZET

Devrim “Bir bölgede iktidarın, şimdiye kadar iktidar olmamış bir grup tarafından ani ve radikal olarak ele geçirilmesidir.” Bu anlamda şimdiye kadar dünyanın pek çok yerinde sayısız devrim meydana gelmiştir. Bu devrimlerin pek çok farklı özellikleri yanında bazı ortak tarafları da vardır. Ortadoğu’nun en önemli ülkelerinden biri olan Mısır’da da geçtiğimiz yıl hem bölge ve hem de dünya için önemli sonuçlar doğuran bir devrim yaşanmıştır. Devrimi hazırlayan pek çok neden yanında iktisadi ve siyasi çalkantılar ön plandadır. Bu durumun sorumlusu olarak da otuz yıldır askeri, siyasi ve iktisadi kaynakları elinde tutan mübarek rejimi görülmektedir. Halkın büyük kesimini rahatsız eden mesele ise hem kaynakların kötü kullanılması ve hem de başta Mübarek ailesi olmak üzere yöneticilerin yolsuzluklara bulaşması ve ülke kaynaklarının iktidara yakın odaklara aktarılmasıdır. Yıllardan beri süregelen bu iddialar birikerek sonunda devrimin şartlarını hazırlamıştır. Yapılan halk hareketi sonunda Devlet başkanı görevi bırakmak zorunda kalmış, hükümeti de askeri yönetim devralmıştır. Askeri yönetim başta demokrasi olmak üzere pek çok vaatlerde bulunmuştur. Ancak bunların ne zaman ve nasıl gerçekleşeceği hem merak ve hem de endişe konusudur. Bu arada yeni rejim tartışmaları da devam etmektedir.

Anahtar kelimeler: Devlet, devrim, yolsuzluk, yoksulluk, işsizlik, eşitsizlik

ABSTRACT

Revolution, “drastic and sudden substitution of one group in charge of the running of a territorial political entity by another group hitherto not running that government.” In Egypt, which one of the most important countries in the Middle East, a revolution took place several months ago, which led to noteworthy consequences for not only the region but also the world. Apart from a great number of reasons that had prepared the revolution, the economic and political chaos was of primary significance, for which tumult the Mubaraq Regime, who had been controlling the army and the economic sources for thirty years, is deemed to be responsible. What really disturbs the majority of the public are the facts that the sources had been misused; that the administrators, particularly the Mubaraq Family,

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü Kadıköy-İstanbul, hasanselcuk@hotmail.com

** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü-Sakarya, rulusoy@sakarya.edu.tr

had been involved in corruptions; and that the sources of the country have been siphoned to those people and groups that had been close to the government in power. In fact, these allegations that had been ongoing for years had accumulated and at last prepared the conditions for the revolution. At the end of the mentioned public movement, the President was forced to give up power and the administration was taken over by the army, which uttered plenty of promises, especially democracy. However, when and how these promises shall be realized bring about curiosities and worries. On the other hand, discussions for a new regime have also come on the agenda.

Key Words: State, revolution, corruption, poverty, unemployment, inequality

Giriş

Mısır tarihinde birçok devrim ve ihtilal yaşanmasına rağmen şartlar hiç bu kadar Mısır toplumu lehine gelişmemiştir. Bu yüzden 25 Ocak devriminin, Mısır halkının geçmiş tecrübelerden aldığı ilhamla başarıya doğru hızla ilerlemekte olduğunu tahmin etmek zor değildir.

Yirminci yüzyılın ortalarına gidilirse Nasır dönemi Mısır için dönüm noktasıdır. Mısır politik ekonomisinin kökleri, yaşayan hâkim rejimin devamını sağlamak üzere devlet kontrol mekanizmasının kurulduğu o tarihlere kadar gider. Bu dönemin hakim lideri ise Nasır'dır. Sosyalist lider Nasır çağı 1960'larda millileştirme iddiaları üzerine kurulmuştur. Bu yolla ekonomi devlet kontrolüne geçti ve öncelikle toprak reformu başladı, fiyat kontrolleriyle devam etti(Gilpin, Kandel, Sullivan, 2011).Mısır milliyetçi ve sosyalist lider Nasır'ın ölümünden sonra ancak batı dünyasıyla bağlantı kurabildi.

Nasır Mısır, feodal ve kolonyal yapıdan çıkarmıştı ama otoriter bir rejim kurmuştu. Ancak yerine geçen Sedat dışa açık politika izledi ve Onun döneminde en iyi partneri Amerika idi. Ülke uluslararası sermayeye açıldı. Sedat dönemi görünüşte piyasa ekonomisini benimsemiş olmakla birlikte bu dönem yolsuzlukların kurumsallaşmasını hazırlayan bir dönem olarak devlete çok ağır mali bir yük de getirmiştir(Gilpin, Kandel, Sullivan, 2011).

Bu süreç Mübarek döneminde de devam etti. 1982-92 döneminde borç krizine giren Mısır Paris Kulübü tarafından kurtarıldı ve IMF devreye girdi. Bu yolla Arap milliyetçiliğinin kırılması amaçlandı. Ancak bu program zayıf sınıfların daha da zayıflamasına yol açtı. Eşitsizlik, yoksulluk ve sosyal güvensizlik daha da artı. Yanı sıra şiddet ve şikâyetler ciddi biçimde yükseldi. Neoliberal devlet sosyal güvenlik korumasını kaldırdı. Sağlık sitemini özelleştirdi ve diğer bazı sosyal hizmet kurumlarını da özelleştirmeye açtı. Yalnızca Mübarek döneminde gıda yardımları %50

azaldı. Özelleştirme dolayısıyla işsizlik arttı, uzun çalışma saatleri ile birlikte çalışma şartları standartları da düştü. ILO açıklamasına göre Mısır işçi haklarını ihlal eden en kötü 25. ülkedir. Buna karşılık rejime yakın kesimler özelleştirme sayesinde büyük yararlar elde etmişlerdir. Devlet malları, içindeki oligarşik yapıya göre el değiştirmiştir. Bunlar arasında bazı askerler ve devlete yakın zengin zümre de vardı. Batılı finansörlerin bu iki sınıf üzerinden bir borç mekanizması kurmaları sayesinde Mısır büyük zenginler ortaya çıkardı ve doğrudan yabancı yatırımlar arttı. Bunun anlamı şudur: ortaya çıkan gelir fazlası işçilerin yerine yukarıda adı geçen yönetici sınıf ile batılı destekçileri arasında paylaşıldı.

Bugün Mısır toplumu para ve ordunun siyaseten en önemli iki güç olduğunun farkındadır ve 30 yıllık mübarek rejiminin hem orduya ve hem de iktisadi kaynaklara hâkim olduğunu görmekte ve bunu toplum olarak yaşamaktadır. Dahası Mübarek'in oğlu büyük bir iş adamıdır ve aynı zamanda bankerdir. Bu durumda Mısır ekonomisi bir bakıma Mübarek ailesi ve devlete yamayan iş çevresinin elindedir. Böylece rejimin iki gücü asker ve polis ile iş âlemi devlet başkanının gözetimine girmiştir (Soliman, 2008). Bazı demokratik kurum ve kuruluşların varlığına rağmen güdümlü ekonomi politikası bu dönemin en önemli özelliğidir. Mübarek döneminde demokrasi ve adalet istekleri hep bastırılmış ya da görmezden gelinmiştir. Bu şekilde saydamlıktan uzak ve bürokrasinin elinde yürüyen ekonomi politikaları, elbette yolsuzluk, yoksulluk, eşitsizlik, işsizlik ve gelir dağılımında adaletlisizlik gibi pek çok ekonomik ve sosyal sıkıntıyı ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden birçok yazar ve araştırmacı son devrimin nedeninin ideolojik olmaktan daha çok ekonomik olduğunu vurgulamaktadır.

Kronik hale gelen ve yıllardan beri artarak devam eden işsizlik probleminin yanı sıra diğer birçok faktör Mısır devrim hareketinde katalizör rolü oynamıştır. Birinci olarak eğitim sistemi ile istihdamın geleceği arsındaki kopukluk sayılabilir; bu bağlamda okullarını yeni bitiren eğitilmiş ama mesleksiz gençler gelişen yeni ekonomik hayata uyum sağlayamadılar. İkinci olarak 1990'lardan sonra hız kazanan özelleştirme hareketi büyük kitlenin işsiz kalmasına neden olmuştur. Bunların 3 milyon kişiye ulaştığı belirtilmektedir ki saatli bomba gibi kenarda beklemektedir. Nitekim 2006 gösterilerini bu kitle düzenlemiştir. Bu kitle çabuk organize olabilmekte ve çok hızlı hareket edebilmektedir. Üçüncü olarak zengin ile fakir arasındaki farkın giderek büyümesidir. Bu durum özellikle işsiz kesim arasında öfkeyi getirdi. Haksız ve sorgusuz elde edilen zenginlikle yapılan gösteriş ve küçümsemeler halkın öfkesini iyice artırdı. Dördüncü olarak global finansal kriz Mısıra gelmekte olan işçi dövizlerini azalttı. 2009 yılında gelen döviz

miktarı %13,5 düşüşle 1,5 milyar ABD olmuştur. İşçi dövizleri çoğu Mısır halkı için bir çeşit sigorta idi. Beşinci olarak gıda ve petrol fiyatlarının yükselmesi de durumu iyice ağırlaştırmıştır

Bu faktörlerin hepsinin bir araya gelmesi Mısır halkı için bardağı taşıran damla olmuştur(Gilpin, Kandel, Sullivan, 2011).

Bu makalede demokratik ve saydam olmayan, güdümlü ve 2011 devrimine neden olan Mübarek dönemi ekonomi politikalarının ortaya çıkardığı, başta yoksulluk, eşitsizlik, işsizlik ve yolsuzluk olmak üzere bazı ekonomik ve sosyal sorunlar iktisat bilimi ışığında tartışılmış, gelişen olaylar mevcut veriler temelinde analiz edilmiş ve bazı çıkarımlar yapılmıştır

Teorik yaklaşım

Bilim dünyasında halk hareketleri ve isyanlarının nedenleri çeşitli açılardan tartışılmaktadır. Gelişmiş Batı ülkelerinde bu tür halk hareketleri ya azalmış ya da yön ve şekil değiştirmiş olmasına rağmen özellikle Ortadoğu'da aynen klasik biçimiyle devam etmesi son zamanların en önemli tartışma konularından biridir. Çoğu yazar ve düşünür, Ortadoğu bölgesindeki halk hareketlerinde genel olarak hem siyasi ve hem de iktisadi nedenlerin birlikte rol oynadığını düşünmektedir.

Aslında Doğu-Batı tartışmaları yeni değildir. Hatta bu iki taraf arasında derin ontolojik, epistemolojik, kültürel ve siyasi farkların olduğu ittifakla vurgulanmaktadır. Asıl tartışma ise hangi tarafın daha insani ve uygar olduğu üzerinde yoğunlaşmıştır. Örnek olarak Montesquieu, Batı rejimlerinde eşitsizlik olsa bile bazı gelenek ve kurallarla birlikte genel yasaların bulunmasına dikkat çekerek monarşi yöneticilerinin yetkilerinin bu yollarla kısıtlanabildiğini, hâlbuki Doğu toplumlarında baskıcı idarecilerin ülkeyi ve toplumu tam anlamıyla kendi başlarına yönettiklerini ve keyfi davrandıklarını kabul etmektedir(Piery, 1973:463). Hatta çağdaş bazı yazarlar, dünyada liberalizm ve insan hakları gibi değerler yükselişe geçmesine rağmen Ortadoğu ve Arap âleminde bu konuların hiç tartışılmamasını hayretle karşılamışlar ve bunu bir istisna olarak kabul etmişlerdir(Huntington, 1991:65; Bromley, 1997: 321-343). Bazı yazarlar da bölgedeki bu liberal düşünce eksikliğini Ortadoğu'da mevcut dini ve kültür değerleriyle açıklamaya çalışmışlardır. Onlara göre İslam, Hristiyanlığa benzer bir reform geçirmediği ve hayatın tüm alanlarını kuşatarak serbest alan bırakmadığı için bu bölgelerde otoriter rejimler dışında başka sistemlerin kurulma imkanı çok zayıftır (Kedourie 1992:15).

Ancak daha sonraları Türkiye ve Malezya gibi bazı Müslüman ülkelerde demokrasi kültürünün gelişmesi üzerine tartışmalar Arap dünyası üzerinde yoğunlaştı ve bu gün Arap toplumunun en büyük problemi de bu gibi görünmektedir(Stepan, Robertson, 2003: 30-44).

Arap dünyasının liberal değerlerdeki zafiyetini açıklamak üzere başka yaklaşımlar da vardır. Bunlardan biri de petrol zengini olan Arap ülkelerinin vatandaşlardan vergi almayarak ve başka destekler yaparak halkın gönlünü hoş tutmaları ve böylece mevcut rejime karşı şikâyetleri azaltmış olmalarıdır. Bunun dışında demokratik ortamların gelişmemesinin nedeni olarak bu coğrafyada sivil toplum örgütlerinin bulunmaması ve orta sınıfın yeterince güçlü olamaması gibi önemli iddialar da vardır(Norton, 1996: 87-118).

Brington Crane'ye göre devrim “Bir bölgede iktidarın, şimdiye kadar iktidar olmamış bir gurup tarafından ani ve radikal olarak ele geçirilmesidir”(Brinton, 1938:4) ve bu çeşit devrimleri hazırlayan nedenler hemen hemen her yerde aynı özellikleri taşımaktadır. Devrimlerin arkasındaki asıl güç orta sınıf ve bu sınıfın dinmeyen öfkesidir. Bu durumda mevcut iktidar da yönetimde yetersiz ve etkisizdir. Ayrıca hükümeti beceriksiz bir lider yönetmektedir ve iktidar partisi, kabul görmeyen ve gayri ahlaki davranışlarından dolayı kendisini eleştiren aydınlar nedeniyle de sıkıntılar yaşamaktadır (Brinton, 1938:30-40). Burada devrimlerin öncü göstergelerinin en önemlisi olarak, giderek yükselen orta sınıfın öfkesi vurgulanmıştır. Bütün bunların sonunda ayaklanma siyasi iklim değişimiyle sonuçlanır ve mevcut iktidar halk isyanı karşısında çökmeye mahkum olur(Brinton, 1938:17-18). Bazı yazarlar da devrimlerin çoğu kere ekonomik amaçların ve sosyal kalkınmanın gerçekleşmesinin uzaması üzerine meydana geldiği düşüncesindedirler(kum hocam(Davies, 1962)

Dünya tarihi pek çok devrim ve ayaklanmaya şahitlik etmiştir. Bunlardan bir kısmı başarıya ulaşırken pek çoğu sonuçsuz kalmıştır. Yine de bütün devrimlerin karakterleri ve nedenleri kendi şartları içinde birbirine az çok benzemektedir: Devrim öncesinde sosyoekonomik şartların bozulması, mali ve siyasi şartların kötüleşmesi; devrim sonrasında ise toplumdaki öfke ateşinin yükselmesi, devrimin arkasındaki motivasyonların belirgin olarak ortaya çıkması, devrim sürecindeki aksiyon ve reaksiyonlar üzerindeki tartışmalar, yeni dönemdeki gelişme ve değişimler ve hatta karşı devrimlerin meydana gelmesi önemli benzerliklerdir (Brington, 1938: 205-213). Ayrıca Mısır devrimi gibi bazı hareketler haklı nedenlere dayandırılarak sosyal hareket olarak da adlandırılmaktadır(Wahba, 2011).

Bu bağlamda J. Goodwin'in devrim tanımı dikkat çekicidir. O'na göre devrimler "sadece kitle hareketleri ve rejim değişikliğini içermez; aynı zamanda devlet güçleriyle mücadelenin bitmesinden sonra az ya da çok, er ya da geç sosyal, kültürel ve ekonomik köklü değişimlerin olması" demektir (Goodwin, 2001:9). Bu tanım Mısır devriminin karakter özelliklerini daha iyi anlatmaktadır.

Kapitalizm öncesi, erken burjuva, burjuva, burjuva demokrasisi, erken proletarya ve sosyalist devrimler şeklindeki Marksist yaklaşım ise Mısır devriminin özelliklerini açıklamaya yeterli değildir(Wahba, 2011).

Yukarıda yapılan açıklamalar, Arap toplumlarının Müslüman oldukları için değil yalnızca Arap oldukları ve sosyal bünyenin yapısını meydana getiren bazı unsurlara bağlı olarak, demokratik ve liberal değerleri ortaya çıkaramadıkları yaklaşımı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Fakat bu görüşe de itirazlar vardır(Harik, 2006). Ayrıca Mısır devrimi yukarıda belirtilen klasik devrim tanımlarına da uymaktadır. Bu durumda halkı Arap olan Tunus, Libya, Suriye, Irak, Yemen ve makale konusu Mısır'da yaşanan ve yaşanmakta olan olaylar bu yaklaşımı haklı çıkarmaktadır ve adı geçen Arap toplumlarının bazı ortak sorunları vardır ve bunların yönetimle ilişkisi vurgulanmaktadır. Bu sorunların başında da siyasi, iktisadi, sosyal ve bazı yapısal problemler bulunmaktadır ve Mısır devriminin, yıllardan beri birikmiş ekonomik ve siyasi problemlerin sonucu meydana geldiği kabul edilmektedir.

Mısır Ekonomisi

Her şeyden evvel günümüzde Mısır stratejik olarak çok önemli bir ülkedir ve uluslararası haberleşme bakımından hayati öneme sahiptir. Tahminen fiber optik kablo sisteminin çok önemli bir kısmı Mısır kıyılarından Süveyş kanalı üzerinden Asya'dan Avrupa'ya ve daha da öteye ulaşmaktadır (Gilpin, Kandel, Sullivan, 2011). Zaten Mısır bölgesi, stratejik konumu, Nil nehri ve verimli topraklarıyla her dönemde önem verilen mekânlardan biri olmuştur. Başta Roma ve Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere bütün küreselleşme gayretlerinin dikkatini çeken, ilgi alanına giren bölgelerin başında gelir. Bu gün de böyledir. Geçen yy. da önce İngiltere Krallığı sonra da ABD'nin sürekli ilgi alanı içinde kalmıştır. Nitekim ABD, Mübarek dönemi boyunca bağış biçiminde de olsa desteklerini sürdürmüştür. Ayrıca Mısır tabiat zenginlikleri bakımından da pek çok ülkeden ileri durumdadır. Yazının gelecek kısımlarına esas olmak üzere burada Mısırla ilgili bazı ekonomik verileri açıklamakta yarar vardır.

Tablo:1 MISIR'IN GENEL EKONOMİK GÖSTERGELERİ

Yıl	GSYİH (Milyar Dolar)	Büyüme Oranı (%)	Kişi Başına Gelir (Dolar)	Enflasyon Oranı (%)	İhracat (Milyar Dolar)	İthalat (Milyar Dolar)
2006	107,9	6,8	1.350	7,4	24,5	45,0
2007	130,8	7,1	1.560	12,6	29,8	56,6
2008	162,3	7,2	1.880	12,2	16,6	21,5
2009	188,9	4,7	2.160	11,2	22,3	44,7
2010	218,2	5,1	2.420	10,1	23,7	47,7

Kaynak: World Bank

Bu verilere göre Mısır ekonomisi dünya ülkeleri arasında 27. sırada yer almaktadır. Verilere bakılırsa Mısır ekonomisinin geleceğinin parlak olduğu söylenemez. Ancak Mısırın üç önemli gelir kaynağı iyi değerlendirilirse Mısır ekonomisi yakın gelecekte Dünya sıralamasında yukarı düzeylere çıkabilir. Bunun da yönetim ve siyasi istikrarla çok yakın bağlantısı vardır. Bu üç gelir kaynağından birincisi turizm gelirleridir ki 2008 verilerine göre 1,8 milyar dolardır. İkincisi, petrol ve doğal gaz gelirleri ki bunların miktarı da yine 2008 verilerine göre yaklaşık 8 milyar dolardır. Üçüncüsü de 5 milyar doları aşan Süveyş kanalı gelirleridir (İTO. Mısır Ülke Raporu, 2010). Süveyş kanalı hem mısır hem de dünya açısından çok önemlidir. Çünkü dünya petrol ve sıvı gaz nakliyatının önemli bir kısmı ve dünya taşımacılık trafiğinin de %8 i bu kanaldan yapılmaktadır. Yine Süveyş kanalı askeri taşımacılık bakımından da önemlidir. Yanı sıra Mısır hava sahası ticari ve askeri bakımdan çok önemlidir. Mısır Arap ülkelerinin en kalabalık olanıdır ve fikir, kültür ve din bakımından hem Arap dünyasının ve hem de Müslüman dünyanın merkezidir. Ayrıca Mısır birçok bakımdan doğu batı ilişkilerinin geliştirilmesi bakımında önemli bir partneridir. Mısır Arap dünyası ile Asya, Avrupa ve Afrika arasındaki ticaret, diplomasi ve güvenliğin geliştirilmesinde önemli bir köprüdür. Kısaca Mısır kendi bölgesinin ötesinde büyük bir öneme sahiptir (Gilpin, Kandel, Sullivan, 2011).

Bunlara rağmen geçmiş yılların biriken sorunlarıyla birlikte Mübarek rejiminin yanlış politikaları ve iktisadi kaynakların yanlış yerlerde kullanılması hem ülkeyi bu olumsuz duruma getirmiştir ve hem de halkın öfkesine neden olmuştur. Son devrimin, yılların biriktirdiği bu ekonomik ve siyasi sorunların bir sonucu olarak ortaya çıktığı tartışılmaktadır.

2011 yılında ekonominin %1 civarında büyüyeceği tahmin edilmektedir. Halen devlet örgütünün yönetimini elinde tutan SCAF (Askeri yönetim) devrim nedeniyle sıkıntı çeken çoğunluğun acılarını azaltmak için ekonomik kısıtlamalardan kaçınmaktadır. Yine asker kasten ekonomik reformları da ertelemektedir. Sorumluluk seçilecek yeni yönetime kalacağı için kısa dönemde mevcut hükümet kamu yardımları ve ücret ayarlamaları nedeniyle bütçe açıklarını yükseltmektedir. Ayrıca 2011 yılında hükümet İMF ve DB gibi uluslararası kurumlardan gelecek kredileri aşırı borçlanma nedeniyle geri çevirmiştir. Bunun yerine körfez ülkelerinden destek sağlamıştır. Buna ilave olarak 25 Haziran 2011 de hükümet iki yıl vadeli 530 milyon ABD doları tutarında tahvil satmayı planlamıştır

Burada ABD politikalarının devrim üzerindeki etkileri üzerinde de durmak gerekir. Çünkü bu yardımlar askeri yönetimin sivilleşmesi bakımından önemlidir. 1948 den 2011 e kadar Mısır ABD den 71,6 milyar dolar yardım almıştır. Bazı uzmanlar gerek devrim öncesi gerekse devrim esnasındaki Amerikan desteklerini eleştirseler de diğer bazıları bu yardımların Mısır ekonomisine katkı sağladığı ve geçiş döneminde yararlı olduğu görüşündedirler (Sharp, 2011).

Devrimin Başlıca Nedenleri

Mısır devriminin başta siyasi, sosyal ve ekonomik olmak üzere pek çok nedeni sayılabilir. Mısır söz konusu olunca bunların hepsi birbiri içine girmiştir. Böyle olmasına rağmen en belirleyici faktör yine de siyasettir. Çünkü ekonomik şartları da hazırlayan siyasi aktörlerdir. Bu yüzden devrimin ekonomik ve sosyal nedenlerine geçmeden önce siyasi yapı ve bu yapının davranışları ve sorunları üzerinde durmak gerekmektedir

Siyasi nedenler

Mısır ekonomisi üzerinde siyasetin etkisi tartışılmayacak kadar açıktır. 1953 devriminden sonra ABD ve UK ile ilişkiler hemen bozuldu. Çünkü Nasır ekonomik başarı için öncelikle Ortadoğu'ya yönelmek gerektiğini düşünüyordu. Üstelik süper güç olarak SB seçmiş ve sosyalist sistemi benimsemişti. Bu bağlamda Nasır millileştirme hareketlerini başlattı ve dış ticarete bazı kısıtlamalar getirdi. Sonuç olarak Nasır döneminde siyaset çevresi çok katı davranarak hemen her şeyi devlet kontrolü altına almaya girişti. Bu yüzden 1974 yılına kadar Mısır ekonomisi serbest piyasa ekonomisinden çok uzaklaştı. Bu dönemde sadece ekonomik hedefler değil her alanda devlet kontrolü vardı. Yeni rejim burjuvanın bütün imtiyazlarını kaldırdı. Böylece politika her alanda etkisini göstermeye başladı ve bu yolla bireylerin ve etkili gurupların devlete sadık hale geleceği kabul edildi.

1974 den sonra ise durum değişti ve ABD ile işbirliği başladı. Bu yıllardan itibaren ABD yardımları giderek arttı ve dışa açık politikalar uygulanmaya başladı. Ancak bu gelişmelere rağmen içerdeki bazı problemler çözülemedi ve hatta ağırlaştı. Özellikle Nasır döneminde çok gerileyen özel sektör bu durumundan kurtulamadı ve bu sektör kayıt dışı ve informal olarak yürüdü. 1974 den itibaren dışa açık politikaya geçişten sonra bu informal sektör formel hale gelmiş ve özel sektörün çekirdeğini oluşturmuştur. Bunun da nedeni mevcut iktidarın batı desteğini alabilmesi ve bunun bir kısmını özel sektöre aktarmasıdır. Zaten özellikle ABD bu şartlar altında destek sağlamıştır. Burada önemli bir soru var. Nasıl oldu da Batılı destekçiler iç politika sonuçlarını dikkate almadan bu yardımları yaptılar... Bunun üç nedeni olabilir. Birincisi, Batılı güçler İsrail gibi bazı dostlarının ticaret yapmasını sağlayabileceklerini düşünmüşlerdir. İkincisi, iç politika için tehlike olabilecek bazı güçlerin sendikalar ve muhalefet gibi, tehlikesini en aza indirmektir. Üçüncüsü de özellikle Sedat zamanında politika yapımcısı olan zengin girişimciler bundan çok memnun olacaklardı. Çünkü bu açılma politikasından en fazla yararı olanlar onlardı.

Buradan anlaşılıyor ki, Mısırın politik ekonomik yapısı, şimdi ve gelecekte yeniden yapılanma sürecine girmesi gerekmektedir. Mısır'daki siyasi rejim, uygun ekonomik yasalar yapılır ve uygulanırsa bunun topluma ne kadar yararı olacağının farkında olmak zorundadır. Böylece halk ekonomik olarak ne kadar memnun olursa siyasi rejimin de o kadar daha az zararlı olduğunu düşünebilir. Ayrıca, Mısır hükümeti, eğer ülke ekonomik olarak gelişmezse bunun olumsuz sonuçlarını da dikkate almak zorundadır. Çünkü bu olumsuz sonuçlar, bölgenin politik yapısı üzerinde çok etkili olacaktır (Banna, 2007).

Mübarek dönemine gelince, 30 yıldan fazla devam eden bu dönemin siyaseten bu kadar uzun sürebilmesinin arkasında yatan nedenleri özetlemek gerekirse, başlangıçta nispeten toleranslı olan yönetimin giderek otokratikleşmesi, çok zayıf muhalefet, sadece rejimi güçlendirmek amacıyla yapılan ekonomik reformlar ve dış güçlerin desteği şeklinde ifade edilebilir. Bunların hepsi de hâkim devlet yapısının gereği ve sonucu olarak görülmektedir. Zaten devrimin yapısal nedenleri de bunlara dayanmaktadır.

Bunlardan ekonomik reformların halkın refahı için değil de devlet yapısının güçlendirilmesine yardımcı olduğu iddiası üzerinde biraz durmak gerekmektedir. Seçmeli ekonomik liberalizasyon ve özelleştirme uygulamaları bazı sektörlerin imtiyazlarının devam etmesine ve kayırmalara neden olmuştur. 1980'lerden sonra petrol fiyatlarının düşmesi ve işçi gelirlerinin azalması yüzünden Mısır dış borç krizine girmiştir. Bunun

üzerine İMF ile anlaşarak Mısır hükümeti bazı piyasa düzenleyici reformlar yapmıştır. Fakat bu reformlar sonucunda zayıflamakta olan Mübarek rejimi güçlenmiş ve süreklilik sağlamıştır. Ayrıca ekonomik liberalizasyon da rejimin sürekliliğini sağlamıştır. Mesela siyasetin yoğun olduğu bazı sektörler reformların dışında tutularak özel imtiyazlar kurulmuştur. Bu sektörlerin başında ordu gelmektedir. Yine devlet ve rejim ekonomik liberalizasyon yoluyla imtiyazların rejim destekçilerine dağılmasını sağlamış ve böylece kendi altyapısını güçlendirmiştir. Mısır'da özelleştirme son derece önemli bir konudur. Çünkü özelleştirme sadece ordu mensuplarına ve siyasete yakın olan kimselere yarar sağlamıştır. Bu yüzden bu iki sınıf rejimin devamı için desteklenmiştir (Paciello, 2011).

Burada bir konuya daha işaret etmek gerekmektedir. Batılı güçler Mısır'daki siyasi reformlarla hiç ilgilenmedikleri halde ekonomik reformlar söz konusu olduğunda önemli destekler sağlamışlardır. Hatta muhalefet güçlerine karşı belirsiz bir tutum izlemişlerdir. Bunun yanında AB ve US yönetici elite görüşmelerini sürdürmüşler fakat siyasi aktörlerle fazla ilgilenmemişlerdir. Mesela European Neighbourhood Policy(ENP) tarafından hazırlanan Action Plan önemli siyasi aktörler ve sivil toplum örgütleriyle hiç tartışılmamıştır. Bunun yerine seçilmiş politika yapımcılarıyla görüşülmüştür. (Paciello, 2011).

Nerden bakılırsa bakılsın Mısır'da siyasetin gücü ve kapsamı son derece kuvvetli ve geniştir. O halde bu kadar güçlü bir iktidar nasıl zayıflamış ve yıkılmıştır? Bu sorunun cevabını yine yukarıda sözü edilen destek güçlerin zayıflamasında aramak gerekir. Bu bağlamda artan otokrasi toplumu rahatsız etmiş, muhalefet biraz daha güçlenmiş, bazı dış güçlerin desteği zayıflamış ve nihayet toplum ekonomik gelişmeden yeterli payını alamamıştır. Ayrıca orta sınıfın zayıflaması ve bazı aydınların siyasi çevrelerden uzaklaşmış ya da uzaklaştırılmış olması da Mısır toplumunu devrime hazırlayan nedenler arasında sayılması gerekir.

Mısır devriminin siyasi yorumu, hareketin aktörleri ve bunların talepleri iyi analiz edilirse, daha kolay ve daha net yapılabilecektir. Ayrıca bu aktörlerin durumlarına ve taleplerine göre devrimin nedenlerini de daha açık ortaya koymak mümkün olabilir. Bazı yazarlara göre hareketin genel olarak dört temel aktörü vardır. Birincisi, politikaya bulaşmamış yeni nesil, orta sınıfa ait ama yoksul ve çiftçilerin çocukları olmayan gençler. Bu gençler şeffaf seçim, ifade özgürlüğü ve sivil özgürlükler gibi basit siyasi talepler ileri sürmektedirler ve bunlar sömürgecilığe karşı ve milliyetçi gençlerdir. Ayrıca bu gençler, kapitalizme de karşı çıkan daha çok sol eğilimli kişiler olarak bilinmektedirler (Amin, 2011). Devrimi bu genç gurup başlatmış

olmasına rağmen az sonra liderliği kaybetmiştir. Çünkü bu genç koalisyon çok farklı guruplardan oluşuyordu. Medya haberlerine göre koalisyon içinde 180 ya da 216 farklı gurup vardı. Sonuç olarak bu genç gurup bir kurum olarak birleşememiştir (Aly, 2011). İkinci önemli aktör ise radikal solculardır. Radikal Mısır solu da bu hareketi desteklemiştir. Çünkü bunlar da uzun süre Mübarek rejiminden baskı görmekteydiler. Üçüncü zümre ise liberal güçler ki bunlar geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Bunlar orta kesimin çoğunluğunu oluşturmaktadırlar. (Amin, 2011). Bunlar arasında Wafd ve Tagammu gibi bazı siyasi partiler de vardır. Bu partiler Müslüman Kardeşler teşkilatının güçlenmesinden her zaman korkmuşlardır. Bu yüzden geçmişte Mübarek partisi NDP yanında yer almışlardır. Ancak 2010 seçimlerinde MK örgütü yanında yer aldılar. Çünkü MK örgütü sivilleşme düşüncesini kabul etmişti (Aly, 2011). Son olarak da radikal İslamcılardan söz etmek gerekir. Çünkü bu kesim cami minberlerinden geniş kitlelere ulaşabilmiştir.(Amin, 2011). Bunlar arasında en güçlü olanı MK örgütüdür ve geleneksel muhalefetin en güçlü temsilcisidir. Ancak biraz daha yenilenerek en çok yaygın olan siyasi kurum Wasat partisidir. Bu parti kendisine Ak partiyi örnek aldığını iddia etmektedir.

Devrim öncesi ve sonrasındaki devlet güçlerini de asker(SCAF), yargı(HCC) ve bürokrasi olarak üç zümre içinde toplamak mümkündür. Fakat zaman zaman ayrı gibi görünen ve hatta zaman zaman çatışan bu güçler, devrimin hemen akabinde “halk asker el ele” sloganı etrafında birleşebilmişlerdir. Ancak bu slogan çok açık değildir. Böyle olmasına rağmen devlet güçleriyle devrim güçleri arasında anlaşmayı bizzat devlet kendisi sağlamıştır (Aly, 2011).

Siyasi sorunlardan en önemlileri ise şunlardır: Mübarek’in siyasi gücü oğluna devretmek istemesi, olağanüstü hal yasalarının hem alan ve hem de süre bakımından genişletilmesi, Anayasal hakların askıya alınması, sansür uygulamaları, sokak gösterileri ve bazı kurumlara bağış yapma yasağı getirilmesi, bazı siyasi örgütlerin yasaklanması, siyasi muhalefete uygulanan baskılar, üniversite, cami ve gazete çalışanlarına uygulanan siyaset yasağı, parlamento seçimlerinin çarpıtılması, polis işkenceleri ve rejim baskısı bunlardan bazılarıdır (Wahba, 2011). Bu sorunların çoğu ve baskılar, Mübarek’in iktidara geldiği 1981 den itibaren giderek artmış ve sistem otoriter bir rejime dönüşmüştür. 1980’lerde nispeten hoşgörü varken, 1990’lardan itibaren otokrasi belirtileri artmıştır. Buna bağlı olarak sivil ve politik haklar kısıtlanmış, siyasi parti yasası değiştirilmiş, basın özgürlüğü kısıtlanmış ve özellikle Müslüman kardeşler baskı altına alınmıştır. Bütün bu kısıtlamalar sonucunda da 1990, 1995 ve 2000 seçimlerini başkanın partisi

kazanmıştır. Ama bütün bunlara rağmen 2000 seçimlerinden sonra bir uyanma ve küçük de olsa bir değişim başlamış ve Müslüman kardeşler belli oranda başarı kazanmıştır. Fakat yine de yukarıda sayılan nedenlerden dolayı muhalefet çok zayıf kalmıştır.(Paciello, 2011).Bu durumda sayılanlardan her biri Mısır için yıllardan beri devam eden birikmiş sorunlardır. Bunlar arasında muhalif güçlerin zayıflığı ya da zayıflatılması mevcut iktidarın devamını sağlayan ve vurgulanması gereken önemli noktalardan biridir.(Wahba, 2012).

Devrimin görünen aktörlerini bu şekilde tanımladıktan sonra mevcut siyasi ve sosyal sorunlar daha net olarak ortaya çıkmaktadır. Sosyal ve ekonomik problemler iç içe girmiş ve çok karmaşık olduklarından biraz ilerde birlikte ele alınacaktır. Otuz yılı aşkın bir zamandan beri devam eden müstebit iktidar genel olarak herkesin ve özellikle protestocu gurubun kırılganlığına ve küskünlüğüne neden olmuştu ve onların şikâyetleri de yasal ve politik şartların bozulması konusuna odaklanmıştı. Bunlar arasında polis işkenceleri, olağanüstü hal yasaları, serbest seçimler ve ifade özgürlüğünün olmaması bulunmaktadır. Devrim taraftarlarının birinci istekleri arasında, sıkıyönetim yasalarının kaldırılması, özgürlüklerin verilmesi, adalet ve seçimler yoluyla iktidarın değişmesi gibi istekler vardı (Wahba, 2011).

Politik, sosyoekonomik ve dış faktörler sayesinde Mübarek rejimi 30 devam etmiştir. Ayrıca siyaseten rejim sıkı kontrol altında tutulmuştur. Rejim siyasi ve sivil hakları sınırlandırmış, politik kuruluşlara baskı uygulamış, seçim süreçlerini de iyi yönetmiştir. Bunun yanında zaman zaman seçimlerin tarafsızlığını göstermek için, ayrı siyasi gurupların çıkmasına da kısmen izin vermiştir. Ekonomik olarak da zaman zaman piyasa odaklı reformlar yapmıştır; ancak bu reformlara, kendi yararlarına aykırı olduğu için yönetici elitler direnç göstermişlerdir. Rejim stratejik ekonomik sektörler üzerindeki kontrolünü devam ettirirken imtiyazların kendi taraftarlarına yeniden dağıtımını için ekonomik liberalizasyon yolunu kullandı ve böylece taraftarlarını artırdı. Bütün bunlar Batının aktif desteğiyle yapılmıştır. Ancak, son 10 yıldır Mübarek rejiminde istikrarsızlık başlamış sonunda yönetim sert kayaya çarpmıştır. Bu yıllarda hızlı ekonomik büyüme, eşitsizlikleri artırmış, yoksulluğu daha da azdırmış ve genç işsizlerin sayısı da süratle artmıştır. Ayrıca derinleşen politik baskılar halk hareketlerini ateşlemiş ve Mübarek rejiminin devrilmesine kadar gitmiştir (Paciello, 2011).

Bazı yazarlara göre Mısır, siyaseten tek boyutlu bir toplumdur ve mevcut durumu kabullenmekten başka seçeneği yoktur. Fakat 2010 yılında Halid Said'in öldürülmesi bu argümanı bozmuş ve Mısır halkı süratle

politize olabilmış ve tartışmalar başlamıştır. November 2010 seçimleri de muhalefet oluşumunda başarılı olamamıştır (Paciello, 2011).

Mısır devrimi analiz edilirse Mübarek rejiminin düşürülmesini kolaylaştıran bazı önemli faktörler vardır. Bunlardan birincisi, Tunus olaylarının başarılı sonuçları, Mısırlıları ümitlendirmiştir. İkincisi internet ağı genç guruplar arasında iletişimi kolaylaştırmıştır. Üçüncü olarak sosyoekonomik şikâyetlerle siyasi talepler aynı yönde birleşmiştir ve Mübarek'in görevden gitmesi talep edilmiştir. Dördüncü faktör ise askerin rolüdür. Mısır ordusu çekimser davranmış ve devrimcilere karşı tavır almamış ve taraf tutmamıştır. Hatta bir süre sonra Mübarek'in istifası yönünde baskı yapmıştır. Hâlbuki Mısır'da ordu siyasi ve ekonomik sistemin önemli bir parçası durumundadır(Paciello 2011).

Bu arada Mısır devriminin siyasi nedenleri arasında Müslüman Kardeşler gerçeğini de saymak gerekir. Çünkü yıllardan beri sosyal bir kurum olarak devletin terk ettiği boşluğu Müslüman kardeşler doldurmuştur. Bu örgüt yaklaşık on yıldır baroları, meslek örgütlerini, öğrenci kuruluşlarını, sendikaları, mahalle örgütlerini, üniversiteleri ve bir dereceye kadar ilköğretimi, nüfuzunu artırarak kontrol etmekteydi(Yıldızoğlu,2011).

Ekonomik nedenler

Mısır milliyetçi ve sosyalist lider Nasır'ın ölümünden sonra ancak Batı dünyasıyla bağlantı kurabildi. Nasır Mısırı feodal ve kolonyal yapıdan çıkarmıştı ama otoriter bir rejim kurmuştu. Ancak yerine geçen Sedat dışı açık politika izledi ve döneminde en iyi partneri Amerika idi. Ülke uluslararası sermayeye açıldı. Bu süreç Mübarek döneminde de devam etti. 1982-92 döneminde borç krizine giren Mısır Paris Kulübü tarafından kurtarıldı ve IMF devreye girdi. Bu yolla Arap milliyetçiliğinin kırılması amaçlandı. Ancak bu program zayıf sınıfların daha da zayıflamasına yol açtı. Eşitsizlik, yoksulluk ve sosyal güvensizlik daha da artı. Yansırı şiddet ve şikâyetler ciddi biçimde yükseldi. Neo-liberal devlet sosyal güvenlik korumasını kaldırdı, sağlık sitemini ve diğer bazı sosyal hizmet kurumlarını özelleştirdi. Yalnızca Mübarek döneminde gıda yardımları %50 azaldı. Özelleştirme dolayısıyla işsizlik arttı ve uzun çalışma saatleriyle birlikte verimlilik düştü. Çalışma şartları ve standartları kötüleşti. ILO açıklamasına göre Mısır işçi haklarını ihlal eden en kötü 25. ülkedir. Buna karşılık rejime yakın kesimler özelleştirme sayesinde büyük yararlar elde etmişlerdir. Devlet malları, içindeki oligarşik yapıya göre el değiştirmiştir. Bunlar arasında bazı askerler ve devlete yakın zengin zümre vardı. Batılı finansörlerin bu iki sınıf üzerinden bir borç mekanizması kurmaları

sayesinde Mısır'da büyük zenginler ortaya çıktı ve doğrudan yabancı yatırımlar artı. Bunu anlamı şudur: ortaya çıkan gelir fazlası işçilerin yerine yukarıda adı geçen yönetici sınıf ile batılı destekçileri arasında paylaşıldı (Maher, 2011).

Mısır ekonomisi özellikle de yabancı yatırımlar, inşaat ve turizm, kaçınılmaz olarak devrimden etkilenmiştir. Yaklaşık 210.000 turist Ocak 2011 sonlarına kadar ülkeyi terletmiştir. Bunun anlamı turizm gelirleri 178 milyon ABD doları düşmüştür. Şubat sonuna kadar iptal edilen rezervasyonları da eklersek kayıplar 825 milyon ABD dolarına yükseldi. Yabancı yatırımların 2011 yılında %40 üzerinde yükselmesi beklenirken, devrimin başlamasından beri Süveyş kanalı gelirleri %1,6 oranında azalmıştır. Sonuç olarak büyüme beklentisi 2011 yılı için %5ten %2 ye revize edilmiştir. Bunlara ilaveten Mısır borsası uzun süre kapalı kalmıştır. Son siyasi olaylar da önceki ekonomik problemleri azdırmıştır (Paciello, 2011).

Devrimle sonuçlanan Mübarek rejiminin karanlık ve saydam olmayan ekonomi politikaları sonunda ortaya çıkan sorunlar, aslında sadece bir zümrenin, küçük bir grubun sorunu değil, büyük halk yığınlarının sorunudur ve bu sorunların sorumlusu olarak da devlet başkanı, onun çevresi ve mevcut bürokrasi görülmektedir. Bu sorunlar arasında en önemlileri yolsuzluk, yoksulluk, gelir dağılımında adaletsizlik, eşitsizlik, işsizlik ve ekonomik durgunluk sayılabilir.

Yolsuzluk

Mübarek rejimi bir bakıma Hür subaylar devriminin son halkası sayılabilir. Bu bakımdan Mübarek sistemli bir şekilde Mısır halkının tabiatında ve tarihinde var olan demokratik gelişme ve adalet isteklerini sürekli bastırmıştır. İşkence ve yolsuzluk yaygın hale gelmiş ve bu da rejimin başarısız olmasına yol açmıştır. Aslında Mısır yasaları yolsuzluk ve işkenceyi yasaklamaktadır. Fakat Mübarek 1971 anayasasına dayanarak mısır yasalarını kendisi, ailesi ve yakın çevresi adına değiştirmiştir. O halde işkence ve kamu yolsuzluğunun Mısırlıları devrime götüren iki önemli neden olması şaşırtıcı değildir. Mübarek'in 11 Şubat 2011 de istifasından sonra Mısırlılar, dikkatlerini yeni hükümetin eski rejimin elemanlarından kamu mallarını nasıl kurtaracağına çevirmiştir.

Mübarek rejiminin karanlık ekonomi politikaları sonunda pek çok sosyal, ekonomik ve siyasi sorun ortaya çıkmış ve Hükümet de bu sorunları hafifletmek üzere 1990'larda IMF'nin de desteğiyle ekonomik yapıda reformlar yapmaya başlamıştır. Bu bağlamda da Mısır Hükümeti

özelleştirme kampanyası başlattı ve bu yüzden de IMF'den iyi puan aldı. Buna mukabil günde iki doların altında yaşayanların sayısı %20'nin üstünde kalmaya devam etti ve ücretler de çok düşüktü. Çünkü bu gelişmelerin kazancı, Mübarek döneminde nispeten zengin sektörlerle ve rejime yakın çevreye gitti. Sonuçta hem işçi sınıfı ve hem de hareketli fakat siyasetten memnun olmayan orta sınıf, kolayca kamu yolsuzluğunu gidermek isteyen bu devrimin arkasında birleşti. İşçi sınıfının iddiasına göre, kamu sektöründeki yolsuzluğun sebebi, devlet tarafından atanan mübarek taraftarı yöneticilerdir. Diğer taraftan eğitilmiş ve aydın sınıf, yolsuzluğu uluslararası rekabetin bir sonucu olarak açıklamakta ve kaçınılmaz kabul etmekteydiler. Gözlemciler göre ise, Mübarek rejiminin yolsuzlukları, Mısırın uluslararası rekabet gücünü zayıflattığını ve gerçek demokrasi isteğini ortaya çıkardığını açıklamaktadır. Mısır hukuku kamu memurlarının mali yolsuzluğunu yasaklamıştır. Ancak mübarek çevresi yolsuzluk karşıtı yasaların uygulanmasını her zaman zorlaştırmışlardır. Mübarek rejimi hem yolsuzluğu ve hem de bu işlere karışanların dokunulmazlığını sağlamış bir rejim olarak görülmektedir.

Mısırlılar yoksulluk ve çaresizlik içinde kişi başına 2500 dolar ile yaşamak zorunda kalmışlardır. Buna mukabil Mübarek ve ailesinin mal varlığı 70 milyar dolara varmıştır. Mübarek ve çevresinin zenginliğinin 20 yıldan beri devam eden özelleştirme işlemleri sonucu oluştuğu kabul edilmektedir ve bu kanaat iki sebepten dolayı çok önemlidir. Birincisi, bu işlemlerin birçoğunda ABD'nin finans sistemi kullanılmış ve bu da ABD kara para aklama yasalarının kurallarına uygun olarak yapılmıştır. İkincisi Mısır, özelleştirme programını Washington anlaşmasına göre hazırladı. Buna göre gelişmekte olan ülkelerde toplumun bazı kesimlerine yapılan desteklerin kesilmesi, ithalatın azaltılması, yabancı yatırımların teşviki ve kamu iktisadi teşebbüslerinin satışı gerekiyordu. Bu anlaşma fakirliğe ve kayırmacılığa karşı çok duyarlı olan IMF tarafından yürütüldü. Dahası ABD Mübarek dönemi yolsuzluklarından ve Mübarek ve çevresi tarafından yönetilen milyar dolarlardan dolayı olarak sorumluluk aldı. Ayrıca Mübarek dönemi ekonomik reformları nedeniyle geliri kesilen ve bu yüzden acı çeken kesimlerin durumuyla ilgilenmeyi de üstlendi (Fadel, Corruption, 2011)

Mısırın yolsuzluk haritası OECD ülkeleriyle karşılaştırıldığında çok parlak değildir. Ancak üçüncü dünya ülkeleriyle karşılaştırıldığında çok yüksek sayılmaz. 2010 verilerine göre Mısır, İtalya, Çin, Yunanistan ve Hindistan ile karşılaştırılırsa yolsuzluk oranı yüksektir. Bunun yanında Arjantin, Endonezya, Vietnam ve Rusya'dan daha düşüktür.

Sonuç olarak Mısır'ın yolsuzluk düzeyi, sosyal ve politik ayaklanmalar ve halen pek çok Asya, Afrika, Latin Amerika ve Doğu Avrupa'da patlak veren devrimler için yeterli bir sebeptir (Korotoyev and Zinkina, 2011).

Aslında elit kesimin zenginlik ve harcama tutkusu toplum kesimlerinde kötü gelir dağılımını ateşlemiştir. Bu da mübarek dönemindeki yolsuzlukların en temel nedenini açıklamaktadır. Yine yolsuzluk elit kesim arasında var olan yarışın bir sonucudur ki politikacılar da burada suçludur. Mübarek dönemindeki yolsuzluklarla ilgili olarak bazı net sonuçlar vardır:

-Politik bozulma, başkanlık sürecinin devamının zorunluluğu olarak, kurumsal sistem üzerindeki güç yoğunluğu nedeniyle hızla yükseldi,...

-Hükümet, halk kuruluşları ve NDP üzerine iş âleminin gücünün yükselmesi

-Zenginlik olduğu yerde politik gücü ateşler, politik güç de zenginliği satın alır, algısının yerleşmesi.

2010 seçimlerinde muhalefetin hükümet tarafında yapıldığı düşünülen taciz ve sahtekârlıktan şikâyetler

-2010 yılında uluslararası şeffaflık ajansı indeksine göre Mısırın CPI 3,1 düşmesi(10 temiz, 0 berbat)

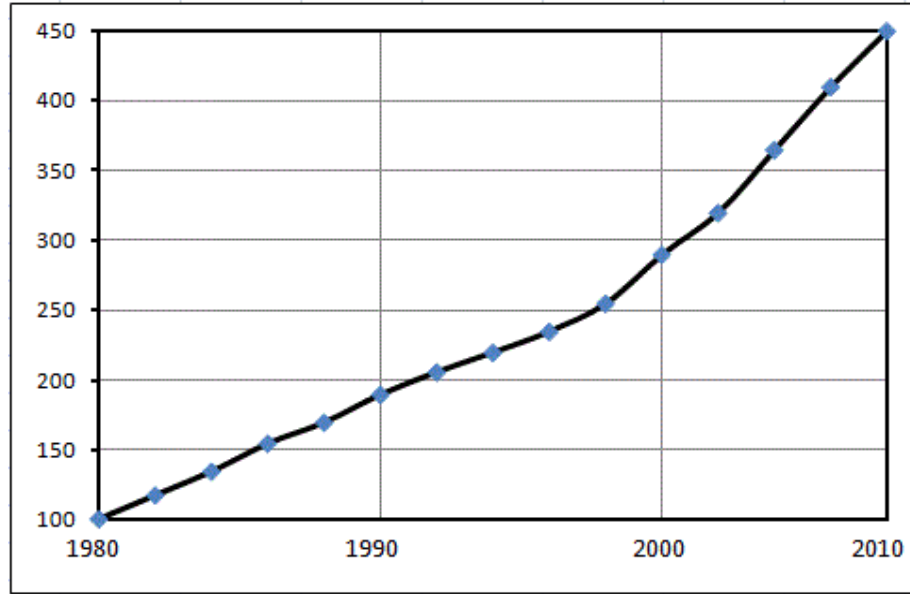
-Yolsuzluk, kalitesiz insanların hükümetçe mevcut rejim içine girmesine yol açtı (Wahba,2011)

Mısır ekonomisi 2003-2007 arasında hızlı bir büyüme yaşadı ve %7,1 e kadar yükseldi, yanı sıra ihracat ve doğrudan yabancı yatırımlarda hızlı yükselişler olmuştur. Fakat bu gelişmeler Mısırın sosyoekonomik sıkıntılarının giderilmesinde yeterli olmamıştır. Özellikle düşük gelirli orta sınıf dramatik sıkıntılar yaşamıştır. Bunun anlamı şudur. Mısır halkının çoğunluğu bu hızlı gelişmeden yararlanamamıştır. Bütün bunları siyasi faktörlere bağlamak yanlış değildir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu gelişmeler siyasi elitler ve onların yakınlarına yarar sağlamıştır. Sonunda ekonomik yetersizlik sürekli hale geldi. Otonomi ve serbest piyasanın gücü ile rekabet üretici özel sektör engellendi ve bu da yolsuzlukların artmasına neden oldu (Paciello, 2011).

Ekonomik Durgunluk

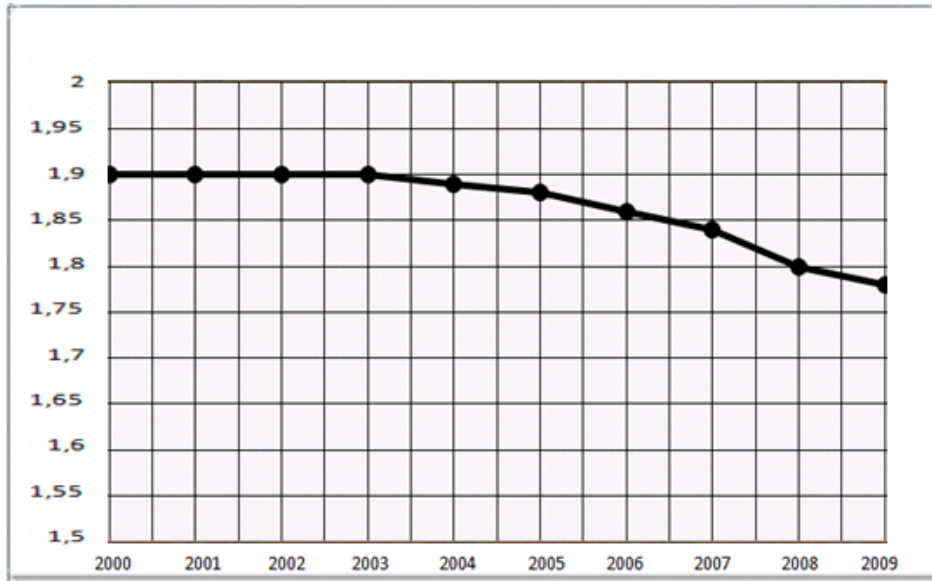
Bu konuda bir ön bilgiye sahip olmak için her şeyden önce 1980 sonrası Mısır GSMH seyrine bakmak gerekir.

Grafik:2 Mısır 1980-2010 GSMH Değerleri(Mil. Dolar) 2005 fiyatlarıyla

Kaynak: WORLD BANK

Grafik 2'den anlaşılacağı üzere Mübarek döneminde ekonomi dinamik olarak büyümüştür. 30 yıl içinde ortalama %4,5 büyüme üçüncü dünya ülkeleri arasında çok önemli bir göstergedir. 2004 yılından itibaren ekonomik büyüme daha da hızlı biçimde artmıştır. Bunun nedeni yeni hükümetin bir grup uzman iktisatçıyı ekonomik reform programlarını uygulamak üzere ülkeye davet etmesi olarak açıklanmaktadır. Bu reformlar mısır ekonomisinin büyümesini hızlandırmak için yapılmıştır. Ayrıca dünya ekonomik krizi döneminde Mısır milli geliri düşmemiş hatta yükselerek devam etmiş olması vurgulanması gereken diğer bir noktadır. Yıllık büyüme hızı biraz yavaşlamış görünmekle birlikte Mısır yönetimi herhangi bir ekonomik sıkıntıya meydan vermemiştir ve 2010 yılında tekrar yükselişe geçmiştir.

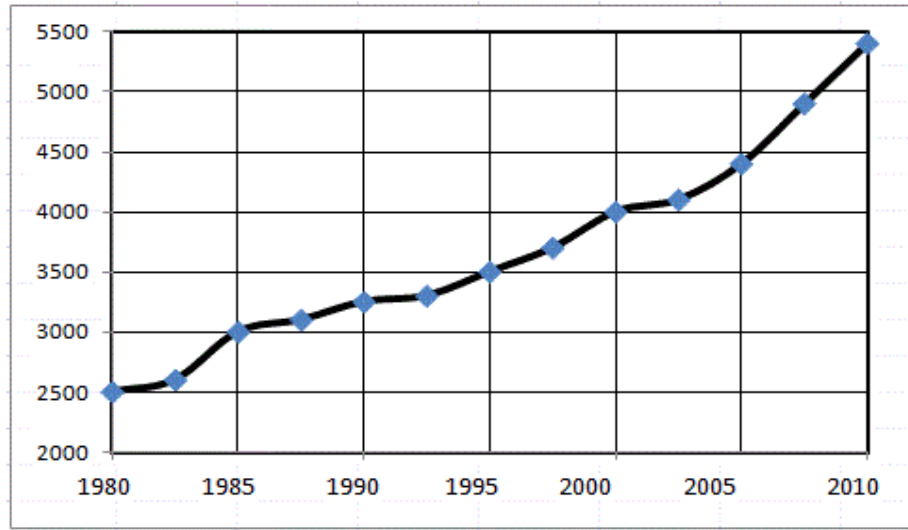
Grafik:3 Mısır Nüfus Artış Oranları 2000-2009

Kaynak: World Bank

Burada önemli bir göstereyi daha dikkate almak gerekir. Mübarek döneminin son 10 yıllık dönemine ait Mısır nüfusu artış hızı grafik 3 de gösterilmiştir. Buna göre 2000 sonrası artış hızı giderek düşmüş ve 2003'te 1,9 dan 2009 da 1,78 e gerilemiştir. Nüfus artış hızının düşmüş olması kişi başına düşen gelirin artmasına katkı sağlamaktadır. Bu durum grafik 4'te gösterilmiştir.

Bugün 82 milyonu aşan nüfusun yaklaşık 25 milyonu genç ve çoğu da işsizdir. Bu bakımdan bazı yazarlar Mısırın bu nüfus potansiyelini bir zaman ayarlı bomba olarak açıklamaktadırlar.

Grafik:4 Mısır’da kişi Başına Mili Gelir 1980-2010 (Dolar) 2005 fiyatlarıyla

Kaynak: World Bank

Grafiğe 4’e göre Mübarek döneminde kişi başına Milli gelir az da olsa sürekli bir artış göstermiştir. “30 yıllık Mübarek döneminde temel ekonomik yapılarda önemli bir gelişme kaydedilmemiştir. Aksine bir belirsizlik ve ekonomik durgunluk dönemi yaşanmıştır. Hatta gelirler nispi olarak azalmıştır” demek doğru değildir. Aksini söylemek daha gerçekçi olur. Mübarek rejiminin çökmesinden önce Mısır üçüncü dünyanın dinamik olarak gelişmekte olan ülkelerinden biriydi. Devrim sonucu işbaşına gelen yeni hükümet, ekonomik reformlardan ve temel ekonomik düşünceden geri dönemeyeceğine ve 2004 reform programlarını takip edileceğine söz vermiştir (Korotoyev and Zinkina, 2011)

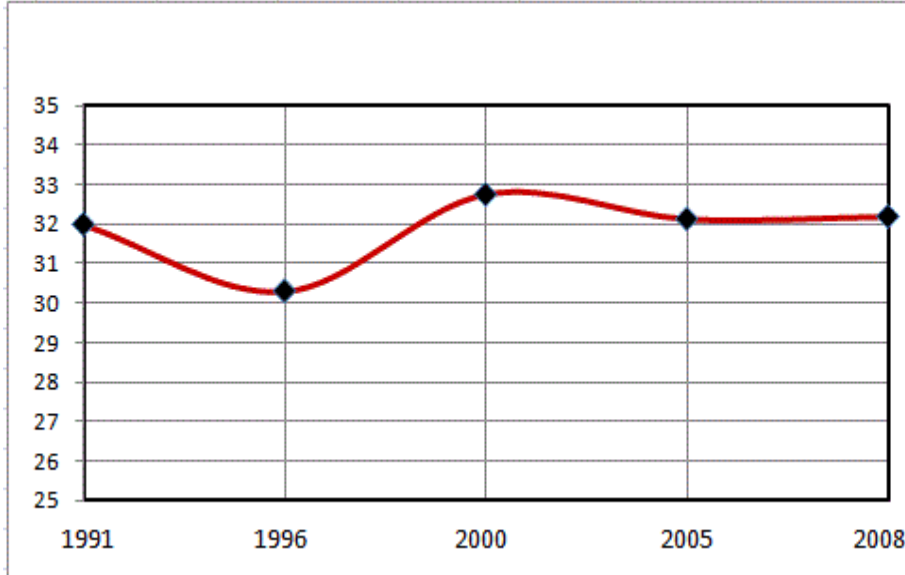
Mısır’da yaşanan ekonomik durgunluk hükümetin bazı kısıtlamalara gitmesine neden olmuştur. Son 20 yıldır sosyal refah sistemi çok ciddi sarsıntılar yaşamış hatta son yıllarda artmıştır. Bu nedenle hükümet eğitim ve sağlık servisini desteklemeye devam etmişti. Bu yüzden artık bu hizmetler ücretsiz değildir ve eskisi kadar kaliteli de değildir. Çünkü hükümetin sosyal hizmetlere ayırdığı pay düşmüştür. En önemli olan eğitim destekleri bile kasılmıştır. Mesela eğitim harcamaları 2002 de %19,5 iken 2006 da %11,5 e düşürülmüştür. Yine sağlık harcamaları da 2001/2002 de %1,2 artırılırken 2008/2009 da sadece %3,6 oranında artırılabilmiştir. Bu oran benzer ülkelere göre çok düşüktür(Paciello, 2011)

Eşitsizlik, Gelir dağılımında bozulma

Aslında Mübarek döneminde milli gelir 4 kat artmış olmasına rağmen gelir dağılımı daha da bozulmuş eşitsizlik yükselmiştir. Hatta bu yükseliş daha önce Mısır tarihinde hiç görülmemiştir. Ayrıca gelirdeki bu yükselişe rağmen reel ücretler aynı oranda artmamış hatta gerilemiştir. Mesela hem gelir hem de enflasyon artmış olmasına rağmen, Mısır'da asgari ücret 26 yıl hiç artış göstermemiştir. Bazı işkollarında çalışma süresi haftada 48 saat olmasına rağmen işçiler temel ihtiyaçlarını karşılayacak kadar bile ücret alamamışlardır. Hâlbuki yukarıda belirlenen iki kesim üretim artışından meydana gelen fazladan, adaletsizce pay almışlardır. Dünya bankası verilerine göre Nüfusun en düşük gelirli %20'si 1995-2005 arasında milli gelirin sadece %9,2'sini almıştır. Buna mukabil en yüksek gelirli %10 milli gelirin %25-29 unu elde etmişlerdir.

Gini endeksi çoğunlukla yukarıda açıklanan ekonomik eşitsizlik düzeyinin ölçülmesinde kullanılır.

Grafik:5 Mısır Gini Endeksi 1991-2008

Kaynak: World Bank

UNDP verilerine göre 1991-2008 yılları arasında eşitsizlik indeksi 30-33 puan arasında dalgalanmaktadır. İskandinav ülkeleriyle kıyaslandığında hayli yüksek görünmektedir. Ancak dünyanın geri kalanına bakılırsa

eşitsizlik oranı ortalamadır. İnsani kalkınma raporunda adı geçen 145 ülke arasında MISIR ekonomik eşitsizlik bakımından 124. sıradadır. UNDP'nin gözlemlerine göre de 23 ülkenin eşitsizlik oranı Mısır'dan düşük 119 ülkenin eşitsizlik oranı ise Mısır'dan büyüktür. Bunlar arasında Fransa, İrlanda. İspanya, Hindistan da vardır. Mısırın tabiatında var olan ekonomik eşitsizliğin düşük düzeyi Mısır yoksulluğunun çok özel bir karakteriyle ilgilidir. Bu da Mısır devriminin önemli sebeplerinden sayılmaktadır (Korotoyev and Zinkina, 2011)

1990'lardan sonra başlayan ekonomik reformlardan sonra zengin fakir arasındaki gelir farkı daha da genişlemiş, yoksulluk ve çarpıklık daha da kötüleşmiştir. Yüzlerce üniversiteli genç işsiz kalmış ve sosyal sıkıntılar artmıştır. Bunun yanı sıra işsiz gençlerle aniden türemiş zenginler arasındaki gerilim hızla artmış ve bu gençlerin binlercesi protestocular arasına katılmıştır. Siyasi dışlanma ve yönetici sınıf tarafından empoze edilen sosyoekonomik marjinalleşmenin birleşmesi devrim hareketini devam ettirmiş ve acil reform taleplerini güçlendirmiştir. Mısır gençliği hem marjinalleştirilmiş ve hem de dışlanmıştır. Özellikle 2010 seçimleri esnasında yapılan yoğun hilenin arkasından. Mısır gençliği korkunç bir kasırgayla mücadele etti

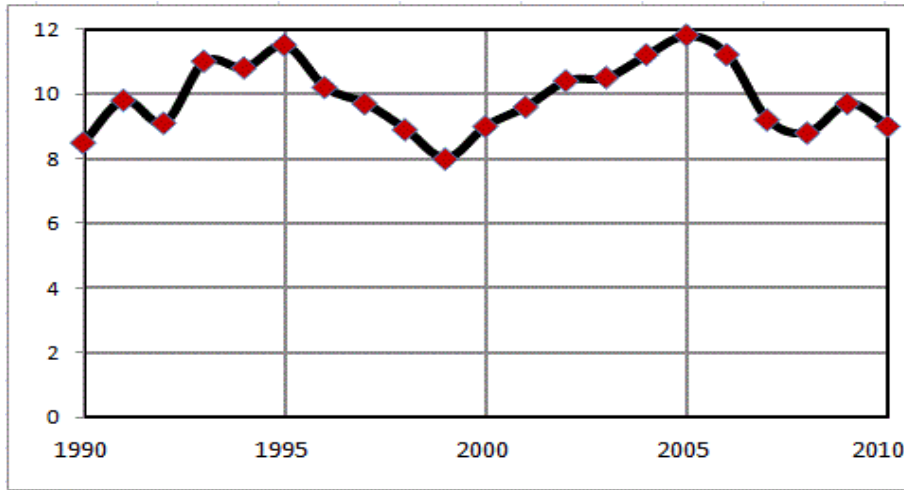
Mısır ekonomisi 2003-2007 arasında hızlı bir büyüme yaşadı ve %7,1 e kadar yükseldi. Yanı sıra ihracat ve doğrudan yabancı yatırımlarda da hızlı yükselişler olmuştur. Fakat bu gelişmeler Mısırı sosyoekonomik sıkıntılarının giderilmesinde yeterli olmamıştır. Özellikle düşük gelirli orta sınıf dramatik sıkıntılar yaşamıştır. Bunun anlamı şudur. Mısır halkının çoğunluğu bu hızlı gelişmeden yararlanamamıştır. Bütün bunları siyasi faktörlere bağlamak yanlış değildir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu gelişmeler siyasi elitler ve onların yakınlarına yarar sağlamıştır. Sonunda ekonomik yetersizlik sürekli hale geldi. Otonomi ve serbest piyasanın gücü ve rekabet üretici özel sektör engellendi ve bu da yolsuzlukların artmasına neden oldu (Paciello, 2011)

Mısır'da makro ekonomik büyüme küçük azınlığın zenginleşmesine yaramış fakat büyük çoğunluk bu refahtan yeterince pay alamamıştır. Mısırlılar kendi bölgelerindeki demokratik değerlerle öğünmektedirler, ancak uygulama son derece zayıf görünmektedir. Pek çok Mısırlı baba devlet anlayışını çok hoş karşılamaktadır (bu durumda kaliteli devlet hizmeti karşılığında kısıtlı özgürlük vardır). Aslında Mısır toplumunun tamamı bu görüşü benimsemiş görünmektedir. Çünkü Mısır halkı yükselen ferdi özgürlüklerden memnundur ve devlet tarafından sağlanan hizmetlerden de mutludur. Anacak bu iki hizmet alanındaki azalış göstermektedir ki

Mısırlıların gözünde eski rejim bir hapishane bekçisinden daha çok aşırı korumacı cömert bir babaya benzemektedir (Gallup, 2011)

İşsizlik

Grafik: 7 Mısır’da İşsizlik Oranları 1990-2010

Kaynak: Word Bank

Yukarıdaki grafiğe göre son 20 yıldır işsizlik oranları 8-12 arasında dalgalanmaktadır. Ancak ekonomik reformların başladığı 2000 yılından itibaren yükselişe geçmiştir. Elbette ekonomik krizlerin yaşandığı bu dönemde işsizlik oranlarının yükselmesi kabul edilebilir, fakat 2010 da yine düşmüştür.

Devrimden az önce Mısır’daki işsizlik oranı diğer bazı ülkelerle karşılaştırıldığında aşırı yüksek değildir. Belki de biraz iyi olduğu da söylenebilir. Mesela Mısır’daki işsizlik oranı ABD, Fransa, Polonya ve Türkiye’den daha düşüktür.

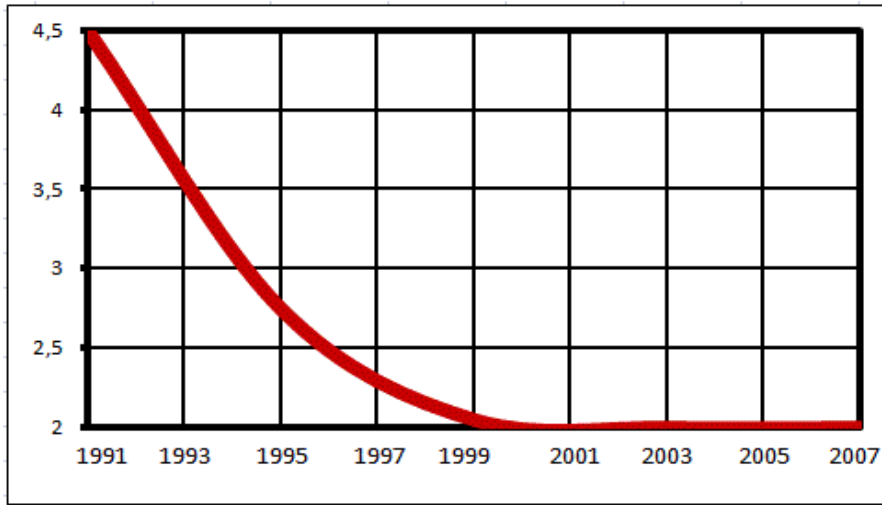
Son 20 yıldır özellikle gençler için işgücü piyasası son derece kötü durumdadır. Genç işsizlerin oranı 1990 da %9,7 iken bu oran 2006 da %14,4 e yükselmiştir. Bunların yanında diğer bir sorun da çalışanların büyük bir kısmının kayıt dışı çalışması ve sosyal güvenlikten yoksun olmasıdır. Global kriz iş piyasasının sıkıntılarını iyice ağırlaştırmıştır. Bütün bunlara rağmen istihdam rakamlarında hafif bir gelişme vardır. Mesela 2007 de %8,9 iken 2009 da %9,4 e yükselmiştir.

Gerçek şu ki Mısır hükümetinin ekonomi politikaları istihdamın artırılmasında çok fazla etkili olmamıştır, hatta bazı durumlarda kötüleştirmiştir (Paciello, 2011).

Bugüne geldiğimizde turizm sektörünün 2,5 milyon kişiyi istihdam ettiği düşünülürse Ekonomik krizin istihdama etkileri çok dramatiktir. Şu anda turizm bölgeleri boşalmış durumdadır ve turizm güvenliği sağlanmazsa turizm sektörü normale dönemeyecektir. Libya'da yaşanan olaylar da Mısırın işçi gelirlerini önemli oranda etkilemiştir. Son verilere göre 140 bin civarında işçi Libya'dan Mısır'a geri dönmüştür. Mısır şuanda bir çift sorunla mücadele etmek zorundadır. Birincisi mevcut global ekonomik krizin etkileri, ikincisi de devrime dayalı ve eski rejimim bıraktığı sosyal ve ekonomik problemler. Askeri konseyce atanan geçici hükümet şimdiye kadar sosyal ve ekonomik problemler üzerine eğilmemiştir. Sadece eski uygulamaları devam ettirmiştir. Bunlar da maaşların artırılması ve gıda yardımlarından ibarettir. Bunların dışında Libya'dan dönen işsizlere az bir miktar nakdi yardım, devrim sonucu işini kaybedenlere küçük destekler ve bağışlara dayalı olarak ekonominin desteklenmesi gibi önlemler devam ettirilmektedir (Paciello, 2011).

Yoksulluk

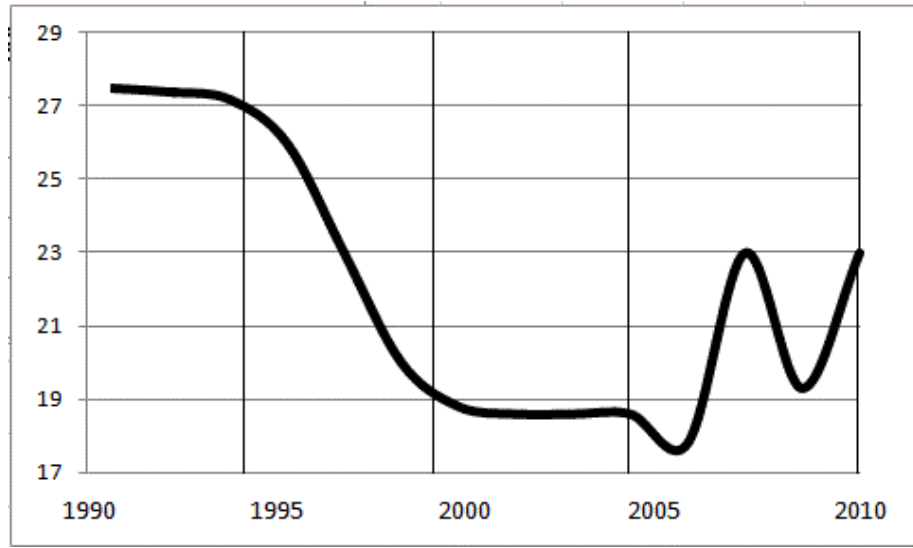
Ekonomi politik uzmanlarının uğraştığı en önemli konulardan belki de birincisi yoksulluktur. Günde 2 dolardan daha az para kazanan insanlar yoksul kabul edilmektedir. Mısır'da yaşanan yoksulluğu daha da önemli kılan ise, bunun Mısır devriminin nedenleri arasında sayılmasıdır. Mısır toplumunun %40'ı günlük 2 dolardan düşük gelirle yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Ancak birçok kimse Mısır'da aşırı yoksulluk içinde yaşayan insanlardan söz etmez ve bu hiç şaşırtıcı değildir. Çünkü göstergelere göre Mısır iyi performans gösteren ülkeler arasındadır. Hatta bazı verilere göre Mısır aşırı yoksulluğu kökünden silip atmıştır. Halbuki mesela 2005-2008 verilerine göre aşırı yoksul insan sayısı Gürcistan'da %13,4, Çin'de 15,9, Vietnam'da 22,6, Endonezya'da 41,6, Hindistan'da 49,6 ve Bangladeş'te 54,9 dur. Mısır'a gelince aşırı yoksul sayısı %2 civarındadır. Bu durum aşağıdaki grafikte izlenebilir. Grafik 8'e göre günde sadece 1.25 dolar kazanabilen yoksul oranı %2 civarında seyretmektedir. Fakat bunun gerçekçi bir rakam olamadığı ifade edilmektedir(UNDP 2010, S.161-163)

Grafik:8 Mısır’da 1.25 doların altında kazanç sağlayan Nüfus oranı 1991-2005

Kaynak: World Bank

Bu grafiğe göre Mübarek döneminde aşırı yoksulluk, bir bakıma açlık son derece azalmıştır. Bu durumda devrim öncesi Mübarek rejiminin bazı bakımlardan başarı kaydettiğini söylemek mümkündür. Ancak günlük 2 dolar gelir elde eden nüfus oranı konusunda çok parlak değildir. Bu durum grafik 9 da görülmektedir. Buna göre nüfusun %20’si günde 2 dolardan daha az gelirle yaşamaktadır. Fakat yine de bazı ülkelere göre daha iyi durumdadır. Mesela günde 2 dolarla geçinen nüfus Çin’de %36,3, Güney Afrika’da 42,9, Ermenistan’da 43,4, Filipinlerde 45 oranındadır. Bunun yanında Tacikistan, Pakistan, Haiti, Hindistan, Bangladeş ve Liberya gibi ülkelerin nüfusunun yarısından fazlası günde 2 dolar ile geçinmektedir. Bu verilere göre yoksulluk problemi devrimin tek sebebi değildir.

Grafik: 9 Mısır’da Günde 2 doların altında gelir elde eden nüfus 1990-201

Kaynak: Word Bank

Grafik incelenirse yoksul nüfus oranı 1990 yılından itibaren hızla düşmüştür. Fakat dünya krizi nedeniyle tekrar %23’ler civarına yükselmiştir. Bu dönemde ilave olarak gıda fiyatları da yükselmiştir. Mübarek rejimi bu yoksul insanlara gıda destekleri yaparak rejim karşıtlarını bir süre durdurmayı başardı. Konumuz açısından bu gıda yardımları üzerinde biraz durmak gerekir

Mısır’da gıda yardımları iki şekilde yapılmıştır. Birincisi ayni olarak yapılan ekmek yardımı. Baladi adı verilen bu ekmek 130 gram olup 1989’dan beri fiyatı 1 centtir . Bu ekmek yardımı geneldir. Mesela Mısır’da oturan her kişi günde düşük fiyatla 20 adet baladi ekmek alabilir.

İkinci yardım tipi yeşil kart aracılığı ile yapılan yardımlardır. Aileler her ay bu kartla yine ucuz fiyattan temel gıda maddelerini alabilirler (şeker, yağ vb.). Buğday dâhil gıda fiyatlarının yükselmesi sonucu Mübarek rejimi baladi ekmek fiyatını aynı düzeyde tutmuştur. Yani Mısırlılar kamu yardımı olarak 130 gramlık bu ekmekten günde 20 adet almaya devam ettiler. Bu durumda günde 2 dolar ile açlık sınırında yaşayan Mısırlılar neden 2008 baharında toplu protesto yaptılar? Bazı yazarlara göre bunun tek sebebi yoksulluk değildir, başka nedenler üzerinde durulmalıdır. Bunun yanında devlet grevcileri sakinleştirmek için kamu çalışanlarına %30 zam yaptı ve diğer yardımları da artırdı. Ayrıca yardım alacakların sayısı da artırıldı.

1989-2005 arasında 39,5 milyondan 63 milyona yükseldi. 2008/2009 mali yılında bu yardımların para olarak değeri, yaklaşık 4 milyar ABD dolarını doları buldu. Bu da Mısır milli gelirinin 2008 de %1,8'ini ihtiva eder. İlginç bir şekilde bu dönemde kadınların %40'ı erkeklerin de %18'i aşırı kilo aldı. Mısır hükümetinin bu gıda yardımları, krizin vurduğu fakir insanların yaralarını biraz hafifletmesine rağmen etkisini tamamen gideremedi. Ama yine de bir Mısır ailesi ortalama olarak bu yardımlarla şeker ihtiyacının %60'ını, yağ ihtiyacının %73'ünü, pirinç ihtiyacının da %40'ını karşılamış oldu (Korotayev and Zinkina, 2011).

Mısır'da yoksul kesime yapılan gıda yardımlarının ulaştırılmasında self-targeting(kendiliğinden hedefleme) yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemle temel olarak yoksul kesime ulaşmak hedeflenmiş olmakla birlikte bir bölge halkının tamamı bu yardımlardan faydalanabilmektedir. Temel gıda maddelerinde yapılan indirimler gibi. 1990'lardan beri uygulanan (ERSAP-Economic Reform And Structural Adjustment Program)programı kamu harcamalarında önemli bir azalma göstermiş, fakat Kamu harcamalarının en önemli kısmı olan gıda destekleri hem gıda tüketimini hem de diğer harcama kalemlerini yükseltmiştir. Aslında gıda yardımlarının temel hedefi yoksullara yardımdır. Çünkü onlar ekonomik önlemlerden en çok etkilenenlerdir. Gıda destek uygulamaları bazı zorlukları da getirmiştir. Bunların da en önemlisi zengin tabakaya olan kaymalardır. Bu yüzden, adrese doğrudan yapılan yardım (administrative targeting) yöntemi tercih edilmiş ve bu yolla seçilmiş adreslere ve gerçek ihtiyaç sahiplerine bu yardımların ulaştırılması hedeflenmiştir. Bu yöntem yoksulluğun tedavisinde en etkili yöntemdir. Ancak bazı organizasyonlara ve bürokrasiye ihtiyaç da vardır. Gelişmekte olan ülkelerde veri eksikliği ve yolsuzlukların yaygınlığı nedeniyle doğrudan hedefleme çok uygun değildir. Bu açılarından Mısır'da kendiliğinden hedefleme uygulanmış ancak şikâyetler bitmemiştir son zamanlarda bu yöntemin de değiştirilmesi talepleri vardır. Bu desteklerin harcama elastikliği düşük ya da negatif olan ürünlere yoğunlaşmış olduğu için Güney Afrika ve Tunus gibi bazı ülkelerde, kendiliğinden hedefleme yöntemi başarı sağlamıştır. Ersap önlemleri ekonomik olarak başarılı olmakla birlikte, büyüme oranının düşmesinden, yoksulluğun devam etmesi ve sosyal sonuçlarından sorumludur

Yoksulluk aslında dinamik bir problemdir ve Mısır'da nispeten yeni bir kavramdır. Çünkü bu alandaki akademik çalışmalar 1980'lerden sonra başlamıştır. Tek bir tanımı olmamasına rağmen yoksulluk, genel olarak, asgari hayat standardından mahrumiyet olarak tanımlanır. Mısır hükümeti yoksullukla savaşmak için uzun dönemli gıda destek programını

uygulamıştır ki bunun başlangıcı belki de 1940'lara kadar uzanır. Son zamanlarda bu gıda desteklerinin kaldırılması yönünde uluslararası baskılar vardır ve gıda desteklerinin ekonomik ve sosyal sonuçları tartışılmaktadır. Bu destekler yoksulluğun tedavisine ve sürdürülebilir büyümeye fazla yansıtılmamıştır. İddialara göre gıda destekleri piyasa mekanizmasını bozmakta ve zengin tabakaya doğru gelir sızıntısını artırmaktadır

Gıda Desteklerinin Kesimler Arası Dağılımı

Gıdalar	Yoksullar				Zenginler	Toplam
	Aşırı Yok. %	Yoksul %	Standart %	Toplam %	%	%
Baladi Ek	4	14	20	38	62	100
10 Piaster Ek.	0	1	3	4	96	100
R.C. Dest	4	16	23	43	57	100
Diğer Dest.	4	14	20	38	62	100

Kaynak: World Bank 2007. Youssef, 2008

Tabloda görüldüğü üzere gıda destekleri üzerinden zengin kesime doğru bit refah kayması olmasına rağmen yoksulluğun giderilmesinde önemli yarar sağlamaktadır. Bunun yanında bu konudaki kamu harcamaları oranı da dalgalı bir seyir izlemektedir. 2002-2007 yılları arasındaki gıda desteklerinin rakamlara yansımaları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir

Gıda Yardımlarının Yıllar İtibariyle Değişimi

Gıda yardımlarının		
Yıllar	Toplam kamu harcamaları içindeki payı%	GDP içindeki payı%
2002	3.3	1.2
2003	3.8	1.2
2004	4.1	1.7
2005	5.6	2.1
2006	4.6	1.5
2007	4.0	1.2

Kaynak: World Bank 2007; Youssef; 2008

Bu yardımların toplumsal barış ve sükûnetin sağlanmasında önemli katkısı vardır. Aksi takdirde ülkeler ağır maliyetlere katlanmak zorunda kalabilir (Youssef, 2008)

ERSAP uygulamalarının gelirlerin düşmesine ve yoksulluluğun kalıcı olmasına neden olduğu da iddia edilmektedir. 2007 yılında Mısır'da %7 büyüme gerçekleşmiş olmasına rağmen Mısır halkı bundan yeteri kadar pay alamamıştır. Bunun en önemli nedeni gelir dağılımındaki dengesizliktir. Bunun yanında Mısır'da en önemli problemler yüksek enflasyon (2008 Mayıs %7,1) ve iç borç yükünün yüksekliğidir. Bu göstergelere göre gelir bölüşüm politikası yoksullar lehine yeniden düzenlenmelidir. Sonuç olarak yıllardan beri uygulanmakta olan ERSAP planı ve reformlar yoksulluğu tedavide başarılı olamamıştır. Bütün bunlardan sonra ERSAP çalışmalarının başarısız olduğuna göre Mısır'da gıda yardımlarının bir süre devam etmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Satın alma gücü paritesi son yıllarda ciddi oranda azalmış tüketici fiyatları da artmış 2008 yılında zirve yaparak %23,6 ya ulaşmıştır. Bu tarihten beri gıda fiyatları azalıyor olmasına rağmen endeks yüksek kalmaya ve dalgalanmaya devam etmiştir. Bunun yanında reel ücretler de bir miktar yükselmiştir. Bunu anlamı şudur. Çoğu Mısırlı için bu gelir düzeyi normal hayat standardında yaşamak için yeterli değildir. Bu trend, orta ve düşük gelirli kesim üzerinde olumsuz etki yapmıştır. Bu kesim gelirlerinin önemli kısmını gıda tüketimine harcamaktadır. Gıda fiyatlarının artması yoksul kesimin gelirlerinin bir miktar geride kalmasının tek sebebidir. Özellikle mutlak yoksulluk oranı 2000-2001 döneminde %16,7 den 2008/2009 da %23,4 e yükselmiştir. Mısır hükümeti bu gıda fiyatlarındaki artışın etkisini hafifletmek üzere gıda desteklerini devam ettirme ve maaşları artırma kararı almıştır. Buna rağmen Mısır halkının sıkıntıları azalmış değildir. Gıda destek sisteminin etkisi çok zayıf kalmış yardımların gerçek yoksullara ulaştırılmasında çok sıkıntılar yaşanmıştır(Paciello 2011).

Devrimin Maliyeti

Mısır devriminin elbette bir maliyeti vardır. Süveyş kanalı gelirleri ve diğer ülkelerde çalışan işçilerin transferleri, 2009 yılı gelirinin yarısının da altına düşmüştür. Ayrıca Libya Mısırlı işçileri ülkelerine göndermiştir. Turizm gelirleri de önemli oranda azalmıştır. Başka bir hesaba göre, geçen bir yılda 20 milyar dolar Mısır'dan çıkmıştır ve 2011 yılının ilk çeyreğinde 13 milyar dolarlık yabancı kaynak ortadan yok olmuştur (Smith, 2011). Bankaların tahminlerine göre de ekonomik kayıp 30 milyar dolara ulaşmaktadır. Yine devrim nedeniyle ekonomi %11 küçülmüş ve istihdam da

%10 azalmıştır. Büyüme oranı da %2'ler düzeyine inmiştir (Rabin, 2011). Döviz rezervlerine gelince devrim nedeniyle 32 milyar dolardan 18.2 milyar dolara gerilemiştir (www.rt.com)

Bunların dışında internetin bir süre bloke edilmesinin maliyeti de 90 milyon dolar hatta gerçekte daha fazla olduğu tahmin edilmektedir (social.dailyblogworld.com).

Devrimin ekonomik Etkileri

Devrim hem dünya ekonomisini ve hem de Mısır halkını önemli derecede etkilemiş ve etkilemeye devam edecektir. Kızıl denizdeki boru hatları Mısır ekonomisinin köşe taşlarından biridir. Ayrıca Sumed hattı dünya petrol ağının ana arteridir. Bu yüzden bu hatta meydana gelecek herhangi bir sıkıntı Mısır ve dünya ekonomisi için çok ağır bir krize neden olabilir.

Yine Mısır özellikle doğal gaz ihracatçısı olarak, doğalgaz piyasasının en önemli ortağıdır.. İspanya ve bazı Avrupa ülkelerinin %15 civarındaki doğal gaz ihtiyacı Mısır'dan gitmektedir.

Finans sektörüne gelinci Mısır'da ayaklanmaların başlamasından beri yaklaşık 2,5 milyar dolar dışarıya çıkmıştır. Bazı bankalar birçok şubesini kapatmışlardır. Uluslar arası derecelendirme kuruluşları da Mısır ekonomisini dikkatle izlemeye almıştır. Para ve sermaye piyasalarında da ciddi hareketlenmeler olmuştur. Bu duruma Mısır Merkez Bankası müdahale etmiştir. Gayri resmi olarak merkez bankası piyasaya müdahalesini sürdürmektedir. Böylece bir döviz krizini engellemek istiyor.

Bu arada dünyanın en önemli deniz yollarından biri olan Süveyş Kanalı da tehlikeli bölge kapsamına girdi. Çünkü Bölgenin güvenliği Mısır güvenlik kuvvetleri tarafından sağlanmaktadır. Bölgede meydana gelebilecek herhangi bir sorun ham petrol nakliyatını ciddi biçimde etkileyecektir. Çünkü Dünya ham petrol nakliyatının %4,5'i bu kanaldan yapılmaktadır.

Bölgede çıkabilecek bir sorun hem Mısırın kanaldan elde ettiği gelirin azalmasına ve hem de petrol fiyatları yükseldiği takdirde dünyanın pek çok bölgesindeki insanları etkileyecektir. Elbette her şeyden önce Mısır halkının geliri azalacaktır. Doğal gaz fiyatları da petrole bağlı olarak değişir. Dahası bunlardan diğer tüketim mallarının fiyatları da yükselmiştir. Geçmiş bir buçuk yıl içinde buğday fiyatları %110, soya 59, mısır, 87, şeker 22 oranında yükselmiştir.

Devrim nedeniyle orta vadede Mısır Cüneyhi ile dolar arasında ciddi dalgalanmalar olmuştur. Cüneyh son altı yılın en düşük düzeyine inmiş ve MB duruma müdahale etmiş ve gayri resmi olarak kur çıpası oluşturmuştur. Ancak bu durumun sürekli olması döviz rezervlerini tüketecektir. Tahminen Mısırın döviz rezervi 36 milyar dolar civarındadır. Bu yüzden kontrollü olarak devalüasyona izin verecektir.

Herhangi bir durumda iki grubun reaksiyonu çok önemlidir. Bu iki gruptan birincisi yerliler ve diğeri yabancılarıdır. Kısa vadede Mısırlılar güvenli liman olarak doları tercih ederler. Bunun sonucu olarak da ülke ekonomisinde bir dolarizasyon dönemi başlamış olur. Aksi takdirde bankalardan mevduat çekme furyası başlayabilir ve MB bankası da kur dalgalanmalarını durdurma mücadelesini kaybeder. Döviz krizinden kaçınma ve bankalara hücumu engel olma şu an merkez bankasının gelecek haftalarda gündemindeki en önemli konulardır.

İkincisi uluslararası sermayenin Mısır'daki krizlere yaptığı yatırımlar. Mısır'da yabancı yatırımcılar hazine bonolarının yarısına, tahvil piyasasının da %40'ına sahiptir. Ayrıca Kahire borsasının da işlem hacminin %51'i bunların elindedir. Doğrudan yabancı yatırımlar 2010 da 6,6 milyar dolara ulaşmıştır. Bunun da %75'i Amerika ve AB ülkelerinin yatırımlarıdır. Turizm gelirleri de GSMH'nın %5,kadardır.

Mübarek rejimi karşıtlarının ne istediği hangi reformları istedikleri şu anda tam olarak bilinmiyor. Ancak gelecek günlerde başa kim gelirse gelsin, acil ekonomik program hazırlanmalıdır. 11 Ekim 2011'e kadar bazı fırsatlar doğabilir. O tarihte başkanlık ve parlamento seçimleri olması muhtemeldir

Meselenin büyüklüğü ortada duruyor. Dünya Bankası verelerine göre Mısır kişi başına gelir bakımından 137. sıradadır, aynı nüfusla Türkiye ondan 4 kat daha büyüktür.

Mısır nüfusunun üçte ikisi 30 yaşın altındadır. Devlet bu durumu meslek, iş, eğitim ve gıda temini bakımından tanımlamak zorundadır. Yakın gelecekte kim yönetime gelirse, %7 civarında sürdürülebilir büyüme programı hazırlanmalıdır. Çünkü her sene 650 bin kişi iş gücüne katılmaktadır. Ayrıca %40 olan yoksulluk oranını düşürmek için de bir programa ihtiyaç vardır

Bunların dışında devrim dolayısıyla çıkan krizin yabancı firma operasyonlarına etkisini de dikkatle izlemek gerekir. Mesela NV, Alcatel, Moller-Maersk, Lafarge, Coca Cola, Siemens ve Electrolux, büyük yatırımcı firmalar ve önemli oranda istihdama katkı yapmaktadırlar

Sonunda muhalefet gelecekte en önemli ortağı olacak olan laik ordu kurumuyla karşılaşmak zorunda kalacak. Muhalefet tarafını tutmasına ve caddelerdeki tahmin edilemeyen gösterileri garanti etmesine rağmen Mısır ordusunun ülkenin en önemli ekonomik faktörü olduğu çok açıktır. Çünkü Mısır ordusunun da önemli bazı ekonomik kurumları ve gücü vardır. Elektronikten, ev eşyası, giyim ve gıda sektörüne kadar her alanda kar ve iş ortaklıkları vardır

Mesela, Mısır ordusunun çok geniş bir ticaret ağı vardır. Bunlar arasında su, sıvı yağ, çimento, inşaat, TV, gıda, otelcilik, petrol vb. vardır. Bu firmalarda çalışanlar askeri personel olarak emekli olurlar. Bunlar derin sadakat ve ilgiyle işlerine bağlıdırlar ve pozisyonlarından kolay kolay ayrılmazlar. Bu durum muhalefetin belirsiz ve en zayıf tarafıdır ve bu konulardaki çıkar ve bağlantıları henüz açıklamaya cesaret edilemiyor. Aksi takdirde, caddelerde varsayılan müttefikler hemen öğrenilir

Her ne olursa olsun devrim adına olanların hepsi ekonomik sıkıntılar olarak tanımlanacaktır. Hâlbuki bunlar arasında asıl sorumluların rejim ve sahipleri olduğu gizlenmektedir. Diğer ülkeler ise Mısıra merakla, ümitle ilgiyle ve endişeyle bakıyor. Henüz denenmemiş olan muhalefet, yolsuzluklara bulaşmış, yetersiz ve kredisi bitmiş Mübarek rejiminin etkilerini silmek için uygun ekonomik atmosferi oluşturması gerekir (Bastian, 2011).

Mübarek isabet ederek, bir iç savaşa neden olmamak için gidince artık yeni Mısır eski Mısır olmaktan çıkmıştır ve bir daha eskisi gibi olmayacağı geniş halk kitleleri tarafından her fırsatta vurgulanmaktadır. Çünkü Mübarek ve ailesi gerek yönetimiyle ve gerekse iktisat politikalarıyla toplum üzerinde hiç olumlu iz bırakmamıştır. Mübarek rejiminin temel özellikleri, yüksek derecede fırsatçılık, kayırmacılık, kleptomani, genel, sistemli ve organize yolsuzluk. Bir bakıma Mısır, Mübarek, eşi, ailesi ve kendi yönetimindeki özel sektör içindir. Hatta yönetimi devralmak üzere oğlunu bile hazırlamıştır. Çünkü kendisi ve yönettiği Mısır sanki bir aile işletmesiydi. Gerçekçi ve hür sesler, aydınlar bilim adamları dışarı sürülmüştü. Mübarek hem bu aydınlardan hem de radikal İslam'dan korkmuş ve korkutmuştur. Eğer mübarek iktidardan giderse radikal İslamcıların iktidar olacağı endişesi ve korkusu kasıtlı olarak çıkartılmıştı. Mübarek bu sayede iktidarını kuvvetlendirmişti. Radikal örgüt olarak bilinen Müslüman kardeşler ise halkın her kesimine Mübarekten çok daha yakın durmuştur (Clement, 2011).

Bu arada Mısır devrimini ekonomik ölüm olarak değerlendirenler de olmuştur. Çünkü bir süre internet kesilmiş ve bu yüzden yük gemileri

durmuş, bankaların kapatılma korkuları başlamış, yabancı firmalar elemanlarını dağıtmış ve değerlendirme kuruluşları Mısırın notunu negatife indirmişlerdir. Ayrıca gıda, su ve elektrik sıkıntısı da başlamıştır. Bu arada turizm endüstrisi de darmadağın olmuştur. Hâlbuki turizm endüstrisi GSMH içinde 5-6 gibi önemli bir paya sahiptir. Artık şu anda Mısır ekonomisi zayıf ekonomidir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Mısır devrimi aslında ekonomiktir ama bu yolsuzluğa karşı olması bakımından belli ölçüde ideolojik de sayılabilir. Gelişmekte olan bazı ülkeler son yıllarda halkını aşırı yoksulluktan kurtarmayı başardılar. Fakat Mısır devrim nedeniyle bu fırsatı kaçırdı. Kayırmacılık iş âlemini zayıflattı. Mısırın dışında bir çok ülke dünya ekonomisine entegre olmuşken o bu şansı kaçırdı. Mısır'ın önemli sayılabilecek tek başarısı, ABD'den, Orta Doğuda müttefik olma karşılığında önemli miktarda askeri yardım ve destekler almasıdır. Burada şöyle bir soru akla geliyor. Mısır büyük petrol üreticisi olmadığı halde uluslararası güçler neden aşırı ilgi gösteriyorlar? Bunun sebebi Süveyş kanalının kontrolünü elinde bulundurmasıdır (periscopepost.com). Bu yüzden Mısır ekonomisinin ne kadar önemli olduğu üzerinde durmak gerekir. Çünkü kanal geçiş ücretleri ülkenin en önemli gelir kaynaklarından biridir

Devrimin emek piyasasına etkilerine gelince, burada da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Mısır devriminin iki aktöründen birisi işçilerdir. 2008 yılından beri işçiler bazı haklarını elde etmek için grev ve gösterilerine devam ediyorlardı ve bu yüzden işçi hareketi devrimin en önemli itici gücü olmuştur. Yeni yönetimin işe dönüş çağrısı uzun süre kabul görmedi. Ancak bazı aydınların da çağrısıyla işe dönüş başlamıştır. Bu arada Mısır ticaret örgütü isteklerini yayınladı. Bu taleplerden bazıları Mısır için çok önemlidir. Bunlar arasında asgari ücretin yükseltilmesi ve ücret farklılıklarının giderilmesi de vardır. Mısır'da işçi ücretleriyle yönetici ücretleri arasında 15 kat fark vardır. Ayrıca iş güvenliğinin sağlanması ve geçici işçiliğin yasaklanması da istekler arasındadır.

Diğer bazı talepler de şunlardır: 1) Bağımsız sendika kurma hakkı 2) Yolsuzluğa karışan yöneticilerin görevden uzaklaştırılması 3) Grev hakkı 4) Mısır Ticaret Birliği Federasyonunun feshi. Bu istekler devrimin ve Mısır ekonomisinin başarısı için zaruri taleplerdir. Güçlü sendikalar yolsuzluk olaylarını azaltacak, kendi kendini yönetmeye katkı yapacak ve adil gelir dağılımını sağlayacaktır. Bu talepler Mısır ekonomisinin güçlenmesini sağlayacağı ümit edilen ve yapılması planlanan reform paketinin en önemli parçalarıdır. Bütün bunların iki amacı vardır: Birincisi, Mübarek tarafından yıllarca güçlenen ekonomik ve siyasi mekanizmanın içine nüfuz etmek;

diğeri de yolsuzluk yapan yöneticileri söküp atmak. İşte devrimin beklenen gelişmesi budur.

Bütün bu isteklerin olabilmesi için mevcut rejimin çürüdüğü, düzelmesi imkânının olmadığı, onun yerine yeni bir sistemin kurulması gerektiği yüksek sesle dile getirilmektedir. Bu bağlamda bazı odaklarca sosyal demokrat model “Nordic Model” önerilmektedir. İskandinav ülkelerinin bu sistemde başarılı olduğu belirtilmektedir. Bu modelin en önemli özellikleri güçlü sosyal hizmetler, güçlü sendikalar, güçlü sosyal güvenlik hizmetleri ve düşük eşitsizlik oranı şeklinde özetlenebilir. Mısır’da sosyal demokrasi kurulabilir fakat ekonomik başarı için uzman bir ekip ve sınıf gerekir. Aslında böyle bir ekip Mısır’da vardı ama bunlar devrim başladığında sadece demokratik özgürlükler talep ederek devrim şartlarını tam olarak anlayamadılar. Fakat şimdi anladılar ki bu fedakârlıklar olmadan, Mısır’da herhangi bir demokratik girişim temelsiz kalacaktır; ya da hızla polis devletine dönüşecektir ki en kötüsü de budur. Mübarek rejimi zaten örnek bir polis devletidir ve görevli polis sayısı 1,5 milyonu geçmiştir.

Mübarek rejimi gerekli sosyal yatırımları kısararak fiyatlarda geçici istikrar sağlamıştır. İşte bugünkü ağır fatura bundandır. Mısırın yüksek gelirli çeyrek nüfusu gerçekten istikrarlı bir demokratik rejim istese, rekabetçi seçimler ve gücün barışçıl bir şekilde sivillere geçmesiyle toplumun kalan kesimiyle birlikte pastaya ortak olurlar. Bu da iki şekilde olur. Birincisi, benzin desteği gibi, daha çok zenginlerin faydalandığı yardımların azaltılması. Böylece bütün üniversite öğrencileri için mali durumuna bakılmaksızın eğitim ücretsiz olabilir. İkincisi de zenginlere yapılan yardımların kesilmesiyle kaynakların yoksul ve işçiler için kullanılması imkânı doğmuş olacaktır (Fadel, Labor, 2011).

Mısır Devriminin Geleceği

Tansiyonun düşürülebilmesi için her şeyden önce bazı önlemlerin hemen alınması gerekir.

Birincisi, oyalama ve atlatmayı ima edecek ya da bunlara vesile olabilecek davranışlardan uzak durulması gerekir. Mesela bazı çok yönlü projeler tamamen israf kaynağıdır. Engelleri ve kısıtlamaları kaldırmak amacıyla yapılan girişimler hızlandırılmalıdır. Mesela iş yeri açabilmek için 1000 gün, gayrimenkul tapuları için 72 gün ve bir işletmeyi kapatabilmek için 4,2 yıl gerekmektedir. Bu konular ıslah edilerek özel sektörün önü açılabilir. Böylece devlet tek iş kapısı olmaktan kurtulmuş olacaktır. İkinci önemli nokta KOBİ’lerle çok daha yakından ilgilenmek gerekmektedir. Çünkü bu işletmeler üretimin ve katma değer çekirdek kuruluşlarıdır. Son

zamanlarda bazı reform çabaları vardır. Bu fırsatlardan genellikle kamu işletmeleri yararlanmaktadır, bu yaygın hale getirilmelidir. Kalkınmayı hızlandırmak için yeni tekniklerin bulunması küçük işletmeler arasında yeni girişim alanları ortaya çıkaracaktır. Bu durumda sonuçta herkes kazançlı çıkacaktır. Bu potansiyel olarak insan kaynaklarında ve fırsatların artırılmasında kaldıraç olabilecek çok etkili bir yoldur. Üçüncüsü önceliklerin çok iyi belirlenmesi gerekir. Bu da Mısır eğitim sisteminin ve eğitim kurumlarının dalgalı bir ekonominin ihtiyaç ve gerçeklerine göre yeniden düzenlenmesine yardımcı olacaktır. Bu yolla işgücü, piyasanın isteklerine daha uygun hale gelecek ve bu da yatırımcıları cesaretlendirecektir.

Dördüncü olarak yoğun ekonomik reform mücadelesine uyum sağlamak. Herhangi bir strateji, dayanıksız gurupları öncelikli sayarak eşitliğe ve olumsuzlukları yıkmaya ve tansiyonu düşürmeye vurgu yapmalıdır (Gilpin, Kandel, Sullivan, 2011)

Devrim sonrasında Mısır önemli düşüncelere, eğilimlere ve eski yeni paradigmalara gebe dir. Muhtemel gelişmeleri dört başlık halinde özetlemek mümkündür. Birincisi, Mısır siyasetinde dinamik liberal bir dönemin başlaması. Mısır gençliğinin ve orta sınıfın en büyük ümidi budur.

İkincisi ülkede İslami bütünlüğün sağlanması. Bu bağlamda MK örgütünün meşrulaşması ve siyasi parti olarak ortaya çıkması en muhtemel gelişmelerden biridir. Üçüncüsü düzenli ve istikrarlı bir pazar ekonomisinin kurulması. Dördüncüsü de dış ilişkilerde yeni ve olumlu adımların atılması, Arap ligiyle ilişkiler. 25 Ocak 2011 devrimini ne askeri güçler ne de siyasi muhalefet ateşledi. Aksine devrim bilgisayar teknolojisini iyi kullanabilen vatansever gençler tarafından örgütlendi. Bu gençler hareketli, ordunun güvenini kazanmış ve Mübarek'in 30 yıllık otokratik rejimini temelinden sarsan topluluklardı. Devrim henüz bebeklik aşamasında olmasına rağmen otokratik rejim liberalizme, demokrasiye ve adil bir siyasi sisteme doğru kaymaya başladı. Bu durumun, toplumun %40'ının yoksulluk sınırının altında yaşadığı Mısır'da, sosyal ve ekonomik hayatın değişimine ve iyileşmesine de katkı yapacağı beklenmektedir. Devrimin ilk başarısı Mısır'ı Arap dünyasında siyasi ve ekonomik gelişme için bir model olarak ortaya çıkarmış olmasıdır. Elbette bunun sonuçları devrim tamamlandığında daha açık ortaya çıkacaktır. Ayrıca önceki rejimin bazı önemli isimleri kurumlardan uzaklaştırılmış ve başkanlığın gücü de en fazla 8 yılla sınırlandırılmıştır. Ancak hala yapılacak çok iş vardır. Mısırlılar geçmiş devrimlerden çok şey öğrenmişler ve bunları Mısır için değerlendirecekler ve bazı hataları da yapmayacakları beklenmektedir.

1952 devriminden öğrenilen birinci tecrübe, siyasi ve ekonomik gücün hemen askerden sivil idareye geçmesi gerektiğidir. Bütün olumlu gelişmelere rağmen askeri konsey ülkeyi yönetmeye devam etmekte ve olağanüstü hal yasalarını kaldırmakta isteksiz görünmektedir.

Bazı analistlere göre ordu 1952'den beri siyasetin merkezindedir ve bunu bırakması kolay değildir. Ancak bu rağbet gören bir görüş değildir, çünkü tarih göstermiştir ki 1952 de Mısırı siyasi düzensizlikten kurtaran ordu, ülkeyi demokrasiye, adil ve zengin bir geleceğe götürmekte başarısız olmuştur.

Elbette mısırlılar 1952 devrimini özellikle ekonomi yönetiminde kopya edecek değillerdir. Geçmiş tecrübeler gösterdi ki ordu-girişimci ilişkileri artık kırılmıştır. Gerçekten, özel sektörün askeri hükümetin niyetinden ve çalışmalarından ciddi bir kuşkusu vardır. Çünkü 1950 ve 60'lı yıllarda ordu Mısırın ekonomik şartlarını çok bozmuş ve bu da ülkenin ekonomik performansını düşürmüştür. Sonuçta GSMH aşırı derecede düşmüştür. Mesela GSMH 1945-1952 arasında ortalama 44 milyon EGP iken, 1953-1957 arasına ise 27 milyon EGP' ye inmiştir.

İkinci önemli tecrübe, Mısır hızla serbest pazar ekonomisine doğru yürümektedir. İktisat tarihi göstermektedir ki Nasır döneminde ekonomik hayata müdahale çok fazla zarar vermiştir ve ülke yaklaşık %92 yabancı yatırımını kaybetmiştir.

İktisadi şartlar Sedat ve Mübarek döneminde ikisi de yarı liberal ekonomik politikalar izlemiş olmalarına rağmen önemli bir gelişme göstermedi. Bu yüzden Mısır halen sermaye kıtlığı yanında, yüksek işsizlik, enflasyon ve yaygın yoksulluk çekmekte ve ülke yabancı yatırımcı bulamamaktadır. Hâlbuki 2008 de yabancı yatırım 11,6 milyar dolara ulaşmıştı. Mısır 2004-2010 yılları arasında 49 milyar dolar kaybetmiştir ki bu Mısır için çok büyük risk oluşturmaktadır. Eğer hükümet serbest piyasanın oluşması konusunda hızlı bir şekilde özel sektöre garanti vermezse, mülkiyet hakları tanınmazsa ve yeni yasalar çıkarılmazsa büyük sermaye ülkeden çıkabilir ve 35 milyar dolar civarında olan döviz rezervleri zarar görebilir. Ayrıca halen 21 milyar dolar olan dış açık yükselebilir ve ağırlıklı olarak ülke ekonomisinin kredilere dayanmasından dolayı dış borç yükselebilir. Hâlbuki 2008 de dış borç %59 azalarak 29,8 milyar dolara inmişti. Eğer böyle giderse devlet dış borç ödeme krizine düşebilir. Nasır döneminde de böyle olmuş ve ödeme krizi çıkmıştı.

Üçüncü ders kısa dönemde radikal dış politika değişikliklerinden kaçınmaktır. Ülkenin belli ekonomik politikaları tamamen ekonomik ve

ticari ilişkiler temelinde hazırlanmıştır. Batılı ülkeler Mısır için devasa siyasi ve stratejik politikalara sahiptir. Bu ilgi, yükselen ticari yatırım ilişkileriyle iyi korunmalıdır. ABD'nin askeri yardımı gelişen nüfusun taleplerini karşılamak için ekonomik yardımlara dönüşmektedir. Bu arada belirtmek gerekir ki Ortadoğu konusunda Çin de çok ilgili görünmektedir.

Dördüncü ders Mısır, kamu sektörünün etkinliğini ve güvenilirliğini geliştirmelidir ki bu güven ve istikrar ortamının sağlanması açısından çok önemlidir. Hükümet bürokrasinin alt tabakalarında kurumlaşarak yaygınlaşan yolsuzluklarla müsamahasız savaş vermelidir. Muhalefet partilerinin ve sivil toplum örgütleriyle bu konuda işbirliği yapılmalıdır. Çünkü Mübarek rejimi henüz tamamen siyasi ve ekonomik alandan çekilmedi ve zaten bu da hemen beklenemez. Bu aşamada askerin yapacağı en önemli şey, Mısırın egemenliğini sağlamlaştırmak, denizleri, havayı ve vatani korumaktır Bunun ötesinde yeni yönetim sistemini tasarlamaları için Mısırın genç liderlerine fırsat verilmelidir. Bu sistem ordu destekli Türkiye modeli ve Rusya polis devlet modelinden farklı olmalıdır. Mısır modeli, daha kapsayıcı, adil, şeffaf ve denetlenebilir olmalıdır (Mishrif, 2011).

Mübarek döneminde olduğu varsayılan sahte istikrar gerçek finansal gelişme için yeterli değildir. Özellikle şiddetli gelir ve refah eşitsizliği olan otokratik rejimlerde tabii olarak keyfilik, öngörülemezlik ve istikrarsızlık vardır. Zaten bu rejimlerin kendileri keyfidirler. Herkes bilir ki göstermelik sürekli istikrar hali, patlamaya hazır bomba gibi riskler taşımaktadır ve rejimleri değiştirebilir, devasa yatırımları altüst edebilir. Çünkü yatırımcılar ve tasarruf sahiplerinin geleceğe güvenleri yoktur. Böylesi rejimler finansal gelişme için güçlü kurumlar kuramaz ve sürdüremezler (Roe, 2011). Mısır'da olan da budur.

Mübarekten önceki iki lider Nasır ve Sedat kendileri hayattayken haleflerini seçmişler, bunlar da başkanlık makamına oturmuşlardı. Bunun sebebi onlar zamanında rejimin yegâne sahibinin asker ve kurumları olmasıydı. Fakat Mübarek kendisine açıktan bir halef seçemedi; çünkü askerin dışında artık bürokrasi ve devletten beslenen iş dünyası da vardı. Bunalar arasında bir koalisyon oluşmasını bekledi (Soliman, 2008).

Mısır devrimi devamında ekonomik fırsatları genişletmesi, hesap verebilir, katılımcı ve daha çok kesimi temsil edebilen bir yönetim sağlaması beklenmektedir. Aslında halen yönetici sınıfın belli süreçte ekonomik gücü temsil eden bütün araçların yönetimini devretmesi gerekmektedir. Kamu yönetimine dair yeterli olmamasına rağmen analistlerin tahminlerine göre askeri yönetim Mısır ekonomisinin beşte birinden fazlasını kontrol

etmektedir. Askeri idare, otomobil ve bazı ulaşım araçları, ev aletleri, şişelenmiş su ve diğer gıda maddeleri üretmekte: otel, lokanta ve tatil yerleri işletmekte silah ve askeri malzeme de üretmektedir. Son zamanlarda yönetim, yeni türemiş zenginlerle işbirliği yapmaktadır ki bu yolsuzluğun, cronizmin kurumlaşması olarak tanımlanmaktadır. Asker bunu siyasi ve ekonomik tehdit olarak görmektedir. Son ayaklamanın en temel birinci nedeni ülkede yolsuzluğun yaygın hale geldiği algısıdır. Yeni yönetim, bu konuda başarısız olursa o zaman Mısır ekonomisi çok ciddi risk altına girmiş olacaktır (Gilpin, Kandel, Sullivan, 2011).

Bazı uzmanlara göre Mısır halkı dizginsiz ve acımasız kapitalizmi reddecektir. Çünkü neoliberal politikalar yolsuzluk ve çözülme ile aynı anlamı taşır hale gelmişlerdir. Ve Crony kapitalizm Mübarek döneminde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Devrim taraftarlarının yaygın eleştirisine göre politik olarak bağlantısı iyi olan insanlar genellikle banka finansmanını kolayca bulurlar ve özelleştirmeden yeterince yararlanırlar, yabancı imtiyazlarından haklarını alırlar, hükümetle iyi anlaşırırlar ve arsa rantlarını iyi kullanırlar. Ama yine de az da olsa Mısırın sosyalist düzlemde kalacağına inanan uzmanlar da vardır. Fakat mübarek dönemi yolsuzluk problemlerinin çözülmesinin sıkıntıları yeni liderlerin karışılacağı önemli sıkılardan birdir (Sharp 2011).

Mübarek'in ayrılmasından sonra yönetimi askeri idare devralmış ve yetkilerini artırmıştır. Askeri yönetimin gelecek planları hiç belli değildir. Bu bakımdan Mısırın önündeki en büyük belirsizlik ve sıkıntı budur. Diğer bir önemli sorun Mısır'daki güvenlik sorunudur. Zaman zaman gümrük alanındaki zafiyet önemli sıkıntılar ortaya çıkarmakta yabancı yatırımcıları korkutmaktadır. Diğer bir sorun da anayasa sorunudur ve bu sorunun kısa zamanda aşılması zor görünmektedir.

Bu açılardan bakıldığında şimdiye kadar geçmiş Mısır devrimlerinin ekonomik değil siyasi olduğu söylenebilir. Ancak son devrimin ekonomik olduğu çok aşikârdır. Eğer devrim daha açık, demokratik ve orta sınıfa dayalı bir sistemin kurulmasına zemin hazırlarsa ki bu sistemde hükümet faaliyetleri daima denetim altındadır, bundan Mısırlıların ekonomik yararı çok daha fazla olacaktır. Finansal piyasalar daha çok gelişecek ve daha hızlı ve eşitlikçi bir kalkınma gerçekleşecektir.

Değerlendirme ve Sonuç

Devrimin sonuçları tartışılmakla birlikte halen görülen iki önemli sonucu ise tartışmasız kabul edilmektedir. Bunlardan birisi Hüsnü Mübarek iktidardan gitmiştir ve bir daha geri dönemeyecektir. İkincisi ise eski rejim

sarsılmıştır ve her ne kadar hala askeri yönetim iktidarı devralmış olsa da bir daha eskisi gibi olmayacaktır. Askeri yönetim başta seçimler olmak üzere pek çok vaatle yönetimi devralmıştır. İşte asıl tartışma bu vaatlerin tutulup tutulmayacağı üzerindedir.

Devrimle birlikte yeni rejim tartışmaları da başlamıştır. Şeriat rejimi taraftarları olduğu gibi sosyal demokrasi taraftarları da vardır ve çoğunluktadır. İskandinav ülkelerinde uygulanan sosyal demokrasi modelinin Mısır'a daha uygun olduğu iddia edilmektedir. Bu durumda Mısır işçi karşıtı, sosyal politika karşıtı olmaktan vazgeçecek ve ekonomisinin geleceği de daha parlak olacaktır. Yabancı yatırımlar daha çok gelecek ve Mısır istikrarlı bir ülke olacaktır. Her ne kadar askeri yönetim halkın bazı isteklerini anlamaya başlasa da bu konudaki belirsizlik devam etmektedir (Fadel, Labor, 2011)

Stratejik konumu, tarihi zenginlikleri ve önemli tabii kaynakları dolayısıyla Mısır bugünkü durumunu hak etmemiştir. Aslında Türkiye ile siyasi olarak aynı kaderi paylaşmış olmalarına rağmen ekonomik olarak Türkiye'nin dörtte biri kadardır. Bunun da en büyük nedeni siyasi istikrarsızlıktır. Mısırın ekonomik durumu, aynı konumda olan Türkiye ile karşılaştırılırsa daha güzel açıklanmış olacaktır. Yukarıda belirtilen önemli özelliklerinden dolayı Mısırın Türkiye'den birkaç adım daha önde olması gerekirdi. Bu bağlamda Mısırın beş önemli avantajından söz edilebilir. Birincisi, Tarihi zenginlikleri ve dolayısıyla turizm gelirleri Mısır için son derece önemlidir. İklim şartlarının uygun olması dolayısıyla her mevsim turizm bölgeleri açık ve turizm tesisleri de çalışmaktadır. Türkiye'de ise her mevsim turizme uygun değildir. İkincisi Nil nehri ve Nil vadisidir. Bazı tarihçileri göre Mısır Nil nehrinin armağanıdır. Nehir üzerinde Mısır tarihi boyunca taşımacılık yapılmıştır. Ayrıca son zamanlarda Nil kenarları ıslah edilerek yeni mezun olan Üniversite mezunlarına verilmektedir. Bu toprakların en önemli özelliği yılda 3-4 kez ürün alınmasıdır. Hemen belirtmek gerekir ki dünyanın en ünlü pamuğu Nil vadisinde yetiştirilmektedir. Üçüncüsü Süveyş kanalı gelirleridir. Mısırın bu kanaldan yıllık geliri ortalama beş milyar dolardan fazladır. Dördüncüsü de Petrol üretimi ve petrol ürünleri ihracatıdır. Mısır yılda on milyar dolardan fazla petrol ve doğalgaz ihracatından gelir elde etmektedir ve dünyanın en zengin doğalgaz rezervlerine sahiptir. Beşincisi de iklim şartlarıdır. Türkiye soğuk iklim kuşağında bulunurken Mısır ılıman iklim şartlarına sahiptir. Bu durum ise hane halkının yakacak giderlerinin ihmal edilecek derecede azalmasını ve özellikle inşaat ve turizm gibi bazı sektörlerin hiç kapanmadan çalışmasını sağlamaktadır.

Mısırın geçmiş yıllarda bu avantajlarını iyi değerlendirdiği söylenemez. Her ne kadar Mübarek döneminde ülke kaynakları yabancı yatırımcılara açılmış ve bazı yeni atılımlar yapılmışsa da daha önce sözü edilen yanlış uygulamalar ve özellikle siyasi rejimin yanlışlıkları ve tutarsızlıkları yüzünden Mısır ekonomisinde beklenen ilerleme olmamıştır.

Devrimle birlikte bütün bu gerçekler sorgulanmış ve en önemli muhatap olarak kabul edilen Mübarek yönetimi iktidardan uzaklaştırılmış, ancak kalıntıları ve askeri vesayet devam etmektedir. Bu bakımdan rejimin akıbeti henüz belli değildir. Artık bu rejimin çok yıprandığını, kurumlarının da yolsuzluklarla suçlandığını belirterek değişmesi gerektiğini hararetle savunanlar vardır. Bazı odaklara göre Mısırın şartlarına en uygun rejim Nordic modelidir. Diğer bazı gruplar ise şeriat rejimi taraftarıdır. Bundan sonra gözler halen yönetimi devralan Askeri konseye ve onun vaatlerine çevrilmiştir. Her sıkıntı ya da kriz yeni fırsatlar doğurabilir. İşte Mısır yaratıcı yıkım olarak adlandırılan bu gelişmelere gebe ve küllenmiş ateşten çok daha canlı bir ışık doğabilir.

17 Haziran 2012 tarihinde Mısır'da Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapıldı ve MK örgütünün adayı %51,70 oy alarak cumhurbaşkanı oldu. Askeri yönetim yeni cumhurbaşkanının görev ve sorumluluklarında bazı sınırlamalar getirmiş olmasına rağmen yine de çok geniş yetkilere sahip yeni başkanın nasıl hareket edeceği, neler yapacağı merak konusudur ve bu bağlamda yorum yapmak henüz çok erkendir.

Kaynakça

Aly, Abdel Monem Said, *The Paradox of Egyptian Revolution*, , Crown Center For Middle East Studies, September 2011

Amin, Samir, *Sevrat-u Mısır ve Ma ba'deha*, 27 Nisan 2011, www.ssrcaw.org/ar/show

Ayhan, Veysel. *Mısır Devriminin Ayak Sesleri*, Orsam, Rapor 27, Şubat 2011

Bastian, Jens, *The Economic Implication of Egypt's Revolution*, 2011. www.ekathimerini.com

Banna, Nihal, *Brief History on Polical Economy in Egypt*, Ekim 207

Brington Crane, *The Anatomy of Revolution*, New York 1938

Bromly S., *Middle east Exeptionalizm Myth or Realitiy(Democratization)* Polity Press Cambridge 1997

Claret, Andreu, *Some Coments on the Egyptian Revolution of 2011*, Real Instituto Elcano, 21/3/2011

Clement, Chigbo, *The egyption revolution and its lessons*, www.caribflyer.com/carib Şubat 2011

Collins, Michael, *Forces behind the Egyptian revolution*, www.economicpopulist.org11 Şubat 2011

Davies, C. James, *Toward A Theory of Revolution*, American Sociological Review V.27/1 Şubat 1962

DEİK, *Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Mısır Ülke Bülteni*. www.deik.org.tr

Engdahi, F. William, *Creative Destruction for a Greater Middle East*, February 2011

Ertem, Cemil, *Mısır Devrimi nedenler ve sonuçlar*, Taraf gazetesi, 30 Ocak 2011

Fadel, Muhammed, *Labor and the future of the Egyptian revolution*, 2011

Fadel, Muhammed, *Public corrupton and the Egyptian revolution of 25 January*, Harward

International Law Journal, Nisan 2011

Gallup, *The Aritmetic of Revolution*, March 2011

Gilpin, Raymond, Kandeel, Amal; Sullivan, Paul. *Defusing Egypt's Demographic Time*

Bomp, United States Enstitute Peace, March 2011

Goodwin, Jeff, *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945-1991*. Cambridge University Press. New York 2001.

Harik, Iliya, *Democracy, "Arab Exceptionalism," and Social Science*, The Middle East Journal, Vol. 60, No. 4, Autumn 2006

Huntington, Samul P., *Democratization İn The Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press Norman 1991

Human Development Report, , S.161-163 UNDP 2010

İTO, İstanbul Ticaret Odası, *Mısır Ülke Raporu*, 2009/2010

Kedourie, Elie. *Democracy and Arap Political Culture*, Washington 1992

Korotayev, Andrey; V. Zinkina; Julia V., *Egyptian revolution: Ademographing structural analiysis*, Entellequia Revista İnterdiplinear 2011

Maher, Stephen, *The Political Economy of The Egyptian Uprising*, Monthly Review, November 2011

Mishif, Ashraf, *The future of Egypt's 25 January revolution*, The Montreal Review, Mart 2011

Norton A.R., *Civil Society in the Middle East*, Leiden 1996

Paciello, Maria Cristina, *Egypt: Changes and Challenges of Political Transition*, Medoro Technical Report No.4/May 2011

Pierry, Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, London 1973

Rabin, Omer, www.golobes-online.com 13.2.2011, erişim 01.12.2012

Roe, Mark, *The economic future of Egypt's revolution*, Project Syndicate, Şubat 2011

Youssef, Mohamed Hassan, *Role of Food Subsidies on Poverty Alleviation in Egypt*, The

American University, Cairo 2008

Samer, Soliman, *Egypt's political economy*, www.ikhwanweb.com Kasım 2008

Sharp, M. Jaremy, *Egypt in Transation*, Congressional Research Service, September 2011

Smith, Lee, *The cost of Eyp't's revolution*, The Weekly Standart, 11 Mayıs 2011

Stepan, A.C., Robertson, G.B. *An Arap More than a Muslim Democracy Gap*, Journal Of democracy, 12 /2003

Yıldızoğlu, Ergin, *Mısır devriminde dönüm noktası*, Şubat 2011, www.yeniyaklaşımlar.org

Wahba, Khaled, *The Egyptian Revolution 2011*, 29. International System Dinamics Conference, Washington, DC, USA, July 2011

World Bank. www.data.worldbank.org/indicator

İnternet kaynakları

Egypt's revolution is economic, not ideological, www.blog.competitivefutures.com/2011. erişim, 11.07.2011

Egyptian economy after revolution of January 25. www.cyprustradeegypt.com/index. erişim, 24.06.2011

Egypt's revolution, economic doom?, www.periscopepost.com. erişim, 24.06.2011

Finacial cost of the egyptian revolution, 2 Şubat 2011, social.dailyblogworld.com, erişim, 11.07.2011

www.rt.com/business/news, erişim 01.12.2012

BİZANS İMPARATORLUĞUNDA TOPRAK SİSTEMİ İÇERİSİNDE THEMALAR (IV-VII. YÜZYILLAR)

Sezgin GÜÇLÜAY*

ÖZET

Toprak insanı yaşatan, besleyen ve barındıran bir güç olmasının yanı sıra, devletlerin ve toplumların hayatında koruyucu ve yaşatıcı gücün büyük temsilcisi olmuştur. Çağlar boyunca özellikle de Orta ve Yeniçağlarda devletlerin en önemli politik hedefleri topraktan en iyi şekilde istifade etmek ve güçlü bir ordu vücuduna getirmek olmuştur. İşte bu iki hedefe ulaşabilmenin en pratik yollarından biri Bizans Devleti'nde thema, farklı devletlerde başka isimlerle anılan, ancak amaç ve işleyişi hemen hemen aynı olan toprak sistemidir.

Thema sisteminin çıkış noktası tam olarak bilinmese de, büyük ihtimalle doğu kaynaklı olan bu sistemi tarihte pek çok devlet uygulamıştır. Bu sistem, toprağın üretimini sürekli hale getiren, insan gücünü hem toprağın üretiminde hem de ordu gücünde kullanan, yerli ve sürekli ordu düzenini sağlayan, feodal yapıya büyük ölçüde karşı duran bir sistemdir. Bizans, çağın şartları içinde devlet ve topluma bu kadar büyük katkılar sağlayan thema sisteminin temellerini V-VI. yüzyıllarda atmış, sonraki yüzyıllarda ise çok daha geniş ve sağlam temellere oturtmuştur. Thema sistemi Bizans'ın devlet ve toplum hayatına pek çok yenilik ve kolaylıklar getirirken, thema sistemi daha sonraki dönemlerde bu sistem bazı değişikliklerle de olsa varlığını sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Thema, Bizans, ordu, toprak, İran

ABSTRACT

Soil which makes people live, feed and house is a power. In addition, it represents the big power of driving force and the preservative of the public and state. During the ages, especially in the middle age and new age, the most important policy and targets was to make use of best and was to be a power army. One of the most practical ways to achieving these two aims was thema in Byzantine Empire. Thema was referred to different names in different states, but it was a soil system which was almost the same purpose and function.

Although the starting point of this system is not completely known, most likely, lots of states implemented this system coming from the east during that time. This system, which made the continuous production of the soil, used the manpower in both the production of soil and military power, enabled the stable and domestic army, largely opposed to feudal system, was a powerful system. The Byzantine empire laid the foundation of the system which contributed to so much to

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Ün. İnsani ve Sosyal Bilimler Fak. Tarih Bölümü-ELAZIĞ

society and state under the terms of that era in fifth and sixth centuries. In subsequent centuries, it formed much broader and stronger foundations. While Thema System brought many innovations and facilities to Byzantine life, this system survived with some modifications in later periods.

Key Words: Thema, The Byzantine Empire, army, soil, Iran

Giriş

Toprak insanı yaşatan, besleyen ve üzerinde barındıran bir güç olmasının yanı sıra, devletlerin ve toplumların hayatında koruyucu, yaşatıcı ve ilerleyici gücün de temsilcisi olmuştur. Toprak, tarihte siyasetin, askerin ve iktisadın temel kaynağı olarak çok önemli bir rol üstlenmiştir. Bundan dolayıdır ki, Eski Çağlardan Sanayi Devrimine kadar gücün en önemli temsilcisi toprak ve toprak etrafında şekillenen müesseseler olmuştur. Toprak sadece üzerinde yaşanılan, ekilip-biçilen bir kaynak olmamış, tarihteki pek çok devlet, siyasi, ekonomik ve askeri müessesini toprağın etrafında veya toprağa bağlı şekillendirmiştir.

Tarihin en uzun yaşayan güçlerinden biri olan, siyasi, askeri ve medeni alanlarda tarihe önemli izler bırakan Bizans İmparatorluğu da toprağa hemen hemen aynı anlayışla bakan güçlerden biri olmuştur. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Bizans İmparatorluğu'nun toprağa bakışı ve toprak etrafında devlet teşkilatlarını oluşturması tarihinin her döneminde aynı özelliği göstermemiştir. Dönemin siyasi, sosyal ve iktisadi şartları toprakla müesseseler arasındaki ilişkileri belirlemiş, çoğu kez toprak, siyaset ve asker aynı noktada kesişirken, zaman zaman da ayrı istikametlerde hizmet vermişlerdir.

Bu çalışmada, Bizans İmparatorluğu'nda toprakla askeri teşkilat arasındaki ilk ciddi kucaklaşma olan thema sisteminin ortaya çıkışı, dönemin siyasi olaylarına paralel olarak ele alınacak; toprak ve askeri ilişkilerin Bizans'ta nasıl oluştuğu, bu irtibatın Bizans'ın siyasi, ekonomik ve askeri hayatında ne gibi değişim ve gelişmelere sebep olduğu ortaya konulacaktır. Bahse konu olan yüzyıllar Bizans'ta thema sisteminin çok yaygın ve köklü dönemi olmasa da thema'nın Bizans'ın hangi şartları içinde ve nasıl şekillendiği yani temelinin nasıl atıldığı hususu aydınlatılmaya çalışılacaktır.

1. Roma İmparatorluğunun Dağılıp Sürecinde Bizans Gücünün Ortaya Çıkışı

Roma, yaklaşık olarak M.Ö.753 yılında kurulan ve şehirden imparatorluğa uzanan bir gücün adı olmuştur. Roma, kurulduğu Latium bölgesindeki siyasi gücünü zamanla büyüterek İtalya coğrafyasının hemen

hemen tamamına egemen olduktan sonra, gücünü bu coğrafyanın dışına taşımıştır. Roma, Kartaca ile yaptığı Pön Savaşlarındaki galibiyetleriyle Batı Akdeniz egemenliğini ele geçirirken, Helen devletleriyle yaptığı mücadelelerde de Doğu Akdeniz'i ele geçirmiş ve Akdeniz'i Roma gölü haline getirerek güçlü bir imparatorluğa dönüşmüştür¹.

Roma, güçlü bir imparatorluğa doğru ilerlerken, bu süreçte siyasi, iktisadi, askeri ve sosyal anlayışlarını da değiştirmiş ve geliştirmiştir. Siyasi anlayış ilk kurulduğu dönemdeki yönetim olan krallık rejiminden cumhuriyet ve imparatorluk rejimine dönüşerek değişmiştir. Bu gelişmeler, zamanla sınırların genişlemesiyle birlikte nüfus ve inanç yapısında farklılaşmalara neden olmuştur. Bu değişimler hiç şüphesiz ki beraberinde çeşitli sıkıntı ve karışıklıkları da getirmiştir.

Roma İmparatorluğu, I-III. yüzyıllar arasında gücünün doruğuna ulaşmıştır. Ancak Roma için Altın Çağ olarak adlandırılan bu dönem içinde, zaman zaman ciddi siyasi, dini ve ekonomik çalkantılar ve zaaf lar yaşanmakla birlikte, sahip olunan genel güç sayesinde bunlar bir müddet için de olsun tesirsiz kılınmıştır. III. Yüzyılın sonlarına doğru bu altın çağ, ciddi siyasi, ekonomik, askeri ve sosyal olaylarla sarsılmaya ve gücünü kaybetmeye başlamıştır. Batı merkezli gücün yönü artık doğuya doğru kaymıştır². Roma, imparatorluk topraklarını iki bölgeye ayırarak, yönetimdeki sorunları azaltmayı ve devlet yönetimini daha sağlam hale getirmeyi hedeflemiş ise de bundan kesin bir sonuç alamamıştır.

Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılışı, Kavimler Göçü, Batı Roma'nın Germen kavimlerinin eline geçişi, Avrupa'da yüzyıllarca sürecek olan siyasi, iktisadi ve sosyal kaosu da beraberinde getirmiştir. Bütün bu olaylardan hiç şüphesiz ki, Doğu Roma İmparatorluğu da büyük ölçüde etkilenmiştir. Ancak Doğu Roma yani Bizans, sahip olduğu coğrafi üstünlük, ekonomik güç ve doğru siyasi taktikler sayesinde Roma'nın varisi olarak yoluna

¹ Geniş bilgi için bkz. Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, C.I, Ankara, 1998; Charles Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi* (Çev. Samih Tiryakioğlu), İstanbul, 1960; Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi* (Çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, 1995; Titus Livius, *Roma Tarihi Şehrin Kuruluşundan İtibaren*, (Çev. Sabahat Şenbark), Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul, 1992.

² Konstantinus'un yeni bir başkent kurma isteği keyfi bir karar değildir. Romalı yöneticilerin doğuya duydukları ilgi Batı Roma'nın çöküş yıllarından önceye dayanmaktadır. Nitekim bu yöndeki istek Julius Caesar döneminden beri görülmektedir. Caesar'ın Roma'nın siyasi, ekonomik ve kültürel yönünü doğuya çevirme isteği hayatına mal olurken, bu istek Diocletianus tarafından gerçekleştirilmiştir. Konstantinus ise başkenti Doğuya taşıyarak bunu resmen hayata geçirmiştir (M.V. Levchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, çev. Maide Selen, İstanbul, 1999, s.12).

yaklaşık olarak bin yıl daha devam etmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Bizans, Roma'nın varisi olarak Batı Roma'nın kalan gücü ile bağlantısını sürdürmüş olsa da, zamanla bu bağ ve Romalı karakterinden uzaklaşmıştır. Zira kültür ve dil bakımından Grekleşme net bir şekilde ortaya çıkarken, dini ve fikri ayrılıklar gittikçe artmış, iktisadi, siyasi ve sosyal alanlardaki gelişmeler de yeni devlet nizamlarını ortaya çıkararak, yeni bir devlet tarzını yani Bizans'ı meydana getirmiştir³. Yeni Bizans, Roma devlet tarzı, Grek kültürü ve Hristiyan inancını kaynak olarak kullanmıştır.

Bizans'ın çıkış noktası Roma İmparatorluğu'nun III. yüzyılda yaşadığı bunalımlardır. Batı, bu bunalımları âdeta bir felaket olarak yaşarken, Doğu pek çok sıkıntıya rağmen yıkılmadan atlatabilmiş ve kendini sonraki yüzyıllara taşıyabilmiştir.

2. III. ve IV. Yüzyıllarda Roma İmparatorluğu'nun Genel Yapısı İçinde Toprak Sistemi

Diokletianus'un tahta çıkışı Roma İmparatorluk tarihinde önemli bir dönemi temsil etmektedir. Diokletianus dönemi, Roma İmparatorluğu'nda pek çok önemli değişimi beraberinde getirmiştir. Bu değişimlerden biri Roma yönetimine monarşinin egemen olmasıyla, Romalılar için Cumhuriyet idaresinin ebediyen ortadan kalkmasıdır⁴. İmparator Diokletionus, Mısır, Libya, Arabia, Bithynia ile Doğu'yu kendi idaresi altına alırken, İlyricum ve Asya'nın batı kısmını Galerius'un muhafazasına, Roma, İtalya, Sicilya, Afrika ve İspanya'nın idaresini ise Maximianus'a vermiştir. Gallia ve Britanya'ya da Konstantius'u tayin etmiştir. Ancak Diokletianus bunların hepsini kendi hükmü altında tutmuştur⁵.

Gerçekleştirilen eyalet idaresi değişikliğinde İtalya'nın devlet içindeki özel durumuna son verilirken, imparator ve senato eyaletleri arasındaki ayrılığın da önemi kalmamıştır. Bundan sonra bütün eyaletlerin yönetimi imparatorun emrine verilmiştir. Diokletianus'un hâkimiyeti döneminde imparatorluk genelinde önemli siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlar yaşanırken, bu sıkıntılar beraberinde yeni düzenlemelerin yapılması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Diokletianus bütün devlet idaresini yeniden düzenlemiştir. Bu düzenlemede Roma'nın yeterince güvenli bir şehir

³ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1995, s.26

⁴ Roma İmparatorluğu'nda Cumhuriyet idaresi Octavyus dönemiyle birlikte sona ermişse de bazı kurum ve anlayışlarıyla bir müddet daha devam etmiştir.

⁵ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, İstanbul, 1985, s.495–496.

olmamasından dolayı Diokletianus sarayını Nikomedia kentine taşıırken, Maximian da batının idaresini çoğunlukla Milano üzerinden yürütmüştür⁶.

Diokletianus, yaptığı yeni düzenlemelerle imparatorun gücünü artırarak otokratik yapıyı ortaya koymuştur. Ayrıca devleti merkezileştirmiş ve bürokratlaştırmıştır. Diokletianus'un reformları Büyük Konstantinus tarafından geliştirilerek devam ettirilirken, Diokletianus-Konstantinos düzeni önemli noktaları ile tüm erken Bizans devri boyunca varlığını devam ettirmiştir⁷. Ancak Diokletianus siyasal sistemde yaptığı değişikliklerden ziyade, habis ve yıkıcı olarak gördüğü Hristiyanlara karşı yaptığı zulüm ve katliamlarla hatırlanmıştır⁸.

III. yüzyıl bunalımları Geç Roma Devletinin genel yapısında pek çok değişimi meydana getirmiştir. Bu değişim içinde dikkat çeken en önemli şeylerden biri de antik şehir kültürünün yok oluşu idi. Yine Latifundium'ların⁹ durmadan büyümeleri, özel arazi sahipliğinin küçük arazi mülkiyeti ve devlet arazisi aleyhine sürekli büyümesi de bu değişimler içinde yer almaktadır. Küçük arazi sahipliğinin çökmesi birçok sosyal ve ekonomik sorunu da beraberinde getirmiştir. Zira küçük toprak sahibinin vergi giderlerini karşılayamaması ve büyük toprak sahibiyle rekabet edememesinden dolayı köylü, toprağını ya terk etmek ya da büyük toprak sahiplerine devretmek zorunda kalmıştır. Diokletianus-Konstantinos reformları bunun önüne geçerek üretimi ve vergileri sürekli hale getirmek için köylüleri (Kolon) zorla da olsa toprağa bağlamıştır¹⁰.

Devletin zorlanan iktisadi yaşamını rahatlatmak için uyguladığı zoraki toprağa bağlama politikası gittikçe sertleşmiştir. Para ile ödenen eski vergiler paranın değerinin düşüşüyle beraber önemini yitirirken, aynı vergilerin önemi artmıştır. Bu vergilendirmede tüm yük kırsal bölge halkına yüklenerek devamlı bir müessese haline getirilmiştir. Böylece *Annona* Roma bütçesinin baş gelir kaynağı olmuştur¹¹. Başlangıçta iktisadi zorluklardan dolayı toprağa ve toprağa bağlı yaşayan unsurlar üzerinde yapılan bu reformlar, ileride askeri gücün de aynı sistem etrafında toplanacağını işaretini vermiştir.

⁶ Giles Morgan, *Yeni Roma ya da Konstantin Şehri Bizans'ın Kısa Tarihi*, çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu, İstanbul, 2010, s.14.

⁷ Ostrogorsky, s.30; J.B. Bury, *History of the Later Roma Empire, From The Death of Theodosius I. To The Death of Justinian*, Volum 2, New York, 1958, s.341.

⁸ Morgan, s.14.

⁹ İlkel yöntemlerle ve düşük verimle işletilen geniş tarım alanları.

¹⁰ Ostrogorsky, s.27.

¹¹ Ostrogorsky, s.36

Diokletianus'un *capitatio-iugatio* sistemine göre, baş ve arazi vergisi, *annona*'nın kısımları olarak birbirine uydurulmuştur. Vergi birimini bir taraftan belirli büyüklükte ve verimlilikte bir arazi parçası (iugum), diğer taraftan bu araziye işleten insan (caput) oluşturmaktaydı. Vergi tarhında bu iki unsur birbirinden ayrı sayılsa da nasıl bir insana sahip olmayan toprak vergilendirilemezse, Diokletianus sistemine göre bir insan ancak bir araziye sahip olursa *annona* ile sorumlu tutulabilmekteydi. Devletin hazinesi için boş arazilere köylü bulma politikasının uygulaması çok kolay olmamıştır. Ayrıca bu uygulama halkın zorunlu olarak toprağa bağlanması ve serbest göçme haklarını kaybetmesine sebep olmuştur¹².

Diokletianus-Konstantinos döneminin reformları arasında, askeri alandaki düzenlemeler de yer almaktadır. Bu düzenlemeler kendi dönemleri ve daha sonraki dönemlere rehberlik etmesi açısından önemli olmuştur. Yapılan yeni askeri düzenlemelerle düzenli sınır birlikleri oluşturulmuştur¹³. Daha sonra imparatorun emrinde olan ve istenilen yere hızlı ulaşabilen merkezi ordu kurulmuştur. Ancak bu ağır lejyonlar hiçbir zaman barbar süvari birlikleriyle rekabet edecek güçte olmamışlardır. Roma piyade gücünün Germen güçleri karşısındaki acizliği fark edilince, süvari gücünün önemi ortaya çıkmıştır¹⁴. Böylece süvari kolorduları kurularak süvari ordu gücü büyütülmüştür¹⁵. Ordu sistemindeki yeni düzenlemeler yeni kaynak ihtiyacını ortaya çıkartırken, bu ihtiyaç devleti toprağa daha fazla yöneltmiştir.

3. Kavimler Göçünün Bizans Toprak Sistemine Etkileri

Tarihin en önemli olaylardan biri olan Kavimler Göçü, mevcut tarihin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısını değiştirerek yeni bir dönemi başlatmıştır. Başlatmış olduğu yeni dönem pek çok alanda kaosu da beraberinde getirmiştir. Nitekim Roma İmparatorluğu'nun parçalanması, Kavimler Göçünün en önemli sonuçlarından biri olurken, Roma sonrası Avrupa'da yaşanılacak kaosu da en önemli sebebini oluşturmuştur. Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla Avrupa'nın mevcut yapısı değişmiş, yüzyıllarca Avrupa'da uzun soluklu ve güçlü merkezi bir otorite

¹² Ostrogorsky, s.37

¹³ Bunlar Limitanei adı verilen ücretli irsi askeri güçler olup, bu askeri güçler daha sonraki dönemlerde de Bizans askeri gücü içindeki diğer askeri güçler ile birlikte varlıklarını devam ettirmişlerdir (Bkz. Bury, s.76-78.).

¹⁴ İmparator Julian döneminde 357'deki başarı Roma piyade gücünün son zaferi olmuştur

¹⁵ Steven Runciman, *Byzantine Civilisation*, London, 1961, s.138.

oluşturulamamıştır¹⁶. Avrupa'nın merkezi güçlü bir otoriteden mahrum oluşu, çok sayıda kavmin sürekli yer değiştirmesi ve birbirleriyle mücadeleleri, siyasi, sosyal ve ekonomik çöküntüleri de beraberinde getirmiştir.

Bilindiği üzere, Kavimler Göçü, Hunların IV. yüzyılda batıya doğru ilerlemeleri sonucu önüne çıkan kavimleri yerlerinden oynatmaları ve bu kavimlerin Avrupa'nın içlerine doğru kitleler halinde inmeleri sonucunda yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik olayın adıdır¹⁷.

Barbar kavimler olarak nitelendirilen Got ve Germen kavimlerinin Roma İmparatorluğu ile temasları aslında daha önceki yüzyıllarda başlamıştı. Roma, orduda kullanmak üzere bu kavimleri kendi topraklarına çekmekten çekinmemiştir. Roma'nın askeri ve iş gücü olarak faydalandığı bu kavimler zamanla Roma ordusunda önemli mevkilere gelmişlerdir. Germen ve Got kökenli olan bir kısım insanlar, IV. yüzyıldaki Kavimler Göçü'yle, daha öncesinde elde ettikleri nüfuz gücüne, nüfus gücünü de ekleyerek her açıdan yıpranmış ve zayıf düşmüş Roma yönetimini ele geçirmişlerdir¹⁸. Böylece Kavimler Göçü'nden önce pek çok siyasi, sosyal ve ekonomik sorun ve çöküş yaşayan Roma İmparatorluğu'nun durumu, Kavimler Göçü'yle çok daha karmaşık hale gelerek parçalanmasına sebep olmuştur.

Kavimler Göçü'nün Roma İmparatorluğu'nda çok derin izler bırakmasının sebepleri arasında, göçlerin öncesinde yaşanan değişimler gösterilebilir. Bu değişimlerin en önemlileri İmparator Theodosius I (379-395) döneminde yaşanmıştır. Theodosius I, Roma İmparatorluğu'nun başına

¹⁶ Roma İmparatorluğu'ndan sonra Avrupa'da en uzun soluklu ve merkezi güç olarak Frank Krallığı görülmektedir (VI-IX.Yüzyıllar). Merovenj ve Karolenj hanedanları tarafından idare edilen bu krallık, her ne kadar Avrupa'nın o en karmaşık ve zor döneminde güçlü bir otorite olarak görülse de bu gücü daha ziyade başa geçen güçlü isimlerin gücüne dayalı olmuştur. Ayrıca merkezi gücün verilen bir takım siyasi, ekonomik ve dini tavizlerle sağlanabilmesi bu gücü hassas bir zemine oturtmuş, görünen gücün arkasında ciddi boşluklar ve zaaf noktaları oluşmuştur. Avrupa'nın yüzyıllarca sıkıntısını yaşayacağı feodalite, kilise ve din adamlarının sahip oldukları gücün baskısı bu zaafılar arasında yer almaktadır (daha fazla bilgi için bkz. Jacques Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, Çev. H. Güven-U.Güven, İzmir, 1999; Emmanuel Berl, *Atilla'dan Timur'a Avrupa ve Asya*, çev.Gülseren Devrim, İstanbul, 1999; March Bloch, *Feodal Toplum*, çev. M.Ali Kılıçbay, Ankara, 1983; Charles Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, Çev. Samih Tiryakioğlu, İstanbul, 1960).

¹⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 2002; C.D.Gordon, *The Age Of Attila, Fifth- Century Byzantium and the Barbarians*, The University of Michigan, 1960; Hüseyin Namık, *Attila ve Oğulları*, İstanbul, 1933.

¹⁸ Seignobos, s.64-65.

geçtiğinde, imparatorluğu yeniden inşa etmeye çalışmıştır¹⁹. Theodosius'un tahta geçtiği tarihte Roma İmparatorluğu, Attila dönemine kadar bütün diğerlerinden daha büyük çapta bir Hun kuşatması yaşamaktaydı. Bu durum Theodosius'un imparatorluğu diriltme adına yapacağı faaliyetlerin hiç de kolay olmayacağını işaretiydi²⁰.

Theodosius, öncelikle sorunların temeli olarak görülen Barbar tehlikesini ortadan kaldırmalıydı. Bunun için Barbarlara karşı Barbarların gücünü kullanarak ancak başarılı olabileceği nidüşünmekteydi. Yani Barbar süvari güçlerine karşı o güçteki Barbar süvariler kullanılarak tehlikenin üstesinden gelinebilirdi. Bu anlayış, Roma İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu zorluk ve umutsuzluğu ortaya koymaktadır. Nitekim sürdürülen bu politika, Barbarları imparatorluk içinde daha güçlü hale getirerek, federasyon şeklinde teşkilatlanmalarını sağlamıştır. Ayrıca Roma ordusunun gittikçe Germanleşmesine ve önemli komuta mevkilerinin Germanlerin eline geçmesine sebep olmuştur. Hiç şüphesiz ki bütün bu gelişmeler imparatorluğun dolayısıyla da Batı'nın zayıflamasına yol açmıştır²¹.

Theodosius I, imparatorluğu yeniden canlandırma ve sorunları ortadan kaldırma adına sosyal, özellikle de dini alanlarda ciddi adımlar atmıştır. Zira imparatorlukta Hristiyanlığın seyri oldukça zor ve karmaşık olmuş, bu seyir Roma İmparatorluğu'nu siyasi, ekonomik ve sosyal açılardan derinden etkilemiştir. Hristiyanlık Roma İmparatorluğu'nda üç ayrı safhadan meydana gelen bir süreç yaşamıştır. İlk safhası, henüz anlaşılmayıp bir kimlik bulamadığı dönem²², ikinci safhası ise Hristiyanlığın yayılmasına paralel devletin Hristiyanlığa ve Hristiyanlara karşı yaptığı baskı ve zulüm dönemi olmuştur. Bu baskı ve zulmün sebeplerini ise imparatorluğun mevcut toplum yapısı ve siyasi anlayışıyla, Hristiyanlığın öğretilerinin birbirilerine tezat şeyler olmasıydı. Hristiyanlığın, Roma İmparatorluğu'nda siyasi ve ekonomik gücü elinde tutan insan ve sınıfların güçlerini ellerinden alabilecek

¹⁹ Runciman, s.138.

²⁰ Elizabeth A. Thompson, *Hunlar*, çev. M. Sibel Dinçel, Ankara, 2008, s.43.

²¹ Runciman, *Byzantine Civilisation*, s.138; Levchenko, s.28.

²² Hristiyanlık Hz.İsa hayatta iken ancak Havari ismi verilen on iki kişi tarafından tanınmıştır. Bu Havarilerden Pavlus'un Hristiyanlığın yayılması ve kimlik bulmasında büyük rolü olmuştur. Anadolu'da Antakya ve Kayseri başta olmak üzere, Şam, Kudüs ve Kıbrıs'ta, Makedonya ve Yunanistan'da Hristiyanlığı yaymıştır. Hristiyanlık M.S 60'lı yıllarda Anadolu merkez olmak üzere isim bulmuş, isim bulurken de, aynı zamanda Hellenistik bir hal almaya başlamıştır. Mesela Grekçe Hz. İsa'ya Hristos, ona inananlara Hristiyan, dinin kitabına da İncil adı verilerek bu isimlerle bütün dünyaya yayılmıştır (K.Bihlmeyer- H. Tuchle, I. ve IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık, çev.Antun Gürol, İstanbul, 2001,s.20; M. Ali Ağaoğulları-Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, İstanbul, 2001, s. 103; Seignobos, s. 55)

öğretileriler getirmesi, Roma'nın kafasını karıştırmıştır. Böylece Hristiyanlık çok uzun sürecek olan bir mücadelenin içine girmiştir²³. Ancak yüzyıllarca sürecek olan bütün baskı ve zulümlere rağmen Hristiyanlığın imparatorluk içindeki gelişimine engel olunamadığı gibi, Roma İmparatorluğu'nun yaşadığı siyasi ve ekonomik sorunlar halkı her geçen gün daha fazla Hristiyanlığa yaklaştırmıştır. İşte bu yayılma Hristiyanlığın devlet tarafından serbest bırakılması yani üçüncü safhasını beraberinde getirmiştir. İlk ciddi adım, Konstantinos zamanında atılarak uzun süreden beri devam eden gerginliklere de son verilmiştir²⁴. Hristiyanlığın Konstantinos ile başlayan özgürlüğü, Theodosius'un resmi din olarak ilanı ile istenilen noktaya ulaşmıştır.

Theodosius I ile Hristiyanlık resmi din haline gelmişse de, kendi içindeki teolojik meseleleri ile daha önce var olan putperestlikle ilgili tüm sorunlarını ortadan kaldıramamıştır. Böylece yeni süreçte de bu meselelerle mücadele vermiştir. Theodosius I, Hristiyanlığı daha sağlam bir zemine oturtmak ve putperest değerleri ortadan kaldırmak için çok ciddi adımlar atmıştır. Mücadelesini, putperestliğe ait değerleri ve bu değerleri besleyen fikri zemini ortadan kaldırarak sürdürmüştür²⁵. Theodosius'un imparatorluğu güçlendirme adına yaptığı yenilikler geçici ve kısmi iyileştirmeler sağlarken, beraberinde yeni sorunları getirmiş, imparatorluğun temel sorunlarını da ortadan kaldıramamıştır.

Theodosius'un Germen siyaseti devlet giderlerini büyük ölçüde arttırmış ve devletin mali yükünü ağırlaştırmıştır. Bunun sonucunda halkın sefaleti gittikçe artmış, Theodosios'un bütün seleflerinin önlemeye çalıştığı, ancak Theodosius'un önleyemediği devlet arazilerinde Patrocinium²⁶ oluşumu yaygınlaşmıştır. Bu dönemde köylüler ağır borçlar altına girerek,

²³ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Çelik, *Siyasi Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I (Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar)*, İzmir, 1999; Peter Brown, *Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası*, İstanbul, 2001.

²⁴ Ostrogorsky, s.43; Reginald H.Barrow, *Romalılar*, çev. Ender Gürol, İstanbul, 2002, s.196; Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu Tarihi*, çev. Asım Baltacıgil, C.2, İstanbul, 1986, s.153

²⁵ Theodosius özellikle putperestliği besleyen bilim ve kültür merkezlerini hedef almıştır. Bunlardan en önemlileri arasında İskenderiye şehrinde bulunan iki önemli kültür ve bilim merkezi olan Serapeion ve İskenderiye kütüphaneleri idi. Daha fazla bilgi için bkz. Sezgin Güçlüay, *Hiz. Ömer ve İskenderiye Kütüphanesi'nin Yakılması Meselesi*, Elazığ, 1993, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi; Elmer D. Johson, *History Of Libraries in the WesternWorld*, New York and London, 1965, s.54-56; E.A.Parsons, *The Alexandrian Library*, London, 1952, s.91-97 vd.; Leslie W. Dunlap, *Readingsin Library History*, New York-London, 1972, s.24 vd.

²⁶ Korumacılık, patronluk manasına gelmektedir.

imparatorluk memurlarının keyfî tutumlarına ve baskılarına maruz kalmış, bütün bu maddi ve manevi baskılardan kurtulmak için kendilerini büyük toprak sahiplerine teslim etmişlerdir. Böylece kendisini himaye eden efendisinin köleliğini de kabul etmişlerdir. Dolayısıyla IV. yüzyıldan V. yüzyıla geçiş sırasında, zorunlu da olsa, köylülerin (kolon) toprağa bağlanma oluşumları tamamlanmıştır²⁷.

4. V-VI. Yüzyıllarda Bizans'ın Genel Siyasi Yapısı İçinde Toprak Sistemi

Theodosios I imparatorluğu boyunca devleti güçlendirme adına siyasi, ekonomik ve dini alanlarda yapmış olduğu reformlarla geçici bir iyileşme sağlamışsa da imparatorluğun temel sorunlarını çözememiş, bunun yanı sıra yeni bir takım sorunların da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İmparatorluğun en önemli siyasi sorunu Barbar Kavimlerinin baskıları idi. Bizans askeri gücünün bunlar karşısında yeterince başarılı olamaması önemli siyasi ve ekonomik sorunların ortaya çıkmasına sebep oluyordu.

İmparator Theodosios I, ölümünden hemen önce İmparatorluğu iki oğlu arasında paylaştırmış, Batı'nın yönetimini Honorius'a, Doğu'nunkini ise, Arcadius'a vermişti. Bu bölünmede birlik anlayışı resmen korunarak, fermanlar iki imparator adına çıkartılmışsa da, 395 tarihi Roma İmparatorluğu'nun kesin bölünme tarihi olmuştur²⁸.

İmparator Arcadius'un ölümünden (408) sonra tahta geçen Theodosius II, kırk iki yıl gibi çok uzun bir süre tahtta kalmasına rağmen, o da büyük sorunları çözemediği gibi, toprak rejimine "Büyük Toprak Mülkiyeti" sistemini yerleştirmiştir. Daha sonra başa geçen imparatorlar da hemen hemen aynı sorunlarla didişirken, sorunların çözümü zaman zaman farklı seyir göstermiştir. Büyük Toprak Mülkiyeti ise bu sırada gelişimini devam ettirmiştir.

Bizans, İmparator Justinianos I (527-565) ile yeni bir döneme girmiştir. Justinianus I daha amcası Justinos I (518-527) döneminde her açıdan iyi yetişmiş ve devlet siyasetine hâkim bir isim olmuştur. Bizans başkentindeki gelişmeler göz önüne alınarak Justinianos I çağının en aydın ve bilge kişisi olarak kabul edilmiştir²⁹. Justinianos I'in faaliyetleri, siyasetten kültüre uzanan çok yönlü çalışmalar idi. Bu çok yönlü faaliyetlerinde onunla birlikte çaba harcayan ve başarılı işler ortaya koyan güçlü isimler de vardı³⁰. Bunlar

²⁷ Ostrogorsky, s.49.

²⁸ Levchenko, s.31

²⁹ Ostrogorsky, s.65; J.B. Bury, s.24-25.

³⁰ Levchenko, s.58.

arasında; önemli savaşların başarılı ismi Belisarios ve onun yanında Narses, hukuki icraatlarda Tribonianos, idari işlerde ise Praefectus Praetorio İoannes sayılabilir³¹.

Justinianos tahta çıkışından kısa bir süre sonra eski imparatorluk karnamelerini inceleyerek mevzuatı derlemeye girişmiştir³². 528 yılında Codex Theodosianus'un hükümlerini³³ hukuki geçerliliğini yitirmiş olan ve eski imparatorluk emirnamelerini eledikten sonra tek bir kitap haline getirilerek 529'da *Codex Justinianus* adı altında yayınlattır. Noterler ve yazıcılar tarafından kopyaları çoğaltılarak, Avrupa, Asya ve sonra da Afrika'daki majistralara gönderilmiştir. İmparatorun bu yasaları, resmi bayram günlerinde kilise kapılarına asılarak halka duyurulmuştur. 534'ten sonra çıkarılan imparator emirnameleri ise *Novella*'lar adıyla bir derlemeye toplanmıştır³⁴. Bu çalışmalar, Justinianus'un imparatorluğun güçlendirilmesi, eksikliklerin giderilmesi adına attığı ciddi adımları göstermektedir.

Bizans tahtına oturan son Roma imparatoru olan Justinianos I, önemli siyasi başarıları imza atmıştır. Zira Roma topraklarının önemli bir kısmı olan İtalya, Kuzey Afrika'nın önemli bir kısmı, İspanya'nın bir parçası, bütün Akdeniz adaları ile birlikte Germanlerin elinden kopararak İstanbul'daki Roma imparatoruna bağlanmıştı. Akdeniz yeniden iç deniz olmuştur³⁵.

Justinianus devlet idare şeklinde de yeni düzenlemeler yapmış; Diocletianus ve Constantinus sistemindeki eyaletlerdeki askeri ve sivil iradelerin birbirinden ayrı oluşu anlayışını büyük oranda ortadan kaldırarak, bu iki yetkinin birleştirilmesi şeklinde yönetim örgütünü daha sade hale getirmeye çalışmıştır. Belirli sayıda eyaletleri birleştirmiştir. Bu uygulamada bazı bölgelerde askeri, bazılarında ise sivil iradenin yetkisi üstün tutulmuştur. Ayrıca sivil ve askeri otorite arasında oluşacak çekişmeleri önlemeye yönelik bazı düzenlemeler de yapılmıştır³⁶.

Justinianus'un Kodeks'inde yer alan önemli düzenlemelerden biri de kölelerin statüsünün yeniden belirlenmesi idi. Bu düzenlemede kölelerin

³¹ Ostrogorsky, s.64

³² Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküşü Tarihi Bizans, II*, çev. Asım Baltacıgil, İstanbul, 1995, s.309.

³³ Constantinus'tan Theodosius'a kadar Hristiyan imparatorların çıkardıkları karnameler 438 yılında derlenmesiyle Codex Theodosianus oluşturulmuştur (Levtchenko, s. 37).

³⁴ Levtchenko, s.65; Gibbon, s.311.

³⁵ Ostrogorsky, s.66

³⁶ Levtchenko, s.67; Ostrogorsky, s.68; J.B.Bury, s.339.

statüsü biraz daha yumuşatılmış, azat işlemi kolaylaştırılmak suretiyle teşvik edilmiştir. Ancak bu düzenleme beraberinde kolonların yükünü arttırmıştır. Zira iktisadi hayat içinde köle işçiliğinin önemi ikinci dereceye düşerken, asıl taşıyıcı güç kolonlar olmuştur. Kolonlar zorunlu şekilde toprağa bağlı tutulurken üzerlerindeki siyasi ve ekonomik baskılar da artırılmıştır. Kırsal bölgenin ziraat ile meşgul ahalisinin büyük çoğunluğu adeta yarı köle haline getirilmiştir.³⁷

Justinianus'un yapmış olduğu reformlar ve kazanmış olduğu başarılarla rağmen, pek çok siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlar da varlığını devam ettirmiştir. Zira batıda önemli askeri başarılar kazanılırken, bu sırada Tuna sınırı açık bırakılmış, İran'a karşı savunma gücü kötüleşmiş, Ön Asya'da Bizans gücü İran karşısında ikinci dereceye düşmüştür. Ayrıca Balkanlar'da Büyük Germen göçü sona ermiş olmasına rağmen, belki de daha büyük riskler getirecek olan Slav göçleri başlamıştır. Kısacası Justinianus'un yapmış olduğu yenilikler ve başarılar kendinden sonrakilere örnek olurken, bu başarılar sürekli olmamıştır ve devlet ağır sorunlarıyla baş başa kalmıştır.³⁸

Justinianus'dan sonra, yorgun bir devlet olan Bizans'ın başına yeğeni Justinos II geçmiştir (565-578). Justinos II döneminin Bizans için en önemli sorunu İran idi. Bu, Justinos II öncesinde olduğu gibi sonrasında da en önemli sorunlardan biri olmuştur. Bizans ile İran arasındaki mücadele çok daha öncelere uzanmaktadır. Bu mücadelenin temel sebebi Kafkaslar, Anadolu, Suriye ve Mısır gibi önemli topraklardaki hâkimiyet mücadelesiydi. Bu topraklar her iki güç için hem siyasi hem de ekonomik açıdan oldukça önem taşımaktaydı.³⁹

Bizans özellikle Justinanos döneminde, batıdaki tehlikeye yöneldiği için İran meselesine yeterince eğilemediği gibi, batıda daha rahat hareket edebilmek için İran ile barış anlaşması yapmıştı. Ancak İran, barış sürecinde de Bizans'ın içinde bulunduğu kötü durumdan faydalanarak Ostrogotlar'la anlaşmak suretiyle Suriye ve Antakya'yı ele geçirmiş ve Kafkasya'daki hâkimiyet alanlarını genişletmiştir.⁴⁰

³⁷ Levchenko, s.69; Ostrogorsky, s.70

³⁸ Ostrogorsky, s.65-66.

³⁹ Auguste Bailly, *Bizans Tarihi I*, çev Haluk Şaman, İstanbul, s.67; Cyril Toumanoff, *Armenia and Georgia*, The Cambridge Medieval History, vo.IV, part II, London, 1966, s.593-597.

⁴⁰ Toumanoff, s.601-602; Levchenko, s.78.

Bizans, İmparator Justinos II dönemine geldiğinde 572 yılında İran Şahınşahi'na zamanı gelmiş olan haracı ödemeyi reddederek iki devlet arasındaki anlaşmayı bozmuştur. Böylece iki devlet için ticari, stratejik ve siyasi açıdan oldukça önemli olan Kafkasya bölgesinde uzun ve sert bir savaş başlamıştır.

Bizans için Kafkasya bölgesi ayrı bir önem taşımaktaydı. Bizans'ın en büyük ihtiyacı asker temin etmektir. Bu ihtiyacın temini için Kafkasya çok önemli bir rol oynamaktaydı. Nitekim Bizans Barbar istilaları yüzünden büyük tahribat yaşarken, aynı zamanda bu kavimlerden paralı askerler temin etmekteydi. Germanlerin batıya doğru çekilmeleri ile Bizans'ın asker ihtiyacı yeniden ortaya çıkmıştır. Bizans bu ihtiyacını karşılamak üzere gözünü Kafkasya'nın savaşçı halkına çevirmiştir⁴¹. Böylece Kafkasya'nın ticari ve siyasi öneminin yanı sıra askeri potansiyeli Bizans'ın Kafkas politikasını çizmesinde belirleyici güç olmuştur. Bu gerçek ise Bizans ile İran'ı karşı karşıya getirmiştir.

Bizans, İran'a karşı Justinos II döneminin politikasını daha sonra İmparator Tiberios II (578–582) ve Mavrikios (582–602) dönemlerinde de sürdürmüştür. Bizans'ın en önemli imparatorlarında biri olan Mavrikios döneminde, imparatorluk hem doğuda ve batıda hem de içte önemli olay ve gelişmeler yaşamıştır. Mavrikios İran'a karşı atağa geçerken, bölgedeki Türk akınlarının da katkısıyla İran gücü önemli darbeler almıştır⁴².

İmparator Mavrikios İran'ın iç işlerine müdahale ederek, İran tahtına Hüsrev Anuşirvan'ın torunu Husrev II'yi geçirmiş ve İran ile Kafkasya (Armenia)'nın önemli bir kısmını Bizans'a terk eden bir antlaşma yapmıştır (591)⁴³. Bu antlaşma ile Bizans'ın sınırları Van Gölü ve Sevan arasına kadar uzamıştır⁴⁴.

Mavrikios dönemi İran meselesindeki başarıların yanı sıra, çok ihtiyarlamış olan Geç Roma devletinden Ortaçağ Bizans İmparatorluğu'nun yeni ve hayat dolu nizamına geçişin en önemli safhası olmuştur. Bu dönemde Bizans için cihanşümül tek devlet düşüncesinden vazgeçilmeyerek

⁴¹ Ostrogorsky, s.73.

⁴² Toumanoff, s.603.

⁴³ Levchenko, s.105–106.

⁴⁴ Ostrogorsky, s.73; Şunu da belirtmek gerekir ki, Armenia'daki Bizans hâkimiyeti Bizans'a çok büyük kazançlar getirememiştir. Zira burada bir takım idari ve mezhepsel sorunlar Bizans'ı oldukça meşgul etmiştir. Bkz. Toumanoff, s.603–604.

çoklu hükümdarlık ve aslında bir olan İmperium Romanum'un taksimi geleneği canlı tutulmuştur⁴⁵.

İmparator Mavrikios, Justinianos I döneminde ilhak edilmiş olan arazilerin büyük bir kısmının kaybedilmesinden dolayı yaşanan sıkıntıdan kurtulmak ve devletin batıdaki çıkarlarını yeniden sağlamak için çaba harcamıştır. Neticede batıdaki arazilerin bir kısmını uzun süreliğine devlet hesabına kurtarmıştır. Mavrikios kurtarılan ve sahip olunan toprakların korunabilmesi için askeri düzenlemelerin yapılması gerektiğinin farkında olmuştur. Bunun için Ravenna ve Kartaca Eksarhlıklarını⁴⁶ kurmuştur. Kuzey Afrika arazisini ve Longobard işgalleriyle etrafı çevrilmiş Ravenna bölgesini askeri valilikler halinde teşkilatlandırarak, Eksarkhoslar'a bölgelerinde asker yetkinin yanı sıra sivil idareyi de tevdi etmiştir. Bu iki eksarhlık Bizans iktidarının batıdaki öncü karakolları olmuştur. Bu düzenleme Bizans idaresinin askerileşme devrini açarken, daha sonraki themalar sistemine de örnek teşkil etmiştir⁴⁷.

Mavrikios döneminde Bizans önemli değişim ve gelişmeler yaşamış olmasına rağmen, özellikle Balkanlar uzun süreden beri İran savaşı ve batıya doğru yapılan fetih hareketinden dolayı savunmasız kalmıştı. Bu durumdan faydalanan Slavlar Balkanlar'ı akınlarıyla sıkıştırmaktaydı. Böylece Slavlar Balkanlar'da nüfuz kazanarak, Slav Devleti'nin doğmasını sağlamışlardır. Bizans, Slavlar karışında aldığı yenilgiler, durmadan artan sosyal ve dini çekişmeler ve ordudaki disiplinin bozulması yüzünden çok ciddi sorunlarla karşı karşıyaydı. İşte böyle bir ortamda, 602 yılında orduya yeniden Tuna ötesinde mevzilenme emri verilmesi ile ipler tamamen kopmuş, Phokas'ın başını çektiği ordu İstanbul üzerine yürüyerek isyan çıkarmıştır. Sonunda Mavrikios düşürülerek, senatonun kararıyla imparatorluğun başına Phokas getirilmiştir⁴⁸.

Ordu ve halkın güdümündeki bu devrim, büyük toprak sahiplerinin hükümetini yıkmıştır. Ancak tacını orduya borçlu olan Phokas, tahta çıktığında senato ve büyük toprak sahipleri ile askeri ve sivil yönetimin bir kısmının aşılması güç muhalefetine dayanması gerekmektedir. Bütün bunların yanı sıra, İran ile yeniden savaşın başlaması, Phokas'ın iktidarının kolay geçmeyeceğinin işaretlerini vermiştir. Nitekim Phokas idaresinin,

⁴⁵ Mavrikios, 597'de yazmış olduğu vasiyetnamesinde büyük oğlu Theodosios'a İstanbul'dan devletin doğu arazisini, ikinci oğlu Tiberios'a ise Roma'dan İtalya'yı ve batıdaki adaları idare etme yetkisi vermiştir. (Ostrogorsky, s.74).

⁴⁶ Askeri vali tarafından yönetilen eyaletler.

⁴⁷ Ostrogorsky, s.74.

⁴⁸ Ostrogorsky, s.76–77.

siyasi ve mali baskısına, büyük toprak sahiplerinin sömürüsüne karşı halk kitlelerinin isyanları, Balkanlar'ın Slavlara teslim edilmeleri, İran karşısında alınan ağır yenilgiler, Phokas'ın başarısızlıklarını ortaya koymuştur⁴⁹.

Phokas sürdürdüğü Roma dostu politika sayesinde sadece Roma'da sevilmiştir. Phokas mevcut kilise politikasını değiştirerek, 607 yılında Papa Bonifatius III'a gönderdiği emirnamede Roma Aziz Petrun Kilisesini bütün kiliselerin başı olarak tanıdığını bildirmiştir. Böylece VI. yüzyıldan beri bir asırdan fazladır İstanbul patriklerinin kullandığı "Ökümenik Patrik" anlayışı ortadan kaldırılmıştır⁵⁰.

Phokas, bu politikasıyla Roma'da sempati kazanırken, özellikle Monofizit⁵¹ ve Yahudilere karşı sürdürdüğü kanlı takibat yüzünden bunların nefretini kazanmıştır. Ayrıca kendisini daha önceden destekleyen Yeşiller Partisi de Phokas'a düşman olmuştu. Bu dönemde Slavlar Balkanlar'ı ele geçirilirken, Ön Asya topraklarında da İranlılar ilerleyerek, Kayseri'yi ele geçirip, Kadıköy'e kadar gelmişlerdi.

Bizans'ı bu zor süreçten dış sınırlarda bulunan güçler kurtarmıştır. Mısır'ın da verdiği destekle Kartaca Eksarkhosu Herakleios ayaklanarak, 3 Ekim 610 tarihinde donanmasıyla İstanbul önlerine gelmiştir. 5 Ekim 610 tarihinde de Patriğin elinden imparatorluk tacını giyerek Bizans'ın başına geçmiştir⁵².

5. Herakleios Dönemi Bizans'ın Genel Yapısı İçinde Thema Sisteminin Ortaya Çıkışı

Bizans İmparatorluğu'nun en büyük yöneticilerinden biri olan Herakleios tahta geçtiğinde, imparatorluk siyasi ve iktisadi açıdan harap olmuş, idari mekanizma ise âdeta durmuştu. Herakleios'un başa geçişinden, Justinianos II'un düşüşüne kadar uzanan devre Bizans'ın tüm hayatı boyunca atlatmak zorunda kaldığı en ağır mücadele ve geçirdiği en büyük iç değişim dönemi olmuştur. Herakleios saltanatını ilk yıllarında mutlak hükümdardan çok senato başkanı gibi davranırken, Phokas döneminde güç kaybetmiş olan

⁴⁹ Levchenko, s.108.

⁵⁰ Ostrogorsky, s.77.

⁵¹ Monofizit, Antakyalı papaz Nestorius tarafından ortaya atılan "Hz. İsa'nın insan-Allah değil, Allah taşıyıcısı" olduğu görüşüne karşı ortaya atılan, "Hz. İsa'da yalnız bir ilahi tabiatın olduğunu" kabul edenlere verilen isimdir. Monofizitizm, 449'da Efes Konsil'inde kabul edilerek Ortodoks doktrin olmuştur. (Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hristiyanlığın Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış" *A.Ü.İlahiyat F.akültesi Dergisi*, C.XLI, Ankara, 2000, s. 312; Vasiliev, s.122; Bailly, s.40.

⁵² Ostrogorsky, s.79; Levchenko, s.110; *The Chronicle of Theophanes*, University of Pennsylvania Press Philadelphia, 1982, s.8-9.

topraklı aristokrasi yeniden güç kazanmıştı. Ayrıca Asya ve Balkanlar'daki topraklar, İran, Avarlar ve Slavların eline geçmişti. Bu kötü siyasi tablonun yanına köhneleşmiş yönetim ve tükenmiş hazine de eklendiğinde Bizans'ın içinde bulunduğu çıkmaz net bir şekilde görülmektedir. Bizans'ın içinde bulunduğu çaresizlik Herakleios'u başkenti Kartaca'ya taşımaya dahi düşündürmüştür. Ancak bu umutsuz durumdan kurtuluş sadece ciddi anlamda yapılacak yenilenme ve canlanma ile mümkündür⁵³.

Bizans'ın kurtuluş adına atacağı adımlarda, yönetici gücün hükümetin etrafında birleşmesi, devleti bu olumsuz durumdan kurtaracak en önemli gelişmelerden biriydi. Nitekim kilise olağanüstü hazinesinden vazgeçerek bunu geçici olarak devletin emrine vermek zorunda kalmıştır. Bu kaynakla ordu yeniden düzenlenerek, Gürcüler, Ermeniler, Lazlar, Abhazlar ve Hazarlar'la ittifaklar yapılmıştır. Bizans için askeri ve ekonomik açıdan son derece önemli olan⁵⁴ ve büyük ölçüde İran'ın kontrolünde olan Kafkasya'ya doğru yönelmiştir. Kafkasya, Herakleios ordusunun hem çatısını hem de kadrosunu oluşturmuştur⁵⁵.

Bizans, Balkanlar'da Slav-Avar istilaları, Ön Asya'da İran baskısı yüzünden oldukça zor bir dönem yaşıyordu⁵⁶. Bu zor sürecin üstesinden ancak ciddi anlamda idari ve orduda yapılacak düzenlemelerle gelinebilirdi. Bizans aslına idari ve askeri düzenlemelere Justinianos I devrinde başlamış, bazı vilayetlerde askeri ve sivil memuriyetlerin aynı elde birleştirilmesi şeklinde yeni bir düzenleme yapmıştır. Justinianos'dan sonra ise hudutların müdafaasını daha iyi sağlayabilmek için bu usul yaygınlaştırılmıştır. VI. yüzyılın sonunda Mavrikos, Berberilere karşı Afrika Eksarhlığını, Lombardlara karşı ise Raven Eksarhlığını kurmuştur. Böylece Herakleios'dan önce başlayan⁵⁷, ancak daha ziyade Herakleios sülalesi döneminde

⁵³ Levchenko, s.110; Ostrogorsky, s.86

⁵⁴ Cyril Toumanoff, *Caucasia and Byzantium*, Traditio, 27, 1971, s.131–135.

⁵⁵ Levchenko, s.111.

⁵⁶ Theophanes, s.10.

⁵⁷ Bizans İmparatorluğu'nda Ortaçağ eyalet idaresine damgasını vuracak olan bu sistemin ortaya çıkışıyla ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda bilgi veren Arap coğrafyacılarından biri IX. yüzyılda yaşamış olan İbn Hurdutbe, diğeri ise X. yüzyılda yaşamış olan Kudama'dır. Thema sisteminin başlangıcının tetkiki için tarihçiler kronikçilerin birbirini tutmayan bilgilerinde bilhassa Justinianos II'un Papaya altıncı genel konsilin onayı için göndermiş olduğu 687 tarihli Latince mesaja müracaat etmişlerdir. Bu tezkere daha henüz "Thema" olarak adlandırılmayan, Latince "Exercitus" (ordu) adını taşıyan askeri alanların bir listesini ihtiva etmektedir. Bu devrin kayıtlarında Latince "Exercitus" veya Grekçe "stratos" bazen de "strateuma" kelimeleri askeri bir idareye malik bir mıntıka veya bir vilayet için kullanılmaktadır (A.A.Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. A.M.Mansel, İstanbul, 1953, s.286).

adına thema adı verilen askeri ve idari düzenleme yapılmıştır. Bu sistemde, eyalet valilerinin askeri güçleri artırılarak, mülki otoriteler üzerinde tam bir hegemonya kurmuşlardır⁵⁸.

Bizans'ın uygulamaya başladığı bu sistemle amaç, Lombardların İtalya'da, Berberilerin Afrika'da, Arap ve İranlıların doğudaki baskı ve taarruzlarına karşı daha güçlü durabilmektir. Bununla hudut vilayetlerinde büyük askeri kuvvetleri ihtiva eden geniş arazi birlikleri teşkil edilmiştir. Başlangıçta kolordu manasına gelen thema, daha sonra bu kolordu tarafından işgal olunan araziye de nitelendirmiştir. Bu isim imparatorluğun idari taksimatına teşmil edilmiştir⁵⁹. Böylece Bizans Diokletianos-Konstantinios düzenine son vererek, eksarhlıkların organize edilmesiyle oluşturulan askeri mahiyetteki idari birlikleri yani thema sistemini oluşturmuştur. Thema, uzun bir süreçten sonra gelişimini tamamlamış ve son şeklini almıştır⁶⁰.

Bizans uygulamaya başladığı bu sistemle, şimdiye kadar çok ciddi bir savunmaya ihtiyaç duymayan Anadolu ve Doğu sınırlarında yeni idari taksimatlar vücuda getirmiştir. Bu ise imparatorlukta askeri otoritelerin güç kazanmasına yol açarken, imparatorluğun da tedrici olarak askerleşmesine sebep olmuştur⁶¹.

Thema sistemi, Bizans'ın değişim yüzünü gösterirken, bu sistem kuvvetli ve yerli bir ordunun vücuda getirilmesine temel teşkil etmiştir. Bu sistem devleti, hiçbir zaman güven vermeyen ve her zaman da yeterli sayıda sağlayamayan yabancı asıllı ücretli askerlerin çok pahalıya mal olan görevlendirilmesi mecburiyetinden kurtarmıştır⁶².

Themanın oluşumunda, Bizans'ın yaşadığı siyasi ve ekonomik sıkıntılar ve bu sıkıntılardan kurtulmak için geliştirilen politika ve stratejilerin büyük rolü olmuştur. Bu politikalar içinde uzun süreden beri Bizans için en büyük tehdit unsuru olan İran gücünün ortadan kaldırılması için yapılanlar da yer almaktadır. Herakleios, İran üzerine daha güçlü gidebilmek için, imparatorluğu batıda tehdit eden Avarlara büyük meblağ ödeyerek barış anlaşması yapmış ve tamamen İran üzerine yönelmiştir. Avrupa'da bulunan askeri birlikler Anadolu'ya geçirilmiş, 5 Nisan 622'de payitahtı terk eden Herakleios Anadolu'da themalar arazisine yönelmiştir⁶³. Burada bütün yaz

⁵⁸ Vasiliev, s.285.

⁵⁹ C.Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tefik Bıyıklıoğlu, İstanbul, 1937, s.57.

⁶⁰ Ostrogorsky, s.90.

⁶¹ Vasiliev, s.286-287.

⁶² Ostrogorsky, s.91.

⁶³ Theophanes, s.13; Sezgin Güçlüay, "Avar-Bizans Siyasi İlişkileri", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Mart 2009-267, s.21.

boyunca talim yapılmış, İran ordusuyla Armenia arazisinde meydana gelen savaşta Bizans, İran karşısında büyük bir başarı kazanmıştır⁶⁴.

Herakleios, Sasani tehlikesini tamamen ortadan kaldırmayı hedeflerken, Avarların Bizans ile yapmış oldukları anlaşmayı bozmaları ve Sasaniler ile birlikte İstanbul'u kuşatmalarından dolayı, Bizans tekrar batıya yönelmek zorunda kalmıştır⁶⁵. Ancak Avar-Sasani ittifakıyla meydana gelen İstanbul kuşatması başarısız olunca, Herakleios, Hazarların katkısıyla⁶⁶ 627 yılında yeniden Sasanilere yönelmiştir. Hazarların Kafkasya'yı işgal ederek İran'a girip Tiflis'i kuşatmalarını fırsat bilen Herakleios, Sasani ordusunu adeta imha eden bir başarı kazanmış ve 628'de şahın en sevdiği ikamet yeri Dastagerd'e girmiştir. Ninova harabelerine yakın bir mevkide yapılan savaşta, Keyhüsrev'in ordusunun mağlup oluşu Sasani yönetimini alt üst ederek, İran sarayında Hüsrev'in ölümüne ve devrimin yapılmasına yol açmıştır. Sasaniler bu yenilgiden sonra altından kalkılması imkânsız olan bir yıkıma uğratmış, Herakleios'da bu zaferle Bizans'a dönmüştür⁶⁷.

Bu yenilgiden sonra Sasani tahtına geçen Hüsrev'in oğlu Kovrad Bizans ile bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmayla Bizans kaybetmiş olduğu Suriye, Filistin ve Mısır gibi önemli toprakları yeniden ele geçirmiştir⁶⁸. Bu gelişmeler Bizans içi oldukça önemli olup, böylece çok uzun süreden beri Bizans'ı uğraştıran, ekonomik ve siyasi kayıplara yol açan Sasani tehlikesi ortadan kaldırılmıştır. Ancak bu gelişmeler Bizans için sorunların temelden halli anlamına gelmeyip, kıs bir süre sonra yeniden kazanılan bu topraklarda karşılarına bu defada Müslümanlar çıkmıştır. Bizans, İran ve Avarları yenilgiye uğratarak geri aldığı değerleri toprakların çoğunu Müslümanlara terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak imparatorluğun çekirdek arazisini koruyabilmiştir.

Bizans'ın bundan sonraki süreçte yoluna daha sağlıklı devam edebilmesi için yeni bir takım reformlara ihtiyacı vardı. Yapılacak reformlarla özellikle merkezin gücünü artırmak amaçlanmıştır. Bunu için devletin temel direği olan askeri gücü paralı askerlerden ziyade yerli askeri güce dayandırmaya çalışılmıştır. Bu sistemin adı thema sistemi idi. Thema sistem Bizans'ın

⁶⁴ Ostrogorsky, s.95.

⁶⁵ Bailly, s.123; *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History*, Tex, Translation and commentary by Cyril Mango, Washington, 1990, s.59.

⁶⁶ Hazar-Bizans ilişkileri uzun bir süreci içine almaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Sezgin Güçlüay, "Bizans-Sasani Savaşlarında Hazar-Bizans Münasebetleri", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Haziran 2006-234, s.42-46.

⁶⁷ *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History*, s.63-67.

⁶⁸ Ostrogorsky, s.97; Levchenko, s.111; Bailly, s.130.

askeri ve idari anlamda taze kan kazanmasını sağlamıştır. Bu sistemde devlet daha güçlü ve toprağa bağlı “*Stratiotes*” lerin gücüne dayanan yeni bir ordu düzeni oluşturmuştur. Ordu düzeni olarak görülen bu sistemde, yeni topraklar ekilebilir hale gelirken, devlet bütçesinin en sağlam vergi ödeyicisi bir köylü sınıfını da meydana getirmiştir⁶⁹.

Thema sistemi kuvvetli ve yerli bir ordunun vücuda gelmesi için temel teşkil ederken, devleti hiçbir zaman güven vermeyen ve her zaman da yeterli sayıda sağlanamayan yabancı asıllı ücretli askerlerin çok pahalıya mal olan görevlendirilmesi mecburiyetinden de kurtarmıştır⁷⁰.

Thema sisteminde, *Stratiotikon Ktema* yani “Askeri Mülk” diye adlandırılan toprak parçaları köylülere verilmiş, toprak verilen bu köylüler orduda görevlendirilmişlerdir. Bizans köylüleri kendilerine tevcih edilen toprağı çocukları ile birlikte işlerdi. Ayrıca bu topraklar, babadan sonra, askerlik hizmetinin devamlılığını sağlamakla yükümlü olan çocuklarına miras olarak bırakılabilirdi. Bu sistemde köylü daha az vergi ödemiş olurken, küçük bir ücret dahi alabilmiştir. Ancak bunun karşılığında çağrılır çağrılmaz orduya katılmak veya kendisi gidemediği durumlarda birini göndermek zorunda idi⁷¹.

Bizans oluşturduğu bu sistemin içinde özellikle Anadolu ve Kafkas kabilelerinden temin edilen birlikler yer almaktaydı. Daha sonradan bunlara, Anadolu’ya tehcir edilen Slav kitleleri de *Stratiotes* olarak dâhil edilmişlerdir. Böylelikle ücretli asker kullanma sisteminin kaçınılmaz neticesi olan asker sayısının zaman zaman azalma ve çoğalma riski ortadan kalkmıştır. Ayrıca devleti çoğu kere büyük güçlüklerle karşı karşıya bırakan Bizans ordu sistemi şimdi daha sağlam hale gelirken, ordu ve idari sistem çerçevesinde katılan taze kuvvetlerinde katkısıyla ordu daha büyümüştür. Yine Bizans ordusunun sayısı daha artarken, devletin bütçesindeki yükte daha hafiflemiştir. Zira bu dönemde orduya harcanan giderlerin, daha önceden çok daha kötü ordulara harcanan giderlerin yarısı kadar olması da bu gerçeği ortaya koymaktadır⁷².

Thema sistemi, devlete ekonomik açıdan önemli bir rahatlama getirirken, sistemin bir parçası olan idari sistem sayesinde de devlet yönetimindeki hantallık da büyük oranda ortadan kalkmıştır. Zira bazı

⁶⁹ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizanstan- Tanzimata*, Kitap 1, çev. Babür Kuzucu, İstanbul, 1986, s.33; Ostrogorsky, s.135.

⁷⁰ Ostrogorsky, s.91.

⁷¹ Yerasimos, s.34.

⁷² Ostrogorsky, s.92.

eyaletlerde askeri ve sivil yönetim bir kişinin otoritesi altında birleştirilmiş, sivil otorite askeri otoriteye bağlanmıştır. Ancak eyaletlerin eski sivil örgütü de VII. yüzyılın sonuna kadar askeri örgütle beraber varlığını korumuştur⁷³. Themalar eski bölge düzenlemesinin yerini alarak, genişletilmiş eyaletlere dönüşmüştür.

Thema ordusu iâşe ve donanım ihtiyaçlarını stratiotes mülklerinden sağlarken, askeri de köylülerden oluşmaktaydı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, stratiotes savaşa çağrıldığı zaman askeri teçhizatla donatılmış olarak bir at ile birlikte orduya katılmakla yükümlü idi. Hizmet karşılığında küçük bir ücretin ödenmesi de sistem içinde yer almaktaydı. Anlaşılabileceği üzere sistemle Bizans'ın ordu gücü artırılıp, devletin maddi ve manevi yükü daha azaltılmıştır. Bu sistemin Bizans'a sağladığı en büyük katkılardan biri de stratiotes mülklerinin oluşturulmasıyla, hür küçük arazi sahipliği müessesesinin güçlenmiş olmasıdır⁷⁴.

Bizans Devleti'ndeki thema sistemi belli bir kanunla ve belirli bir dönemde ortaya çıkmamış, her themanın oluşumu farklı tarihlerde gerçekleşmiştir. Sistemin Herakleios'un, Sasanilere karşı kazandığı başarıdan sonra Sasaniler'den alınmış olduğu yönünde görüşler ileri sürülmektedir. Ayrıca Herakleios'un Ermenistan'ı yeniden teşkilatlandırırken, bu teşkilatlandırmada hiçbir sivil memuru almadığı ve thema sistemini Ermenistan'da tatbik ettiği, bu sistemin daha sonradan diğer eyaletlere teşmil edildiği belirtilmektedir⁷⁵.

Yine bu dönemde Balkanlar'ı istila etmiş olan Slavların Bitinya'nın kolonizasyonu için birçok gönüllü göndermek suretiyle Anadolu'da themaların oluşumuna katkı sağladığı yönünde de görüşler bulunmaktadır⁷⁶. Herakleios döneminde thema sisteminin özellikle Anadolu coğrafyasında uygulanabildiği, Balkanlar'daki karmaşadan dolayı burada uygulanamadığı, ancak çok sonraları themanın Balkanlar'da uygulanabildiği anlaşılmaktadır.

Anadolu'da oluşan thema sisteminde askeri birlikler, thema ismi verilen bölgelere yerleştirilmekteydi. Bunlar sadece idari birlikler değil, aynı zamanda askeri birliklerin iskân bölgeleriydi. İrsi ordu hizmetini yüklenmek karşılığında askerlere sonraki kaynaklarda asker arazisi adı verilmiş olan

⁷³ Levchenko, s.119.

⁷⁴ Ostrogorsky, s.92.

⁷⁵ Vasiliev, s.287.

⁷⁶ Vasiliev, VII. asrın sonunda yani Justinian II zamanında 80.000 Slav'ın Opsikon Theması'nın yerleştirilmesinden önce Anadolu'ya kitleler halinde gelen Slavlar hakkında bilgi olmadığını belirterek bu görüşe karşı çıkmaktadır. Vasiliev, s.288.

evlatlarının tevarüs edebilecekleri arazi parçaları tevcih olunmuştur⁷⁷. Böylece thema sistemi *Limes*⁷⁸ bölgesinde eskiden beri mevcut olan toprağa yerleşik askerler “limitanei” düzenine bağlanmış oluyordu. Sınırların savunma sistemi, düşman istilasının baskısı altında çökmüş, böylece Limes bölgesinin birlikleri Anadolu’nun içine çekilmiş ve Bizans egemenliği altında kalmış olan bölgelere iskân edilmiştir⁷⁹. Limes bölgesi askerleri yanında Bizans ordusunun seçme birlikleri de Anadolu’ya yerleştirilmiştir.

Sistemin işleyişinde, themanın başında genellikle Patrikios unvanı taşıyan memurlardan oluşmuş bir kurmay kadrosuyla çevrili strategos⁸⁰ bulunuyordu. Themanın en üst düzeydeki sivil memurları levazım hizmetlerini yöneten kurmay başkanı niteliğindeki *khartularios* ile aynı zamanda bölge yargıcı da olan iç işlerinden sorumlu genel sekreter *protonotarios* idi. Themalar turmarkhos denilen bir başkanın yönettiği turmalar’a, bu birimler de birkaç *banda*’ya bölünüyordu⁸¹.

Herakleios döneminde, dört büyük askeri bölge yani thema vücuda getirilmiştir. Bunlar Anadolu’nun kuzey doğusunda Ermenistan hududunda Armeniakon (Armeniaçi), Anadolu’nun bütün orta kısmını işgal eden sınırları, Doğu’da Kilikya, Batıda ise Ege Denizi sahillerine kadar uzanan Anatolikon (Anatoliçi) themaları imparatorluğu Araplara karşı himaye etmek için oluşturulmuştur. Marmara civarında kurulan Opsikion teması ise, payitahtı düşmanlara karşı korumak için teşkilatlandırılmıştır. Anadolu’nun güney sahillerinde ve civar adalarda teessüs eden Karabisian Deniz teması ise, Bizans’ı Arap donanma taarruzlarına karşı koruması için kurulmuştur⁸². Themalardan anlaşılabileceği üzere, Bizans themaları ilk aşamada Anadolu arazisinde şekillenmiş, çok sonraları thema nizamı Balkanlar’ın bazı bölgelerinde ve Yunanistan’da uygulanabilmiştir. Herakleios döneminde oluşturulan thema sistemi, Herakleios’un halefleri tarafından da devam ettirilmiş ve bu sistem zamanla, Bizans’ın idari ve askeri anlayışına damgasını vurmuştur.

Thema sistem ile askeri otoriteler mülki idarede günden güne artan bir nüfuza sahip olmuşlardır. Thema sistemi, Bizans idari sistemini derinden

⁷⁷ Ostrogorsky, s.90.

⁷⁸ Sınırlarda toprağa bağlı askeri güçler. Bunların başında bulunanlar ise Limitaneus adı verilen uç beyleri idi.

⁷⁹ Ostrogorsky, s.91.

⁸⁰ General, tüm ordu komutanlarına verilen unvan.

⁸¹ Levchenko, s.120.

⁸² Vasiliev, s.288; Diehl, s.57–58.

değiştirerek, Bizans'ın devlet sistemi içindeki *Praefectura*⁸³ *Praetorio*'-ların⁸⁴gücüne son vermiştir. Praefectura bir devlet organı olarak gücünü themalara kaptırmıştır. Thema sisteminin henüz uygulanmadığı alanlarda, düşman akınlarından dolayı muntazam bir idari düzenden bahsedilememektedir. Praefectura'nın geniş mali idaresi ise dağılarak yerini bir sıra bağımsız devlet maliye dairelerine bırakmıştır⁸⁵. Böylece Bizans'ın VII. yüzyılda thema sistemiyle askeri ve idari alanda atmış olduğu temel, Bizans'ın gelecek yüzyıllarında çok önemli rol oynamış, bu sistem ortaçağın askeri, idari ve ekonomik anlayışına damgasını vurmuştur. Bu sayede Bizans, Arap ve Bulgarlara karşı savunma mücadelesini yürütebilmiş, sonunda Anadolu'da ve Balkanlar'da kesin ve başarılı taarruzlara geçebilmiştir⁸⁶.

Herakleios'un ölümünden sonra, Bizans tahtına Konstantin III. ve Herakleones (641–642), kısa süre sonra da Konstans II (642–668) geçmiştir. Konstans II dönemi Bizans için zor yıllar olmuştur. Ancak Konstans II'nin ölümünden sonra tahta geçen Konstantinos IV dönemi (668–685) Bizans için nispeten başarılı geçmiştir. Bu dönemin en önemli olayı ise Bizans-Arap mücadelesinde Bizans'ın Araplar karşısındaki galibiyetidir⁸⁷. Zira Bizans, şimdiye kadar hemen hemen hiç mukavemet görmeden ilerleyen Araplara ilk büyük darbeyi bu dönemde vurmuştur. Böylece Arap ilerleyişine ilk defa dur denilebilmiştir⁸⁸. Ancak bu başarı meselenin halline sebep olmayıp, Türk asıllı Bulgarların Balkanlar'dan girişiyle Bizans Araplarla barış yapmak zorunda kalmıştır⁸⁹. Bulgarlar karşısında da istenilen başarı alınamayıp,

⁸³ Roma imparatorluğunda en büyük yönetim birimi

⁸⁴ Praefectus yöneticisi, imparator vekili, genel vali.

⁸⁵ Ostrogorsky, s.92–93.

⁸⁶ Ostrogorsky, s.135; Diehl, s.58.

⁸⁷ Theophanes, s.52–53.

⁸⁸ Müslümanların durdurularak hızlarının kesilmesini ilk defa Konstantinos IV başarırken, daha sonra Leon III'un ve Karl Martell'in 732'deki Puvatya Savaşı'ndaki başarıları Hristiyan dünyasının Müslümanların Avrupa'nın içlerine yayılışını durduran başarılar olarak kabul edilmektedir. Bu konu Hristiyan ve İslam dünyasındaki tarihçiler arasında farklı yorumlanmaktadır. Özellikle de Puvatya Savaşı konusunda farklı yorumlar yapılmaktadır. Bu yorumlardan Hristiyan tarihçiler, Puvatya Savaşı'nın Hristiyanlık ve Hristiyan dünyası için bir dönüm noktası ve zaferi olduğu, bu zafer sayesinde Avrupa'nın Müslümanların istilalarından korunduğu ve Hristiyanlığın kurtuluşu olarak değerlendirilirken, Bazı tarihçiler de bu savaşın çok da büyük bir zafer olmadığı, Müslümanlar için küçük çapta bir savaş olduğu, hatta Avrupa içlerinin Müslümanları çok fazla da cezp etmediği şeklinde yorumlanmaktadır. Ancak her iki yöndeki yorumların yanı sıra şunu da rahatça söyleye biliriz ki, tarihte yaşanan her tür başarı ve kayıp ister küçük ister büyük olsun, bunların neticeleri muhakkak tarihin akışında rol oynamıştır.

⁸⁹ Ostrogorsky, s.118; Theophanes, s.55.

Bulgarların akınlar yaptıkları alanlardaki Slavların da Bulgarlara katılmasıyla Bulgar-Slav devleti ortaya çıkmıştır. Bizans ise Bulgar devletini tanımak zorunda kalmıştır.

Konstantinos IV döneminde yaşanan bu zor siyasi olayların yanı sıra, dini konular ve yönetimde ciddi sorunlar ve çekişmeler yaşanmaktaydı. Dini meselelerde, öncesinde olduğu gibi şimdi de kesin çözümler bulunamamıştı. Ancak Konstantinos IV hükümlerlik konusunda, tek başına hüküm sürmek için, babası daha hayatta iken taç giydirilmiş olan iki kardeşi Herakleios ve Tiberios'un bütün imparatorluk haklarını Anatolikon Thema'sının muhalefetine rağmen⁹⁰ ellerinden almış, kendi düşüncesine karşı olan Anadolu Theması'nın mensuplarını da idam ettirmiştir⁹¹. Konstantinos IV'un bu davranışı, Monarşik veliahtlık sistemindeki veliahtlık haklarının en yaşlı hükümdar oğluna tahsis edilmesi ilkesine geçiş için büyük bir adım olmuştur.

Konstantinos IV'un ölümünden sonra, Bizans tahtına oğlu Justinianos II geçmiştir (685–695). Bu dönemde Muaviye'nin ölümünden beri İslam dünyasında yaşanan karışıklıktan dolayı, Bizans daha rahat, doğusu ise daha sakin idi. Bundan dolayı Bizans Balkanlar'a yönelme imkânını bulmuştur. İmparator 687-688 yıllarında Bulgarları ve Slavları itaat altına almak için, Anadolu'dan Trakya'ya süvari kuvvetleri göndermiştir. İmparator Justinianos II, itaat altına alınan Slavları Anadolu'ya naklederek, bunları Opsikion Theması'nda stratiotes olarak yerleştirmiştir⁹². Böylece Konstans II zamanında başlayan Slavların Anadolu'ya iskânı siyasetine daha büyük oranda devam edilmiştir. Bu tarihte Opsikion'a iskân edilen Slavların 30.000 kişilik bir ordu çıkaracak güçte olduğu yönündeki bilgi bunu ispatlamaktadır⁹³. Bu iskân politikası Bizans'ın ordu gücünü artırırken, aynı zamanda daha önceden akınlarla tahrip edilmiş olan bölgelerin iktisadi bakımından da kalkınmasına katkı sağlamıştır⁹⁴.

Bizans'ın yapmış olduğu tehcir ve iskân politikası, buna tabi tutulan unsurlar için çok zor şartları doğurmuşsa da, Bizans için bu tedbirler asker ihtiyacının karşılanmasına ve iktisadi kalkınmanın sağlanmasına yol açmıştır. Yine Bizans'ın iskân politikasıyla thema sistemi daha canlanmıştır.

⁹⁰ Anatolikon Theması, “ Biz teslise inanıyoruz, bundan dolayı da üç hükümdarı taçlı görmek istiyoruz” şeklinde düşüncelerini ifade ederek üç imparatorun devleti yönetmesini istemişlerdir. (Theophanes, s. 51; Ostrogorsky, s. 120).

⁹¹ Theophanes, s.51.

⁹² Theophanes, s.62; Ostrogorsky, s.122.

⁹³ Theophanes, s.64.

⁹⁴ Ostrogorsky, s.122.

Nitekim VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren themalardan daha sık bahsedilmesi, bu sistemin Bizans'ın hayatında daha sağlam bir yere oturduğunun bir göstergesi olmuştur. Justinianus II Şubat 687 tarihli bir vesikası, İtalya ve Afrika'nın iki eksarkhos'u yanında Opsikion, Anatolikon, Armeniakon, deniz teması Karabision ve Trakya themalarının strategoslarını zikretmektedir. Anadolu themaları, Herakleios devrinde oluşturulurken, Trakya teması Bulgarlara karşı savunma amacıyla Konstantinos IV zamanında tesis edilmiştir. Justinianos II devrinde ise Orta Yunanistan'da Hellas teması oluşturulmuştur⁹⁵. Yine Justinianos II yeniden Slav Stratiotesleri iskân ettirmek suretiyle Strymon bölgesinde⁹⁶ de askeri-idari bir organizasyonun bazı unsurlarını oluşturmuştur. Ancak Balkan Yarım Adası'nın en büyük kısmı Bizans devletinin etki alanı dışında Bulgarların ve muhtelif Slav kabilelerinin elinde kalmıştır.

Bizans'ın en büyük hedefi imparatorluğun askeri kuvvetlerini çoğaltmak ve ülkeyi iktisadi bakımdan kuvvetlendirmektir. Bunun için de özellikle Slavları devlet arazilerine çekerek bunları themalarda stratiotes ve köylü olarak iskân ettirmek gayreti içinde olmuştur⁹⁷. Bizans'ın verdiği bu çaba kuvvetli bir köylü sınıfı ve yeni stratiotesler ordusunun teşkiline yani küçük arazi sahipliğinin güçlenmesine yol açmıştır. Toprağa yerleşen stratiotesler aynı zamanda küçük arazi sahipleriydi. Orduda hizmet görevi uygulamasında stratiotes'i genellikle görev yükümlülüğünü taşıyan asker mülkünün da üzerine alan en yaşlı oğlu izlemekteydi. Stratiotes'in geri kalan evlatları ise bağımsız köylü nüfusunun artmasını sağlıyordu. Köylü de aynı şekilde stratiotes sınıfına dâhil edilebiliyordu. Böylece hür köylüler ve stratiotesler bir sınıf oluştururken, bu sınıf aynı zamanda imparatorluğun taşıyıcı gücü olmuştur⁹⁸.

Stratioteslerin ve bağımsız köylülerin küçük arazi mülkiyetini devletin temel direği yapmış olan Herakleios Hanedanı siyaseti, şüphesiz ki Bizans aristokrasisinin hoşuna gitmemiştir. Justinianos II devrinde aristokrasiye karşı çok daha katı bir tutum sergilenmiş, bu tutum aristokrasiyi tamamıyla ortadan kaldırmakla tehdit etmiştir⁹⁹. Ancak bu politika tüm ahalinin sevgisini kazandığı anlamını da gelmeyip, gerek iskân siyasetinde insanların bilmedikleri başka bölgelere gönderilmeleri, gerekse devletin sıkı hazinecilik anlayışının halkın üzerinde yarattığı maddi ve manevi baskılardan dolayı

⁹⁵ Ostrogorsky, s.124.

⁹⁶ Karasu Irmağı (Struma).

⁹⁷ Ostrogorsky, s.125.

⁹⁸ Ostrogorsky, s.126.

⁹⁹ Ostrogorsky, s.130.

isyanın patlak vermesinin önüne geçememiştir. Bütün bunların bir sonucu olarak Justinianos II tahtan indirilerek Hellas Theması Strategosluğuna tayin edilmiş olan Leontios imparator tahtına çıkartılmıştır (695)¹⁰⁰. Bu darbeden sonra tahttaki üstünlük senatoya değil, ordu ve donanmaya geçmiştir. Kesik burunlu¹⁰¹ olarak anılan Justinianos II, Bulgarların ve Slavların yardımıyla 705’de ikinci kez iktidarı ele geçirmiş, tek düşüncesi kendisine düşmanca tavır almış olan aristokrasi çevrelerini sistemli şekilde çökertmekken, ancak 711’de donanmanın isyanıyla bir kez daha devrilmiştir¹⁰².

Justinianos II’un tahtan indirilmesinden sonra, Bizans tahtına İsaoria Hanedanı’nın ilk temsilcisi olan Anatolikon Theması’nın eski Strategos’u Leon III çıkmıştır (717-740). Bu hanedanla birlikte Bizans yeni bir sürece girerken, bu süreç içinde thema sisteminin daha güçlenerek devam edeceğinin işaretini Leon III’un tahta çıkışında açıkça görmek mümkündür.

Themalar, Bizans’ın içinde bulunduğu zor siyasi, iktisadi ve askeri durumuna karşı devletin bu sıkıntılardan kurtulmak için yaptığı arayışlar içerisinde oluşmuştur. Temanın Bizans’ta ortaya çıkışı ve ilk iki- üç yüzyılında nasıl işlemiş olduğu veya hangi toplumsal şartlarla bütünleştiği tam net bilinmemektedir. Ancak bu sistemin Bizans’ı daha ziyade askerleştirdiği, Erken Bizans Döneminin yapısını oluşturan, büyük toprakların genel bir parçalanmasına, orta ve küçük toprak sahiplerinin egemen olduğu bir yapının oluşmasına büyük katkı sağladığı bilinmektedir. Yine VIII ve IX. yüzyıllarda büyük toprak mülkiyetinin varlığı da Bizans’taki thema sisteminin anide ortaya çıkarak mevcut yapıyı tamamen ortadan kaldırmayıp, dereceli bir değişim olduğu ve Bizans sistemindeki yerini aldığını söylemek mümkündür¹⁰³.

Sonuç

Devletler siyasi, iktisadi ve askeri yapılarını içinde bulundukları çağın şart ve imkânlarına göre şekillendirmektedirler. Bu gerçek tarih boyunca değişmezken, bazı devletler içinde bulundukları şartları ve sahip olduklarını daha doğru ve daha verimli kullanarak devlet sistemlerini buna göre şekillendirmiş ve daha sağlam adımlarla ilerleyebilmiştir. Bazı güçler ise, bu konuda daha zayıf kalabilmiştir. Tarih boyunca devletler siyasi, askeri ve iktisadi mekanizmalarını iyi şekillendirme çabası içinde olmuş, çabasını

¹⁰⁰ Ostrogorsky, s.131.

¹⁰¹ Justinianos II tahtan indirildikten sonra burnu kesilerek Khersonesos (Gelibolu)’a sürgüne gönderilmiştir.

¹⁰² Levtchenko, s.121.

¹⁰³ Mango, s.55.

sürdürürken de bu konuda daha başarılı olan sistemleri kendilerine örnek almaktan çekinmemişlerdir.

Devletlere çağlar boyunca güç ve yön veren kaynaklardan biri hiç şüphesiz ki toprak olmuştur. Özellikle de Sanayi Devrimi'ne kadar toplumlar, siyasi ve askeri teşekküllerini toprağa bağlı veya toprağın etrafında şekillendirmişlerdir. Böylece toprak, insan hayatında çok önemli bir yere tutarken, devlet sistemlerinin oluşturulmasında da hayati rol oynamıştır. Bu kadar önem taşıyan toprağın, en iyi şekilde kullanılması konusu da devletlerin üzerinde kafa yorduğu meselelerden biri olmuştur. Bu arayışın sonunda toprağın hem üretim hem de askeri gücün kaynağı olarak kullanıldığı idari ve askeri sistem olan thema sistemi doğmuştur. Thema, devletlerin en önemli ihtiyacı olan üretimin devamlılığı ve ordu gücünün teminini sağlayan, döneminin en iyi işleyen idari ve askeri sistemlerinden biri olmuştur. Böyle bir işlevi ve gücü olan bu sistem, Bizans Devleti'ndeki varlığını yüzyıllarca devam ettirmiştir.

Tarihteki sistemler ele alınırken genellikle bu sistemlerin nasıl oluştuğu ve nerden alındığı sorusu hep sorulur. Elbette bu sorular sorulurken tarihin akışı içerisinde medeniyetlerin ve sistemlerin nasıl oluştuklarını ortaya koymak amacı yatmaktadır. Bunun yanı sıra, sistemlerin kökleri araştırılırken, bu vesileyle sahip olan devletlere ve medeniyetlere özel bir yer kazandırmak amacı da yatmaktadır. Bu sorunun cevabını ararken, siyasi ve medeni sistemler oluşurken, kendinden önceki veya kendi çağdaşı sistemlerden etkilenecek geliştiği gerçeği görülmektedir. Yani devletler kendilerini daha güçlü ayakta tutacak ve ileriye taşıyacak sistemleri geliştirirken, bu konuda kendilerine örnek alabilecekleri sistemlere karşı çok da taassup içerisinde olmamışlardır. Siyasi, kültürel ve coğrafi şartları örtüştüğü oranda farklı medeniyet alanlarından örnekler almış ya da kendi şartlarına uygun hale getirerek bu sistemleri kullanmışlardır. Pek çok devlete hizmet eden ve çağlar boyunca varlığını devam ettiren Thema Sistemi de bunlardan biri olmuştur.

Bizans'ta IV. ve V. yüzyıllarda devleti canlandırma ve sorunları giderme adına bir takım yenilikler yapılırken, asker ve askeri güç bu yenilikler içerisinde daha öne çıkarılarak devlet sistemi büyük ölçüde askerileştirilmiştir. Askerileşen Bizans Devleti'nde VI. ve VII. yüzyıllarda thema sistemi de yerini almaya başlamıştır. Bu yüzyıllarda başlayıp daha sonraki yüzyıllarda gelişerek devam eden ve kökleşen bu sistemin Bizans'a nerden geldiği veya kimlerden alındığı sorusu sorulurken bunun kaynağının doğu yani İran olduğu yönünde görüşler ileri sürülmektedir. Aslında buna birkaç noktadan bakıldığında daha doğru tespitler yapılabilir. Biri özellikle

on beşinci yüzyıllara kadar medeniyetin ve gelişmenin kaynağının doğudan batıya doğru olduğu gerçeğinden hareketle, Bizans'taki thema sisteminin ortaya çıkışında İran etkisinin olduğu yönündeki düşüncenin doğru gözükmesidir. Bir diğer nokta ise özellikle İran-Bizans savaşları sırasında Bizans'ta bu sistemin uygulanmaya başlaması ve bu sistem sayesinde İran karşısında daha başarılı mücadelelerin sürdürülmesi de bu gerçeği destekler vaziyettedir. Üçüncü bir noktadan bakıldığında ise, yukarıda da belirttiğimiz gibi çağlar ortak sistemleri ortaya çıkarır anlayışından hareket edildiğinde, Roma'nın yüzyıllarca büyük sıkıntıları yaşadığı paralı ve yabancı ordu gücünden kurtulma arayışının ve idari sistemdeki hantallık ve sıkıntıların Bizans'ı bu sisteme götürdüğü fikri oluşabilir. Kısacası kaynak hangi devlet ve coğrafya olursa olsun, İran, Bizans ve Osmanlı Devleti'ni bu sisteme götüren dönemin şartları içinde devleti en iyi şekilde yaşatma ve ayakta tutma arayışı olmuştur. Hiç şüphesiz ki, bu arayış içinde devletlerin birbirinden örnek alma ve etkilenme süreçleri yaşanmıştır.

Thema sisteminin en önemli özelliği, toprağın işlenerek üretimin sürekli hale getirilmesi, yerli ve güçlü ordu sisteminin temin edilmesi, idari sistemin daha pratik ve sorunsuz yürütülmesiydi. Yine bu sistem sayesinde, sosyal ve siyasi dengeyi sağlayacak büyük toprak mülkiyetinin ortadan kaldırılması da hedeflenmiştir. Orta ve yeniçağlar boyunca bu amaçlara hizmet etmesi için oluşturulan thema sistemi bazı devletler tarafından sağlıklı işletilirken, bazı devletler ise, sahip oldukları siyasi ve toplumsal yapıları yüzünden bunu tam olarak işletememişlerdir. Mesela Bizans'ın thema sistemini uyguladığı dönemlerde dahi, feodal yapısından dolayı, büyük toprak mülkiyetini tamamen ortadan kaldıramayışı buna örnek teşkil etmektedir.

Kısacası thema sistemi belki tek başına devleti ayakta tutacak ve tüm sorunlarını giderecek gücü taşımasa da, Bizans'ın uzun yüzyıllar yaşamında çok büyük rol oynamıştır. Thema sistem, ismen farklı da olsa işleyiş şekliyle Bizans'ın yıkılışından sonra da varlığını sürdürmüştür. Bu sistemin en iyi işleticilerinden ve temsilcilerinden biri ise Osmanlılar olmuştur.

MAKAMÂT-I MUKADDESE MESELESİ

The Matter of Sanctums

Arzu TAŞCAN*

ÖZET

Kudüs, dinler tarihi terminolojisiinde “İlahî, Kitabî veya İbrahîmî” dinler olarak adlandırılan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet açısından kutsal olarak kabul edilen bir şehirdir. Her dinin burada kutsal mekânları bulunmaktadır. Bu kutsal mekânlardan dolayı Yahudiler, kendi aralarında ve Müslüman ve Hristiyanlarla tarih boyunca bir sorun yaşamamışlardır. Müslümanlar da kendi aralarında veya Yahudilerle, Hristiyanlarla da bir problem yaşamamışlardır. Bu konuda problem yaşayanlar Hristiyanlar olmuşlardır. Onlar da Yahudi ve Müslümanlarla değil, kendi aralarında, mezhep anlayışları nedeniyle problemler yaşamışlardır.

1517’den itibaren Osmanlı hâkimiyetine giren Kudüs’te, devlet bu problemi, çeşitli kanuni düzeltmelerle gidermeye çalışmıştır. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren devletin zayıflamasıyla, Rusya ve Fransa başta olmak üzere Batılı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri, bu devletlerin Makamât-ı Mukaddese meselesini bahane ederek, Osmanlı’nın içişlerine karıştığını görüyoruz.

Bu makalede, özellikle Rusya ve Fransa’nın bu konuyu bahane ederek Osmanlı Devleti’nin içişlerine nasıl müdahale ettikleri ve bu bahaneleri nasıl savaş sebebine çevirdikleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Makamât-ı Mukaddese, Osmanlı İmparatorluğu, Fransa, Rusya.

ABSTRACT

Jerusalem is a city that enshrined in the way of Judaism, Christianity and Islam which named as "Divine, Bookish or the Abrahamic" religions in the history of religions terminology. There are holy places of all religions here. This is due to holy places, Jews haven’t have a problem with Muslims and Christians and between each other throughout history. Christians who have a problem in this regard. They haven’t experienced problem with the Jews and the Muslims, they have experienced problems due to sectarian conceptions among themselves.

Since 1517, in Jerusalem which came under domination the Ottoman Empire, the state has worked to resolve this problem with various legal revisions. However since the end of the 18th century with the weakening of the state, especially Russia and France, the Western states’ ambitions on the the Ottoman Empire, we see that these states interfere in the internal affairs of the Ottoman Empire on the excuse that the matter of Makamat-ı Mukaddese.

* Arş. Gör. Dr., Celalbayer Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-MANİSA

In this article, in particular Russia and France, how to intervene in the internal affairs of the Ottoman Empire excusing that the matter of this regard and how they turn these excuses to the cause of the war has been investigated.

Key Words: Jerusalem, Makamat-ı Mukaddese, The Ottoman Empire, France, Russia

Yaşadığımız gezegende, dünyanın neresine gidersek gidelim, her coğrafya parçasında “kutsal mekân”lara rastlarız. Dinler tarihine baktığımız zaman, her insan topluluğunun kendine ait kutsal mekânları ve orada yer alan mabedlerini görürüz. Tarihi süreç içerisinde bu kutsal mekânlar her dinin ve inancın temsilcileri tarafından dinî ve efsanevî menkıbelerle süslenerek, zenginleştirilerek nesilden nesile nakledilerek günümüze taşınmıştır. Bu kutsal mekânların yer aldığı şehirler de zamanla kudsiyet kazanmış ve o inançla o şehrin kimliği bütünleşmiştir. Örneğin Kâbe ile Mekke şehri Müslümanlar için, Vatikan Katolikler için böyle bir kudsiyet ifade eder. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür, ancak buna gerek yoktur. Sadece bu kutsal mekân ve şehirlerin ortak özelliği şudur: Yeryüzündeki her kutsal mekân bir inancın ve dinin müntesiplerince kutsal kabul edilmektedir. Bu genel kriterin tek istisnası Kudüs’tür.

Kudüs, sadece bir dinin, bir inancın değil, aynı kökten gelen, İbrahimî geleneğe dayanan, Kitap Ehli diye tabir edilen üç büyük dinin (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet) kutsal şehridir. Yahudilerin kutsal mekânı, Süleyman Mabedi buradadır. İsa-Masih’in doğup büyüdüğü, ihanete uğrayıp göğe yükseldiği yer burasıdır. Hz. Muhammed’in Mirac’a çıktığı, Müslümanların ilk kıblesi burasıdır. Bu nedenle, bu üç büyük dinin bütün mensuplarınca kutsal kabul edilmektedir.

İnsanoğlu, dinin ve kutsal mekânların inananlar üzerinde ne kadar etkili olduğunu, tarihin karanlık devirlerinden itibaren fark etmiştir. Bu etkili gücü, yönetime ve siyasete taşıma hususunda da hiç tereddüt etmemiştir. İnsanlık tarihine baktığımızda dünyanın her tarafında, her toplum bu “gücü” kullanmıştır. Dinle beraber, bu kutsal mekânlar da tarih boyunca yönetim ve siyasetin önemli argümanı ve toplumu harekete geçiren en önemli “motor güç” görevini üstlenmişlerdir. Siyasî erk, bu gücü sadece dışa karşı, ötekine karşı kullanmamış; iç politikada da, mezhep ve görüş farklılıklarını yine bu kutsal mekânlar üzerinden tahrik ederek çatıştırmış ve siyasî, askerî müdahaleler için bir meşruiyet kaynağı olarak kullanmıştır. Bunun en bâriz örneği Kudüs’tür. Kudüs; sadece Haçlı Seferleri göz önüne alınarak iki ümmetin çatışma kaynağı olarak görülürse, fotoğrafın tamamı doğru algılanamaz. Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılışıda çok önemli bir rol

oynayan “Makamât-ı Mukaddese” meselesi, Katoliklerin, Ortodoksların, Ermenilerin, Kiptîlerin, Süryanilerin, Habeşlilerin bu kutsal mekânların kullanımı hususundaki çekişmelerini bahane eden emperyal güçlerin, Osmanlı’ya savaş açmada, iç işlerine müdahale etmede meşruiyet kaynağı görevini görmüştür. Sözü daha fazla uzatmadan bu çizdiğimiz çerçeve içerisinde esas konumuz olan Makamât-ı Mukaddese meselesine gelelim.

Miladî IV. yüzyıla kadar Kudüs sadece Yahudiler için kutsal bir şehirdi. Bu yüzyılda (m. 380) Roma, Hristiyanlığı resmî din olarak kabul edince (Çelik, 1999: 27) Kudüs, Hristiyan dünyasının çekim merkezi haline gelmiştir. Sadece Roma dünyasından değil, Hristiyanlığın ulaştığı her yerden bu yeni dinin müntesipleri akın akın Kudüs’e gelmeye başladılar. Yeruselim artık Yahudilerin kutsal şehri değildi. Bu yeni dinin müntesipleri Yeruselim’i Yahudilere dar ettiler. Onlar, Mesih’i çarmıha germişlerdi (Matta: XXVII). Onlar Mesih’in en büyük düşmanları idiler. Değil bu şehirde, onlara yeryüzünde bile hayat hakkı tanınmamalıydı. Nitekim öyle de oldu. Kudüs, tamamen Hristiyanların eline geçti. Artık O’nun her sokağı, her taşı, İsa-Mesih ve Havarilerin ruhâniyetinden besleniyordu. İsa-Mesih’in doğduğu mağara (Luka: II), Haç’a gerildiği yer (Markos: XV), göğe yükseldiği alan (Yuhanna: XX) bu kutsal mekânların en önemli noktalarını oluşturuyordu. Bu yeni dinin müntesipleri dünyanın dört bir tarafından hacı olmak için kabileler halinde akın akın Kudüs’e geliyorlardı. Dinî duyguları baskın olanlar, memleketlerine dönmüyor, burada yerleşiyorlardı. Ancak bu mutluluk çok sürmedi. Hristiyanlık Büyük Konstantin ile iki asırdır uğradığı katliamlardan kurtulunca (Çelik, 1999: 15 vd), I. Theodosius’la da devletin resmi dini oldu.

Bu sefer de iki asrı aşkın bir süre pagan devletin baskı ve katliamlarıyla bir ölüm-kalım savaşı yaşayan Hristiyanlık, huzur ve sükûn hayal ederken, kendi iç problemleriyle karşı karşıya geldi. Kiliseler arası yetki çekişmesi ve teolojik ihtilaflar, çeşitli mezhep ve dini anlayışların doğmasına sebep oldu (Çelik, 2000: 20 vd). İmparatorlar Devletin dirlik ve düzenini sağlamak için konsiller topladılar. Ancak bu konsiller (325 İznik, 431 Efes 449 Efes) kiliseler arasındaki ihtilaf ve çekişmeleri gidereceğine, safların daha da ayrışmasına sebep oldu. Özellikle 451 Kadıköy Konsilinden sonra (Sellers, 1953: 51 vd), Devletin “mezhep birliği”ni sağlamak için askerî yöntemlere başvurması (Çelik, 1999: 33 vd) ile Kudüs’te huzur kalmadı. Barışın şehri olan Yeruselim artık kan ve gözyaşına boğulmuştu (Atiya, 2005: 87; Hadrill, 1982: 140 vd).

Kadıköy Konsili (m. 451)’nden itibaren yaklaşık iki asır süren Bizans’taki mezhep çatışmaları, Kudüs’te de son derece kanlı çatışmalara

yol açmış ve kutsal mekânların taraflarca işgaline sebep olmuştur (Freen, 1979: 149 vd). Kadıköy Konsili taraftarlarıyla, Monofizit Hristiyanlar arasındaki çekişme ve çatışmalar, kutsal mekânların kullanımı ile ilgili ihtilaf ve kavgalar, Kudüs'ün Hz. Ömer döneminde İslâm hâkimiyetine girişine kadar devam etmiştir (Çelik, 1987: 205 vd).

Kudüs'ün İslâm hâkimiyetine girişiyle, buradaki mezhep çekişmesi ve kutsal mekânlar üzerindeki ihtilaflar ve bunların sebep olduğu kavgalar sona ermiştir. Bunun iki sebebi vardır: Birincisi, Bizans Kilisesi'nin artık buraya etki edememesi; ikincisi, yeni yönetimin tarafsız ve adil düzenlemeleri.

Bu huzur ve sükûnet, Haçlı Seferlerine kadar devam etmiştir. I. Haçlı Seferi sonucunda Kudüs'ün ele geçirilmesi, Latinlerin burada bir Haçlı Kontluğu kurmaları sonucunda (Demirkent, 1987) tabîi olarak buradaki kutsal mekânların denetimi de Katoliklerin eline geçti. Yerli Hristiyan grupların (Süryaniler, Ermeniler, Melkitler, Kiptiler...) bu konuda itaatten başka, düzenlemelere boyun eğmekten başka çareleri yoktu. Bu baskıcı sükûnet dönemi Selahaddin'in Kudüs'ü geri almasına kadar sürdü (Runciman, 1992: 15 vd). Bu tarihten itibaren Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetine girişine kadar, kutsal mekânların kullanımı ile ilgili büyük ihtilaflar olmadı. Bölgeye hâkim olan bütün İslâmî yönetimler, Hz. Ömer döneminde Kudüs ile ilgili çizilen ve Salahaddin-i Eyyubi'nin geliştirdiği şablonun ana hatlarına uygun bir yönetim anlayışı gösterdiler.

Kudüs, Osmanlı hâkimiyetine girince buradaki dini hiyerarşik düzenleme ve kutsal mekânların kullanımı Fatih'in Doğu Ortodoks Hristiyanlığı için uyguladığı şablona göre hazırlandı. Hatırlanacağı gibi Fatih, İstanbul'u fethedip başkenti buraya taşıyınca, Hristiyan teba'anın yönetsel ağını iki Patrikhâne üzerinden dizayn etti. Balkan ve Batı Anadolu Hristiyanlarını Rum Patrikhânesi, Doğu Anadolu Hristiyanlarını kendi kurdurduğu Ermeni Patrikhânesi üzerinden. Yavuz da bu şablona sadık kalarak, Kudüs'teki dinî yapı ve kutsal mekânların kullanımı ile ilgili yapılanmayı bir fermanla yeniden düzenledi. İleride, Makamât-ı Mukaddese meselesi olarak tarihte yer alacak ve İmparatorluğun başını çok ağrıtabilecek, hatta yıkımına büyük etki edecek bu sorunu iyi algılayabilmek için, bu düzenlemeye temel teşkil eden fermanı bugünkü Türkçeyle aşağıya alıyoruz. Okuyucu bu süre boyunca (1853'e kadar), bütün kavganın bu fermândaki yerler üzerinde olduğunu göz önünde tutarak, süreci takip ederse konu daha iyi anlaşılmış olacaktır.

“Nişân-ı Hümâyûn,

Yüce Tanrı ve Peygamberine hamd ile Kudüs'e gelip, Safer ayının yirmi beşinci günü fethedilip, Ermeni toplumunun patriki olan Serkis adlı rahip, diğer bütün rahipler ve halk ile birlikte gelip benden yardım ve ihsan dilediler. Eskiden beri bazı şartlarla kendilerinde olan kilise, manastır ve diğer kutsal yerleri, Kudüs'ün içinde ve dışında bulunan kilise ve ibadethaneleri, eskiden hangi şartlarla ellerinde bulunuyorsa, yine aynı şekilde devam etmek üzere Ermeni toplumuna patrik olanlar sahip olacaklardır. Hazret-i Ömer –Yüce Tanrı ondan razı olsun- hazretlerinin verdiği nâme ve melik Selahaddin zamanından beri verilen emr-i şerifler gereğince sahip bulundukları Kamame, Beytü'l-lahm Mağarası ve Kuzey tarafındaki kapı, büyük kiliseleri olan Mar Yakup, Deyr-i Zeytun, Habsü'l-Mesih ve Nablus ve kiliselerine bağlı mezhepdaşları olan Habeş, Kıptî ve Süryani toplumlarına, Mar Yakub kilisesinde oturan Ermeni patrikleri tarafından sahip olunup, başka toplumlardan hiçbir kimsenin karışmaması için bu nişân-ı hümayûnu verdim. Emrim budur ki söylenilen şekilde hareket edilip, adı geçen büyük kilise Mar Yakup'da oturan Ermeni, patrikleri, Kudüs'ün içinde ve dışında bulunan kiliseleri, manastırları ve diğer kutsal yerleri ile kendilerine bağlı mezhepdaşları ve yamakları Habeş, Kıptî ve Süryani toplumlarına, gelenekleri üzere sahip olacaklardır. Ortaya çıkan işlerine, atama, görevden alma ve vakıflarıyla ilgili konularına, metropolit, piskopos, ruhban, papaz ve yardımcıları ile diğer Ermeni halkının miraslarına el koyabileceklerdir. Eskiden beri olduğu gibi Ermeni toplumu patriklerine, ellerinde olan kilise, manastır, mabet ve diğer kutsal yerlerine, kendilerine bağlı mezhepdaşları ve yamaklarına, başka toplumlardan hiç kimse karışmayacaktır. Kamame Kilisesi'nin ortasında bulunan türbe, Kudüs'ün dışında bulunan Meryem Ana mezarı, Hazret-i İsa'nın –dua ve selâm onun üzerine olsun- doğduğu Beytü'l-lahm mağarası, Kuzey tarafındaki kapının anahtarı, Kudüs'ün içinde Kamame kapısında iki şamdan ve kandilleri, yakdıkları mum ve buhurları, Kamame içinde inançları üzere ateş ve mum çıkarıldığında kendilerine bağlı olan mezhepdaşlarının türbe içine girip çevresinde dolanmaları, kapı içinin alt ve üstündeki iki pencere, içeride bulunan mabet ve kutsal yerleri, Su kapısı, Kamame avlusunda bulunan Mar Yuhanna kilisesi, dışarıda Mar Yakup Kilisesi yakınındaki Habsü'l-Mesih ve diğer manastırları, mezarlıkları ve mezarları, Beytü'l-lahm mağarası yakınında bulunan odaları ve misafir evleri, bağ, bahçe ve zeytinlikleri ve sözü edilen bütün kilise, manastır, mabet ve kutsal yerleri, kendilerine bağlı mezhepdaşları ve diğer emlak ve eskiden beri sahip oldukları şeyler, belirtildiği üzere Ermeni toplumu ve patrikleri elinde ve tasarrufunda olacaktır. Kiliseleri ve kutsal yerleri ziyarete gelen Ermeni toplumu 'Zemzem' denilen su yerine, panayırlarına ve diğer mabet ve kutsal

yerlere vardıklarında, devletin yönetim görevlilerinden ve başkalarından hiç kimse karışmayacak ve rahatsız etmeyecektir. Bu günden sonra, ayrıntılarıyla anlatıldığı üzere verilen nişân-ı hümayûn gereğince hareket edilip, başka toplumlardan hiç kimseyi karıştırmayıp, bu konuda çocuklarımdan, vezir-i azamlardan, sulehâ-i kiramdan, kadılardan, beylerbeyi, sancakbeyi, mîrmîrân ve voyvodaları, beytü'l-mal ve kassâm görevlileri, sübaşılar, zaimler, timar sahipleri, mübaşirleri âmiller, iş erleri mal sahipleri ve diğer kapım kullarından ve başkalarından, özet olarak, küçük ve büyüktü, yaratılmış hiçbir fertten, ne olursa olsun, her ne suretle olursa olsun, her ne sebeple olursa olsun, karışmayacak, rahatsız etmeyecek, değiştirmeyecek ve bozmayacaktır. Her kim karışır, rahatsız eder, değiştirir ve bozarsa, hükümdarın yardımcısı olan Tanrı'nın katında suçlular takımından sayılsınlar. Şöyle bilinsin; hazineler açan hükmümü, âlemi süsleyen ak tuğra ile parlak ve bezenmiş görenler, kutlu anlamını doğru ve anlatmak istediğimizi onaylanmış bilip, şerefli tuğrama güvensinler. 9 Kasım 1517" (Ercan, 1988: 15-17).

Fermanda görüldüğü gibi kutsal mekânların kullanım yetkisi tamamen Kudüs Ermeni Patriği'nin uhdesine verilmiştir. Bu haklardan Ermeni cemaati kadar, fermanda yamak¹ tabir edilen Süryani, Kıptî, Habeş, Gürcü ve Sırp Ortodoks cemaatlerinin yanı sıra Rum cemaati de faydalanacaktır.

Kanuni döneminde Fransa ile yapılan bazı anlaşmalar ve Fransa'ya verilen bazı imtiyazlar (kapitülasyonlar gibi) neticesinde, Fransa'nın tavassutuyla Kudüs'teki Katolikler de, tıpkı bu cemaatler gibi kutsal mekânlardan faydalanmaya başladılar. Ancak ruhbânların kendi aralarındaki çekişmeler, bu kutsal mekânların kullanımı hususunda sıkıntılara sebep oluyordu. Her Allah'ın günü bir bahaneyle bu kutsal mekânlarda kavgalar çıkıyor; bu ruhbân kavgası cemaatler ve kiliseler arası problemlere dönüşüyordu. Özellikle Kamame (Kıyame) ile Beytlehem (Beytü'l-lahim) Kiliseleri ile Merkâd-ı İsa, Merkâd-ı Meryem Kiliseleri bu ihtilafların odak noktasını teşkil ediyordu. Devlet bu ihtilafları gidermek için zaman zaman tarafların temsilcilerini İstanbul'a davet ederek, problemleri gidermeye çalışmıştır (BOA. İ. MM., nr. 2352 / 4).

¹ Fermanda Ermeni Kilisesi'nin "yamağı" tabir edilen Süryani, Kıptî, Habeş, Gürcü ve Sırp kiliselerinin Ermeni Kilisesi'ne bağlı oldukları anlamı çıkarılmamalıdır. Bu kiliselerin tamamı bağımsızdırlar. Sadece, başkentte patrikhaneleri olmadığı için Devlet'le resmî işlemlerini Ermeni Patrikhanesi yürütmektedir. Yamak tabiri bunun için kullanılmaktadır.

Hristiyan dünyasının bütün mezheplerince en kutsal kabul edilen mekânların yer aldığı Kudüs'te her cemaat bu mekânlara tamamen sahip olabilmek için akla hayale gelmeyen yöntemlere başvuruyordu. Örneğin Kamame ile Beytlehem Kiliselerinin anahtarları bir cemaate verilmişse, bu cemaat diğer grupların buralarda ibadet etmelerini engellemek için çeşitli bahanelere başvururdu. Bu da büyük çekişme ve kavgalara sebep olurdu. Devlet sonunda çareyi bu kutsal mekânların kapılarından her birinin anahtarlarını bir cemaate vererek çözüm bulmaya çalıştı (BOA. İ. MM., nr. 2354 / 7). Ancak bu da pek işe yaramıyordu. Bazen Rumlar Ermenilerin kilitlerini kırıyor, bazen Ermeniler Katoliklerin kilitlerini değiştiriyor... Bu da kavga ve çekişmelere neden oluyordu. Neticede konu mahkemelere intikal ediyor, her seferinde mahkemeler çeşitli cezalarla suçlu tarafı cezalandırırsa da bir müddet sonra olaylar yine tekrarlanıyordu (BOA. İ. MM., nr. 2352 / 1). Problem sadece kapılardan kaynaklanmıyordu şüphesiz. Kutsal mekânların içinin kullanılması da sorunlar yaratıyordu. Örneğin kandillerin yakılması, künyeeme ve tezyin konuları da bu çekişmelerin ana kaynaklarını teşkil ediyordu (BOA. İ. MM., nr. 2352 / 2; BOA. HR. MKT. 32 / 58, Lef. 2).

Devlet, cemaatler arasında ihtilaf çıkmasını diye en ince ayrıntısına kadar müşterek kullanım alanlarını tespit etmişti. Konunun iyi anlaşılması açısından müşterek kullanım alanlarından olan, İsa-Mesih'in doğduğuna inanılan mağara ile kabrinin bulunduğu mağaranın kullanımındaki detaylara bakalım:

Rumlar, Katolikler, Ermeniler, Süryaniler ve Kiptiler İsa-Mesih'in doğduğuna inanılan mağarada (Hücre-i Tulû') ikişer lamba yakma hakkına sahipti. Rumlar, Katolikler ve Ermeniler bu mekânların etrafında "mum" ve resmî (dinî) günlerde "günlük" yakma hakkına da sahipti. Merkâd-ı İsa'da ise yine bu cemaatlerin lamba yakma hakları vardı. Buradaki Melek Türbesinin kapısı üzerinde asılı on beş lamba bulunmaktadır ki, bunlardan beşi Katoliklere, dördü Rumlara, dördü Ermenilere, biri de Kiptilere aittir. Merkâd-ı İsa'nın mezar taşının üzerinde kırk üç lamba asılıdır. Katoliklerin, Rumların ve Ermenilerin on üçer, Kiptilerin ise dört lambaları vardır. Her cemaatin burada ibadet etme saatleri ayrı ayrı belirlenmiştir (Fraşerli, 2008: 126 vd).

Devletin bu titizliğine rağmen yine de ihtilafların ardı arkası kesilmiyordu. Özellikle tamirat ve restorasyon konusunda ihtilaflar daha da büyüyor (BOA. A. MKT., Dosya nr., 15, Vesika nr., 72 / 2, 3, 4, Tarih, 1845), konu başkente, padişaha kadar aksediyordu (BOA. İ. HRC., 4982; BOA. A. DVN. MMH., Dosya nr. 39, Vesika nr. 26, Tarih, 1851). Bu

konulardaki çatışmalar en fazla Ermeniler, Katolikler ve Rum Ortodokslar arasında olurdu. Süryaniler, Kiptiler, Habeşliler ve Gürcüler Ermenilerle, Melkitler ise Rum Ortodokslarla beraber hareket ederlerdi (BOA. A. DVN. MMH. Dosya nr. 39, Vesika nr. 26, Tarih, 1851).

1634 yılında Osmanlı Devleti ile Fransa arasında bazı sıkıntılar baş gösterince, kutsal mekânlarla ilgili imtiyazların bir kısmı Katoliklerden alınarak Rum Ortodokslara verildi. Bu tasarruf, Katoliklerle Ortodokslar arasındaki mücadeleyi daha da şiddetlendirdi (Danişmend, 1972: 141 vd).

Devlet bu ihtilafları gidermek için zaman zaman tarafların temsilcilerini İstanbul'a davet ederek uzlaştırmaya çalıştıysa da, bunlardan kalıcı bir netice elde edilemediğini gördü ve zaman zaman yeni hukukî düzenlemelere de gitti. Örneğin 1688, 1690, 1697, 1711, 1718, 1732, 1733, 1734, 1739, 1740, 1756, 1841... yıllarında yapılan düzenlemeler tamamen bu ihtilafların giderilmesiyle ilgilidir (BOA. A. DVN. MMH. Dosya nr. 39, Vesika nr. 26, Tarih, 1851; Jorga, 2005: 371; Bozkurt, 1989: 44). Özellikle Balkanlardaki sıkıntılar, Devleti'n Rum Patrikhanesi'ne biraz daha yaklaşmasına sebep oldu. Patrikhane de bu fırsattan istifade ile Yavuz ve Kanuni fermânlarıyla Kudüs Ermeni Patrikhanesi'ne kutsal mekânlarla ilgili verilen imtiyazlara göz koydu. Nihayet 1733 yılına gelindiğinde, nasıl olduysa Kudüs'teki Habeş, Süryani ve Kiptî kilisesinin cemaatleri Rum Patrikhanesi'ne "yamak" yapıldı ve III. Mustafa döneminde bir fermânla kutsal yerlerle ilgili imtiyaz haklarının bir kısmı Ermeni Patrikhanesi'nden alınarak Rum Patrikhanesi'ne devredildi. Makamât-ı Mukaddese meselesini içinden çıkılamaz hale getiren ve kiliseler arasındaki çatışmayı daha da şiddetlendiren fermân şudur:

"Kuds-i şerif dahilinde vâkî Kamame ve sâir yerlerde ve haricinde Beytü'l-lahm ve sâir yerlerde Rum taifesine yamak olan Gürcü ve Habeş ve Süryani ve Kiptî ve Sırp taifesinin ziyaretgâhları ve kilise ve manastır ve bahçe ve makbereleri ve vakıfları feth-i hakâniden beri, selâtin-i maziyyeden zabt ve tasarrufları için yedlerinde olan temessükât mucibince Sultan Selim Han hazretleri Kuds-i şerifi feth ve teshir eylediklerinde tasarruflarında bulunmakla, merhum-ı müşarün-ileyh dahi yine kadîmisi üzere ibka ve tasarruf için yedlerine hatt-ı hümayûn ile muanven evâmîr-i şerife verip, badehu Sultan Süleyman Han ve Sultan Ahmed Han hazerâtı ve sair mesned-nişîn-i saltanat-ı cihân-bâni olanlar dahi veçh-i meşrûh üzere tasarruf için yedlerine hutût-ı hümayûn ile muanven verilen evâmîr-i şerife muciblerince bin altmış yedi senesine gelince bilâ-nizâ' zabt ve tasarruf ederler iken, zikr olunan altmış yedi senesinde Ermeni taifesi hüccet peyda ve mucibince müzevver emr ibraz ve '-Habeş tâifesi bize yamaktır', diye dahl ve nizâ' eylemeleri ile Sultan Mehmed Han hazretleri zamanlarında Divân-ı

Hümâyûn'da vüzera-i izâm ve sadreyn huzurunda mesfur Ermeni taifesi ile mürâfaa olduklarında mesfur Ermenilerin ibraz ettikleri hüccet ve emr müzevver olduğu sâbit ve zâhir ve nümâyân ve iddiaları şirret-imahz olmakla men' ve yedlerinde olan ahidname ve hatt-ı hümâyûn ile muanven evâmîr-i şerife ve sair temessükleri mucibince kendilerine yamak olan Gürcü ve Habeş ve Süryani ve Kıptî ve Sırp taifesinin bâlâda mastur olduğu vech üzere olan yerleri bunlara hükm olunup, tasarruf için hatt-ı hümâyûn ile muanven emr-i şerif ve hüccet-i şer'îye verilmişken, yine Ermeni taifesi mündefî' olmadığından fî-mâ-ba'd Ermeni taifesi peyda eyledikleri müzevver emr der-kîse olunup ve bu makule fesada şuru' müzevver emr peyda edenler isim ve resimleriyle yazılıp der-i devlet-medâra arz ve ilâm olunmak üzere Sultan Mustafa Han hazretlerinin zaman-ı saadet-iktidarlarında verilen emr-i âli mucibince amel olunmak için, fî evâsıt-ı Muharrem sene 1146 tarihinde ve başka (24 Haziran / 3 Temmuz 1733)" (Ercan, 1988: 22-23).

Bu ferman sadece Rum Ortodoks cemaatinin elini güçlendirmiyordu, bundan daha önemlisi Çarlık Rusyası'nın bölgedeki emellerinin tahakkuku için bir meşruiyet zemini oluşturuyordu. Çarlık Rusyası bir yandan Kırım, bir yandan da Eflak-Boğdan sorunlarına müdahale ederken, sahillerde ve adalarda konsolosluklar açıyor ve nihayetinde 1774 yılında Küçük Kaynarca, 1779 yılında Aynalıkavak ve 1830 yılında Edirne antlaşmaları ile Osmanlı tabiyyetinde bulunan Ortodoks Hristiyanlarının hâmilîğini elde etmeye gayret ediyordu. Nitekim bu antlaşmalarda yer alan "Devlet-i Aliye'nin dost-u safî ve hem cıvar-ı devlet" sıfatıyla Ortodoks Hristiyanlar hakkındaki talepleri dikkate alınacağı taahhüd edilmiştir (Fraşerli, 2008: 97-98; Erim, 1953: 156). Nihayet 1812 yılında yapılan Bükreş Antlaşmasında "...savaş sürecinde Devlet-i Aliyye'ye karşı düşmanca harekette bulunan teb'anın affedilmesi" yer alınca, Çarlık Rusyası tıpkı Balkanlardaki gibi Anadolu ve Suriye, Filistin ve Kudüs Ermenilerinin de hâmilîğini dolaylı da olsa üzerine almış olmaktadır (Kurat, 1970: 51 vd). Sonuçta bu antlaşmalarda yer alan maddeler Çarlık Rusyasının, ileride de görüleceği gibi Makamât-ı Mukaddese meselesinde "müdahillik" hak ve iddialarının dayanağını teşvik edecektir.

Çarlık Rusyası ve Fransa, bölge üzerindeki emellerinin tahakkuku için gardlarını almışlardı. 1847 yılında Beytlehem'de İsa-Mesih'in beşiğinin yanında duran gümüş yıldız kaybolunca Katolikler Rumları hırsızlıkla suçladılar. Mısır meselesinde istediğini elde edemeyen Fransa, dışarıda kaybettiği itibarını radikal ve mutaassıp aristokrat Katoliklerin de tatmin edilmesi düşüncesiyle "Makamât-ı Mukaddese" meselesini kurcalayarak

kurtarmak istiyordu (Jorga, 2005: 371). Fransa'nın bu tutumu Çar I. Nikola'yı da harekete geçirmişti. Sular yavaş yavaş ısınmaya başlıyordu. 1842'den itibaren Kutsal Türbenin kubbesinin tamiri meselesi üzerinden Fransa ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne baskısı artarak devam eder. 1850'li yılların başında durumun vehameti gittikçe ciddileşir. Fransa büyükelçisi Mr. De Lavalette sarayı tehdit eder. Rusya da konu ile ilgili olarak Prens Mençikof'u üstün yetkilerle donatarak İstanbul'a gönderir (Türkgeldi, 1960: 4-6; Çelik, 2000: XXII). Gelişinden on gün sonra huzura kabul edilmiş ve Çar'ın isteklerini Bâb-ı Ali'ye sunmuştur. Mençikof'un adeta bir nota niteliği taşıyan isteklerini şu üç başlık altında toplayabiliriz:

1. Makamât-ı Mübareke meselesi bir an önce halledilmelidir.
2. Osmanlı Devleti, Ortodoks Kilisesi'nin imtiyazları hakkında Rusya'ya sağlam ve hiçbir zaman değişmeyecek güvenceler vermelidir.
3. Makamât-ı Mübareke'yi ziyaret maksadıyla Kudüs'e giden Rus teb'asının maruz kaldığı kötü muamelelere son verilmelidir (Danışmend, 1972: 144).

Mençikof, bütün diplomatik nezâketi de bir yana bırakarak, beş gün içerisinde kendisine cevap verilmesini talep etmiştir (Danışmend, 1972: 142). Mençikof'un bu notası üzerine toplanan Meclis-i Umumî 10 Mayıs 1853 günü verdiği cevapta Rus teb'asından bugüne kadar Kudüs'e giden hiç kimse kötü bir muameleye maruz kalmadığı gibi, bundan sonra da kalmayacaklardır; Ortodoks Kilisesi'nin Fatih devrinden beri sahip olduğu hukuka bundan sonra da riayet edileceği hususunda bütün dünyaya teminat verilebileceği bildirilmiş ve yalnız Osmanlı teb'ası olan Ortodokslar üzerinde Rus himayesinin kabulü demek olan ikinci maddedeki talep ise reddedilmiştir (Çelik, 2000: XXIV).

Artık ipler kopmuştu. Mençikof Rus Büyükelçiliği'ni kapattı ve bütün personeli de yanına alarak 18 Mayıs 1853 günü İstanbul'u terk etti. Bu davranış açıkça bir savaşı imâ ediyordu. Nitekim çok geçmeden 3 Temmuz 1853 günü Çarlık Rusya ordularının Eflak-Boğdan'a hücumlarıyla başlayan ve Kırım'a intikal eden; buraların elimizden çıkmasına sebep olan savaşların görünen sebebi, bu Makamât-ı Mukaddese meselesidir (Çelik, 2000: XXIV).

SONUÇ

Osmanlı Devleti, çok etnisiteli, çok dilli, çok dinli bir teb'aya sahipti. Altı yüz yıllık tarihi süreçte hukuk çerçevesi içinde farklı din, dil ve kültüre sahip teb'anın hak ve hukukunu adalet çerçevesinde gözetmeye gayret sarf etmiştir. Hiçbir etnik grubun asimilasyonuna çalışmamış, aksine onları bir zenginlik olarak görmüş ve bunun için hukukî zemine hep ihtimam

göstermiştir. Ancak Avrupa'daki sanayi devrimini yeterince algılayamaması ve gereğini yerine getirememesi, üstüne üstlük Avrupalı devletlerin gün geçtikçe güçlenmeleri, istikbalde olabileceklerin işaretlerini veriyordu. Batılı ülkeler İmparatorluğun dağılması için bir yandan dışarıdan tazyiklere başlarken, bir yandan da içeride milliyetçilik duygularını yayıyor, dinî hissiyatları tahrik etmekten geri durmuyordu.

Bu çalışmamızda, dinin ve dince kutsal sayılan mekânların, sadece inananlar açısından bir önem arzetmediğini, bilakis devletlerin iç ve dış politikada, yeri geldikçe siyasal çıkarları için bunları nasıl kullanılabilir bir argüman örneği olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Bir yandan Rusya'nın ve Fransa'nın kendi aralarındaki rekabeti, bu kutsal mekânlar üzerinden nasıl yürüttüğünü, bir yandan da Osmanlı Devleti üzerindeki düşüncelerini gerçekleştirmek için, geçerli bir bahane olarak ileri sürdüklerini göstermeyi amaçladık.

KAYNAKLAR

- BOA. A. DVN. MMH., Dosya nr. 39, Vesika nr. 26, Tarih, 1851.
- BOA. A. MKT., Dosya nr., 15, Vesika nr., 72 / 2, 3, 4, Tarih, 1845.
- BOA. HR. MKT. 32 / 58, Lef. 2.
- BOA. İ. HRC., 4982.
- BOA. İ. MM., nr. 2352 / 1, 2, 4.
- BOA. İ. MM., nr. 2354 / 7.
- Luka
- Markos
- Matta
- Yuhanna
- Atiya, Aziz S. (2005). *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, (çev. N. Hiçyılmaz), İstanbul: Doz Yayınları.
- Bozkurt, Gülnihal (1989). *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasal Gelişmelerin Işığında Gayr-ı Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1934)*, Ankara: TTK Yayınları.
- Çelik, Mehmet (1987). *Süryani Kilisesi Tarihi I*, İstanbul. Yayıncılık Matbaası.
- Çelik, Mehmet (1999). *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri I*, İzmir: Akademi Kitabevi.

Çelik, Mehmet (2000). *Fener Patrikhanesinin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453)*, İzmir: Akademi Kitabevi.

Danişmend, İsmail Hami (1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul. Türkiye Yayınları.

Demirkent, Işın (1987). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi I-II*, Ankara: TTK Yayınları.

Ercan, Yavuz (1988). *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara: TTK Yayınları.

Erim, Nihat (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri I, Osmanlı İmparatorluğu Anlaşmaları*, Ankara: TTK Yayınları.

Fraşerli, Mehdi (2008). *Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların Uygulanışı (İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin Tatbikât-ı Hazırası)*, Yay. Haz. F. Tızlak, Isparta: Fakülte Kitabevi.

Freen, William Hugh Clifford (1979). *The Rise of the Monophysite Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hadrill, D. S. Wallace (1982). *Christian Antioch*, Cambridge: Cambridge University Press.

Jorga, Nicolae (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 5, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Kurat, Akdes Nimet (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları.

Runciman, Steven (1992). *Haçlı Seferleri Tarihi II*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara: TTK Yayınları.

Sellers, R. V. (1953). *Council of Chalcedon*, London: SPCK.

Türkgeldi, Ali Fuat (1960). *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, C. I, Ankara: TTK Yayınları.

BİZANS'IN BÜYÜK ROMA'YI YENİDEN KURMA İDEALİ VE İTALYA-SİCİLYA SİYASETİ

The Politics of Italy-Sicily and the Ideal of Byzantine About Re-Establishment the Great Rome

Seyhun ŞAHİN

ÖZET

Bizans İmparatorluğu'nda gerek halk gerekse de imparatorlar kendilerini Büyük Roma'nın mirasçıları olarak kabul etmişlerdi. Bu nedenle Büyük Roma'yı tekrar canlandırmak ve eski gücüne kavuşturma fikrine daima inandılar.

Bizans İmparatorları, İtalya ve Sicilya'yı elde tutup bu topraklar üzerindeki egemenliklerini genişleterek Büyük Roma'yı yeniden canlandırarak eski günlerine döndürmek istiyorlardı. Büyük Roma'nın merkezi olması nedeniyle İtalya'ya sahip olmak hem madden hem de manevi açıdan Bizans için önemliydi. Diğer taraftan Bizans İmparatorları, İtalya'ya egemen olabilmek için öncelikle Sicilya'ya egemen olmak gerektiğinin de farkındaydılar. Kısacası Bizans için Büyük Roma'yı canlandırmanın yolu İtalya ve Sicilya'ya egemen olmaktan geçiyordu.

Anahtar Kelimeler: Bizans, İtalya, Sicilya, Büyük Roma

ABSTRACT

Both the public and the emperors in the Byzantine Empire, had accepted themselves as heirs of the Great Roman Empire. Because they believed the idea they would to revive the Great Roman Empire and the ideal about it would be powerful as old days.

The Byzantine emperors aimed to have the Italy and Sicily territory. So, they would to revive the Great Roman Empire and so, it would return to its old days. Having the Italy territory is most important for Byzantine Empire because Italy had importance both spiritual and material perspective. On the other hand, the emperors knew that they had to firstly reign Sicily island to reign Italy territory. Namely, Byzantine Empire had to conquer Italy and Sicily to revive the Great Roman Empire.

Key Words: Byzantine Empire, Italy, Sicily, the Great Roman Empire.

Bizans, barbar olarak nitelendirilen kavimlerin yani Germanlerin egemenliği ile ömrü son bulan "Büyük Roma" İmparatorluğunun ardından, onun doğal mirasçısı durumuna gelmiş oluyordu. Üstelik Bizans'ın yani Doğu Roma'nın bu iddiası asılsız da değildi. Her ne kadar Doğu Roma, Batı'dakinden karakteristik olarak farklılar arz etse de "Romalılık" kavramına ondan daha yakın bir başka devlet de mevcut değildi. Bu

gerçeklik hem Bizans hem de bizler için bu konudaki tartışmalara karşı söylenecek ilk tespitlerin başında gelmektedir.

Bizans, kendine ait olarak hissettiği bu mirasa sahip çıkmaktan başka Büyük Roma İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmayı da düşünüyordu. Bu amacı doğrultusunda İtalya topraklarını ele geçirmekten ve oralarda kalıcı olmaktan başka çaresi de yoktu. Bu nedenle de İtalya sınırlarına giriş yapacağı ve o bölgede kalıcı olmasına yardımcı olacak önemli bir de üsse ihtiyacı vardı ki bu ihtiyacı karşılayacak yer ise Sicilya Adası olacaktı. Bizans bu ada üzerinden hareketle güney İtalya'da varlığını bir süreliğine olsa da korumayı başardı.

Bizans'ın Sicilya ve İtalya üzerindeki serüvenin başlamasına, Bizans'ın sahip olduğu enerjiden ziyade zayıflamış bir İtalya coğrafyasının askeri ve siyasi yetersizliği neden olmuştur. Buradan hareketle bir zamanlar Büyük Roma'nın eyaletlerinden biri olan Sicilya, içinde bulunduğu durumdan yararlanarak İtalya coğrafyası üzerinde izleyeceği politika ve stratejiyi ortaya koymuş oldu. 6. yüzyıl başlarından itibaren Sicilya adası üzerindeki Vandalları sürekli bir tehdit olarak karşılarında bulan Ostrogotlar, Vandallara karşı Afrika topraklarında mücadele veren Bizans'a yani Doğu Roma'ya, Sicilya topraklarını bir üs olarak kullanma şansını verdi¹. Bizans'ın meşhur komutanı Belisarios, ordusuna ve devletine sunulan fırsatın farkına varmakta gecikmedi. Bu komutan, Sicilya'nın hem İtalya hem de Afrika kıyılarını kontrol altına almak için ne kadar önemli bir stratejik nokta olduğunu kavrayarak, Ostrogotlar'a karşı hem yerli halkın negatif tutumundan hem de Gotlar arasındaki çekişmeden yararlanarak Catana önünde donanmasıyla ortaya çıktı ve buradan Ada'ya çıkarma yaptı².

Sicilya ve İtalya'daki Gotlar'a karşı mücadeleye girişme kararını almak Bizanslı Justinina'a (527-565) nasip oldu. Büyük Roma'nın düşüşüyle birlikte bu büyük mirasın sahibi olarak da zaten Bizans (Doğu Roma), kabul olunuyordu. Kaldı ki, Büyük Roma'dan geriye kalan bakiyeler de bundan pek farklı düşüncede değillerdi. Bu nedenle Justinian, "*İtalyamızı zorla işgal etmiş olan Gotlar bu memleketi bize geri vermekten kaçınıyorlar.*" diyerek, Sicilya ile İtalya'yı Gotlardan arındırmak niyetinde olduğunu vurguluyordu³. Justinian'ın komutuyla Belisarios'un, Sicilya'ya yapmış olduğu çıkarma neticesinde ortalık bir anda yangın yerine döndü. Bu çetin

¹ Fikret Işıltan, "Sicilya", *İA, MEB*, c. 10, İstanbul, 1988, s. 590.

² Edward Gibbon, *Bizans Tarihi*, (Çev. Çiğilasım Baltacıgil), İstanbul, s. 145.

³ A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, c. I, (Çev. A. M. Mansel), Ankara, 1943, s. 169.

mücadele 549-551 yılları arasında devam etti. Bu esnada Belisarios, Syracuse'ye gösterişli bir giriş yaparak Sicilya'yı Bizans'a bağlamayı başardı⁴. Böylece Sicilya, 552'de Bizans'ın "Thema"larından biri oldu⁵. Bizans için Sicilya, başta askeri ve siyasi olmak üzere "Büyük Roma"yı canlandırmak adına çok önemli bir noktaydı.

Belisarios'un asıl hedefi İtalya idi. Sicilya'yı buraya yapacağı seferlerin üssü haline getirerek hemen İtalya üzerine yürüdü. Sicilya'da yendiği Gotları İtalya'da da yenip, burayı da tıpkı Sicilya gibi Bizans'a bağlamak istiyordu⁶. Belisarios, İtalya'da, Roma'ya kadar ilerlemeyi başardıysa da yıpranan ordusu ve yeni takviye kuvvetlere olan ihtiyacı nedeniyle kazandığı bazı topraklardan geri çekilmek zorunda kaldı. Bu yerler, tekrar Gotların eline geçti. Bunun neticesinde Justinian tarafından geri çağırılan Belisarios'un yerine Narses, komutan olarak atandı. Belisarios'un başlatmış olduğu bu işi Narses tamamladı. 554'te İtalya, Dalmaçya ve Sicilya; Bizans idaresi altına alınmış ve tekrar birliktelikleri sağlanmıştı⁷.

Bu tarihten sonra Sicilya uzunca bir süre Bizans'ın bir eyaleti olmaya devam etti. Sicilya, Bizans'ın batıya hükmünün böylece de bilinen tüm dünya için de Büyük Roma'nın devam ettirilme gayretinin bir sembolü olarak elde tutuluyordu. Sanki her şey Sicilya ile başlayacak ve onunla bitecek gibiydi.

İtalya ve Sicilya, Bizans için vazgeçilmezliklerini uzun yıllar boyunca korudular. Hatta Sicilya, Bizans'ın kısa süreli de olsa yönetim merkezi dahi oldu. Fakat Bizans'ı ne iç çekişmeler ne de dış tehditler rahat bırakacak gibi değildi. Bizans'ın izlediği batıdaki politikası da, doğudaki düşmanları olan Müslümanlar tarafından kısa süre sonra tehdit altına girdi.

Sicilya, kısa süreli de olsa Müslüman-Arapların hızlı ilerleyişiyle daha 652'de tanıştı⁸. Hz. Osman döneminde Şam valisi olan Muaviye'nin ilk İslam donanmasını oluşturmalarının ardından Kıbrıs ve sonra da Rodos'a akınlar düzenlendi. Bu seferler sonucunda da Kıbrıs, Müslümanlar tarafından ele geçirildi⁹. Bu olay, Bizans'ta olduğu gibi tüm Akdeniz'de de beklenmedik bir zaferdi. Ancak Akdeniz'deki bu fetihlerin arkası da

⁴ Gibbon, *a.g.e.*, s. 145.

⁵ Mahmut Şakiroğlu, "Sicilya", *İA, TDV*, c. 37, İstanbul, 2009, s. 138.

⁶ Gibbon, *a.g.e.*, s. 146.

⁷ Vasiliev, *a.g.e.*, s. 174; Işıltan, *a.g.m.*, s. 590.

⁸ el-Belazurî, Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davud , *Fütuhu'l-Buldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1999, s. 337. Ayrıca bkz. Işıltan, *a.g.m.*, s. 591; Şakiroğlu, *a.g.m.*, s. 138.

⁹ Seyhun Şahin, "VI. ve VII. Yüzyıllarda Kıbrıs", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2006, s. 72.

gelecekti. Nihayet tüm Akdeniz'de Bizans'a meydan okuyan Müslüman-Araplar, İmparatora karşı isyan etmiş olan Ravenna Excarh'ı Olimpios'un da teşvikiyle Sicilya'ya ilk çıkarmayı yaptılar. Daha çok bir keşif ve yağma amacını taşıyan bu seferin başında Muaviye b. Hudeyc el-Kindî bulunuyordu. Kaynaklarda Sicilya'ya yapılan bu ilk seferi onun gerçekleştirmiş olduğu söylenir¹⁰. Bu tarihten sonra Sicilya'ya sürekli olarak Müslüman-Arapların saldırıları ve en nihayetinde adanın fethi gerçekleşecektir.

Bu sıralarda Bizans için işler pek de yolunda gitmiyordu. Büyük Roma'nın mirasına sahip çıkma düşüncesinin yerini imparatorluğu hem siyasi hem de manevi açıdan koruyabilmek için büyük çaba sarfediliyordu. İmparator Constans, da birçok cephede harcamış olduğu beyhude çabalarının yanına zorbalığını da ekleyerek hem hükümetin hem de halkın sevgi ve desteğini kaybetmişti¹¹. Constans, 663 yılında İmparatorluğun batıdaki topraklarını ziyaret etmek amacıyla Constantinople'den ayrıldı. Selanik, Napoli derken Büyük Roma'nın düşüşünden sonra Roma'ya ayak basan ilk imparator oldu. Ancak bu seyahat bir haftadan biraz fazla süren bir ziyaretten öteye geçemedi¹².

İmparator ise saltanat merkezine geri dönmeyi düşünmüyordu. Bu nedenle Roma'dan Napoli'ye ve oradan da Müslüman-Arapların saldırısına uğramış olan Sicilya'ya geçti ve Syracuse'ye yerleşti. Theophanes, İmparatorun Constantinople'yi terk edip 663'te Sicilya'daki Syracuse'ye gelerek İmparatorluk başkentini de buraya taşımak istediğini yazar¹³. İmparator, hem kendi hem de eşi ve çocuklarının can güvenliğinden endişe etmiş olacak ki, onları da Sicilya'ya davet etti. Ancak başkentteki devlet adamları ve halk bu gidişi kabul etmediler ve bu davetleri de engellediler. İmparator'un giderek artan despotluğu, kısa sürede kendine Sicilya'da da düşman edindirmekte yardımcı oldu. 668'de kendi yardımcılarının biri tarafından Syracuse'de hamamda bir suikast sonucu öldürüldü¹⁴. Bu suikasta birçok soylu ailenin fertleri de katılmıştı. Bunlardan biri, Syracuse'deki ordu tarafından hemen imparator ilan edilen Mezezios idi. Suikastın ardından Sicilya'da bir isyan baş gösterdi. Theophanes, her ne kadar bu isyanı bastırıp

¹⁰ el-Belazurî, *a.g.e.*, s. 337; İbn Haldun, *Mukaddime*, c. I, (Çev. Zeki Kadiri Urgan), İstanbul 1989, s. 646.

¹¹ Vasiliev, *a.g.e.*, s. 279.

¹² Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 2011, s. 114.

¹³ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, (Translated by H. Turtledove), Philadelphia, 1982, s. 47.

¹⁴ Theohanes, *a.g.e.*, s. 50-51; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 280; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 114; Işıltan., *a.g.m.*, s. 591.

babası Constans'ın intikamını alan kişinin oğlu Constatinos olduğunu söylese de, aslında bu olaya hemen müdahale eden, Mezezios başta olmak üzere olaya karışanları idam edip isyanı bastıran kişinin Ravenna valisi olduğu bir gerçektir¹⁵. Anılan suikasttan sonra oğlu Constantinos IV adıyla yeni imparator oldu ve imparatorluk tahtına Constantinople'de oturarak saltanat merkezinin değişimine bu şekilde son noktayı koymuş oldu.

Kıbrıs'ta elde edilen zafer sonrası İslam donanması, Akdeniz'i dolaşarak Sicilya önlerinde belirmeye başladı. 652 yılında Suriye limanlarından 200 parça gemiden oluşan bir İslam donanma kuvveti, rotası Sicilya olmak üzere demir aldı¹⁶. el-Belâzurî ve İbn Haldun, bu donanmanın başında bulunan komutanın adını Muaviye b. Hudeyc el-Kindî olarak verir¹⁷. İslam donanması, Sicilya Adası'na ulaştığında onları Bizans'a karşı isyan edip Sicilya'ya geçen Ravenna Exarhı Olympios karşıladı¹⁸. Müslüman-Arapların bu donanma kuvvetinin Adayı ele geçirecek güçte olmadığı, filoyu oluşturan gemi sayısından da anlaşılıyor. Olympios ve ordusunun da yardımıyla daha çok Ada'da yağma ve ganimet toplama işleriyle meşgul oldular. Arkasından asi Bizans Valisi Olympios'un, ordusunda beliren bulaşıcı hastalık neticesinde ölümü ve Müslüman-Arapların güçlerinin sınırlı olması nedeniyle elde ettikleri ganimet ve kölelerle Müslümanlar geri döndüler¹⁹.

Müslüman-Arapların, Sicilya üzerine sefer düzenlemek için bekledikleri fırsat İmparator Constans II.'nin bir suikast ile Sicilya'da öldürülmesi sonucu ortaya çıkan kargaşa esnasında oldu. Daha önce Bizans'ın bu kibirli İmparatoru'nun Sicilya'daki durumunu ve bir suikast sonucu öldürülmesini anlatmıştık. Müslüman-Araplar bu fırsatı hiç beklemeden iyi bir şekilde değerlendirdiler. Emevi saltanının kurucusu ve ilk halifesi olan Muaviye b. Ebî Süyfan'ın talimatıyla düzenlenen seferde donanmanın komutanı bu kez

¹⁵ Bk. Theophanes, *a.g.e.*, s. 50-51; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 280; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 114-115.

¹⁶ el-Belâzurî, *a.g.e.*, s. 337; Michele Amari, *a.g.e.*, vol. 1, Catania, 1933, s. 195; Aziz Ahmad, *A History of Islamic Sicily*, Edinburg, 1975, s. 2; Işıltan, *a.g.m.*, s. 591; Şakiroğlu, *a.g.m.*, s. 138; A.H. Miranda, "The Iberian peninsula and Sicily", *The Cambridge History Of İslam*, vol. 2.A., Cambridge, 2008, s. 432.

¹⁷ el-Belâzurî, *a.g.e.*, s. 337; İbn Haldun, *a.g.e.*, c. I, s. 646.

¹⁸ Olympios'un Müslümanları karşılaması tesadüf müdür yoksa değil midir? Akılları karıştıran bir soru olarak karşımızda duruyor. Olympios'un isyan ettikten sonra Sicilya'ya gelmesi ve arkasından da Muaviye'nin Sicilya üzerine bir donanma göndermesi bize göre pek de tesadüf değildir. Belki de Muaviye, bu asi idareciden kendisini bu sefere teşvik eden bir haber almıştı. Böyle bir haber üzerine bu seferin düzenlenmiş olması da ihtimal dâhilindedir.

¹⁹ Işıltan, *a.g.m.*, s. 591; R. Archibald, *Naval Trade and Power*, New Jersey, 1951, s. 56; Ahmad, *a.g.e.*, s. 2; Moreno, *a.g.m.*, s. 170.

Mısır valisi Abdullah b. Kays b. Mahled ed-Dızekî idi. Bu sefer de ilkinden farklı olmadı. Ada'ya çıkan Müslüman-Araplar, şehirleri yağmalayarak birçok değerli süs eşyası, köle ve ganimet elde etmeyi başardılar²⁰. el-Belâzurî, bu ganimetler arasında çok değerli mücevherle süslü altın ve gümüş heykellerden söz ettiği gibi, bütün bu ganimet eşyasının satılmak üzere bizzat Muaviye tarafından Basra'ya ve Hint diyarına gönderildiğini de aktarmaktadır²¹. Bunların dışında seferlerde ele geçirilen esirlerden bir kısmının Dimaşk'ta (Şam) iskan edildiğini de öğrenmekteyiz²².

Müslüman-Arapların Sicilya üzerine yaptıkları yağma ve saldırıları 9. yüzyıla kadar devam etti. Bu durum, artık Sicilya için de Müslüman-Araplar için de alışlagelmiş bir olay haline gelmişti. Müslüman-Araplar için bu yağmalar her şeyden önce sade bir korsanlık faaliyetinden öte bir şeydi. Aslında bu saldırılar veya fetih hareketi bir cihat ruhunu taşımaktaydı. Bu esnada gayr-ı Müslimlere ve onların topraklarına yönelik saldırılar “gaza” bu mücadelede katılanlar da “gazi” olarak nitelendiriliyordu²³. Ancak Müslüman-Araplar Sicilya'yı ne kadar arzularsa arzulasin, Bizans için Sicilya, vazgeçilmezliğini koruyordu. Zira Sicilya adası, batı Akdeniz'de Bizans'ın varlığı ve bekası anlamına geliyordu. Burası aynı zamanda kuzey Afrika'daki Müslüman-Arap ilerleyişi karşısında bir üs olarak elde tutulması gereken stratejik bir noktayı temsil ediyordu²⁴.

Bizans imparatoru II. Michael'in saltanatı döneminde 826 yılında Bizans'ın Sicilya'daki donanma komutanı olan Euphemios, İmparatorun kendini görevden azlettiğini ve merkezden gönderdiği Constantine Souda adında bir komutan tarafından tutuklanacağını öğrenince isyan edip kendisini Sicilya'da imparator ilan etti. Constantine Souda İmparator'un görevlendirmesiyle Sicilya'nın yeni valisi olacaktı. Euphemios, Syracuse'yi ele geçirdi. Ancak kendi adamlarından biri olan Balata'nın ihaneti nedeniyle

²⁰ Işıltan, *a.g.m.*, s. 591; Archibald, *a.g.e.*, s. 56; Ahmad, *a.g.e.*, s. 2; Şakiroğlu, *a.g.m.*, s. 138.

²¹ el-Belâzurî, *a.g.e.*, s. 337-338; Martino Mario Moreno, “Sicilya'da Müslümanlar”, (Çev. Abdulhalik Bakır-Aydın Çelik), *Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak-2007, c. V, s. 1, Elazığ, 2007, s. 170.

²² Theophanes, *a.g.e.*, s. 47; Moreno, *a.g.e.*, s. 171; Moreno, Theophanes'i kaynak göstererek 670'de gerçekleşen saldırının ardından Sicilya'dan getirilen esirlerin, Şam'a yerleştirildiğini ifade ediyor. Sicilya'dan getirilen bu esirlerin Şam'da meskûn edildikleri doğru olmakla beraber, Theophanes bu tarihi 664 olarak belirtiyor.

²³ John H. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş*, (Çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç), 2004, s. 110.

²⁴ Ahmad, *a.g.e.*, s. 2.

burada kuşatma altında kalarak zor duruma düştü²⁵. Hatta bu kuşatmadan kurtulma umudu kalmayan Euphemios, Ağlebîler'den yardım istemek zorunda kaldı.

Euphemios, Ağlebî Emiri Ziyadetullah'a yardımı karşılığında, zafer kazanılması durumunda onu Sicilya'nın mutlak hâkimi olarak ve kendisini de onun yardımcısı olarak tanıatacağını, adanın fethi için de onlara kılavuzluk yapacağına dair söz verdi²⁶. Bu teklifi meclisinde tartışan Ziyadetullah, döneminin önde gelen âlimlerinden ve kadılarından Esed b. Furat'ın da desteği ile Sicilya üzerine ilk defa yağma amacıyla değil fetih amacıyla sefer düzenlenmesine karar verdi²⁷. Esed b. Furat'ın komutasında sefere çıkan bu donanma 70 veya 100 parça gemi, 10.000 piyade ve 700 süvariden oluşuyordu²⁸. Bu donanma 17 Haziran 827'de Bizans'ın asi komutanı Euphemios'un donanmasıyla birlikte Sicilya'ya doğru hareket etti.

Sicilya'nın güneyde Afrika'ya en yakın kıyısı olan Mazzaro'ya çıkan Esed b. Furat, burada Euphemios'un kuvvetleriyle birleşerek Balata'nın başında bulunduğu Bizans güçlerini bozguna uğrattı. Birleşik kuvvetler buradan hızla Syracuse üzerine yürüyüp şehri kuşattılsa da burayı ele geçirmek mümkün olmadı. Çünkü bu esnada hem Bizans'tan hem de Venedik'ten Syracuse'ye destek geliyordu. 828 yılında Esed'in, ordusunda çıkan bir salgın hastalık neticesinde ölmesiyle birlikte Syracuse üzerindeki bu kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı²⁹.

Sicilya'daki ordu mensupları daha sonra Esed'in yerine Muhammed b. Ebî'l-Cevârî'yi, komutan olarak seçtiler. Ordunun başına geçen Cevârî, mücadeleyi kaldığı yerden devam ettirdi³⁰. Müslümanların Sicilya'da bu döneme kadar ele geçirdikleri yerlerde asayişi tam olarak sağladıkları ve artık Ada'da kalıcı olduklarını düşündükleri görülüyor. Zira Cevârî'nin,

²⁵ İşıltan, *a.g.m.*, s. 591; Abdulkrim Özeydin, "Ağlebîler", *İA, TDV*, c.1, İstanbul, 1988, s. 476; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 350; Ahmad, *a.g.e.*, s. 6; Bazancourt, *a.g.e.*, 7. Bölüm, s. 8-9.

²⁶ Moreno, *a.g.m.*, s. 173.

²⁷ İbn Haldun, *a.g.e.*, c. I, s. 646; Yakût el-Hamâvî, Mücemu'l-Buldân, *Biblioteca Arabo-Sicula*, M. Amari, Lipsia, 1857, s. 474; Wyrzen, "Aglabids", *Medieval Islamic Civilization*, an Encyclopedia, vol. I, (Edit.by Josef W. Meri), New York, 2006, s. 20; W. Granara, "Sicily, Islamic Law in", *The International Encyclopedia of Legal History*, vol. V, (Ed. by Stanly N. Kartz), New York, 2009, s. 239.

²⁸ İşıltan, *a.g.m.*, s. 591; Moreno, *a.g.m.*, s. 173; R. Triani, "Sikilliya, History on Culture", *Encyclopedia of İslam*, vol. IX, Leiden, 1996, s. 584.

²⁹ Ahmad, *a.g.e.*, s. 7; İşıltan, *a.g.m.*, s. 591; Özeydin, *a.g.m.*, s. 476; Vincenzo Grassi, "Sirakûsa", *The Encyclopedia of İslam*, vol. IX, Leiden, 1997., s. 670; Von G.E. Grunebaum, *The Classical İslam*, New Jersey, 2009, s. 125.

Ağlebî Emiri adına, kendi adının da yazılı olduğu bir çeşit para kestirdiğine şahit oluyoruz³¹.

Sicilya'da her ne kadar Müslümanlar, Castrogiovanni kuşatmasından başarısızlıkla ayrılmak zorunda kalmışlarsa da artık Ada'da kök salıp tutunabilmişlerdi³². Bundan sonraki mücadeleleri ise kalıcı olarak Ada'nın tamamını ele geçirmekti. 830 yılına gelindiğinde Ada'da durum değişti. Ağlebî Emiri Ziyadetullah'ın gönderdiği takviye kuvvete Endülüs Müslümanlarından da destek geldi. İki kuvvet, Endülüs'ten gönderilen Asbağ b. Vekil el-Hevvanî'nin komutası altında toplandı³³. Adaya doğru yolan çıkan toplam gemi sayısı 300, asker sayısı ise 20 bin ile 30 bin arasındaydı³⁴. Fakat Ağlebîler tarafından beklenmedik bir gelişme oldu. Asbağ adaya ulaşır ulaşmaz buraya Endülüs Emevileri adına el koyduğunu ilan etti. Bu nedenle de Ağlebîler ile Endülüs kuvvetleri arasındaki birliktelik fazla uzun sürmedi³⁵.

İlk olarak Mineo'da savunmada kalan Müslümanlar kurtarıldı. Bu noktaya Endülüs'ten gelen kuvvetler sevk edilmişti. Asbağ, buradaki Bizans kuvvetlerini yenip Müslümanları kurtardıktan sonra, Caltenisetta'yı kuşattı. Ancak şehrin kuşatması esnasında yeniden bir salgın hastalık orduda kendini gösterdi. Asbağ ve ordunun bazı ileri gelen komutanları bu salgın hastalık neticesinde yaşamlarını yitirdiler. Bizans'ın Sicilya kuvvetleri, bunun üzerine Endülüs ordusuna karşı yoğun ve yıpratıcı bir saldırıya geçti. Bozguna uğrayan Endülüs ordusu apar topar adayı terk edip Endülüs'e geri döndü³⁶. Ancak Ağlebî Emiri'nin gönderdiği kuvvetler, bu esnada Palermo'yu kuşatma altına almayı başardı. Bu esnada Endülüs ordusundan bazı askerler de Ağlebîlerin ordusuna katıldı.

Palermo, Sicilya için çok şey ifade ediyordu. Sonrası için de edecekti. Palermo'nun ele geçirilmesi ve kaybı her iki taraf için de birçok şeyi değiştirecekti. Tüm gücüyle karşı koymasına rağmen Palermo, şehrin Bizanslı idarecisi tarafından bizzat Müslüman-Araplara teslim edildiğinde tarih 831 yılı Eylül Ayının başlarıydı. Artık İslamiyet, Palermo'nun ele

³¹ Ahmad, *a.g.e.*, s. 9.

³² A.L. Udovitch, "İslamic Sicily", *Dictionary of the Middle Ages*, vol. XI, (Ed. by Joseph R. Strayer), New York, 1989, s. 261; Savelli, *a.g.e.*, c. 1, s. 41.

³³ Işıltan, *a.g.m.*, s. 592; Özaydın, *a.g.m.*, s. 476; Ahmad, *a.g.e.*, s. 9.

³⁴ Moreno, *a.g.m.*, s. 174; Işıltan, *a.g.m.*, s. 592.

³⁵ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, Ankara, 2005, c. 1, s. 214.

³⁶ Işıltan, *a.g.m.*, s. 592; Özaydın, *a.g.m.*, s. 476.- Ahmad, *a.g.e.*, s. 9.

geçirilmesiyle birlikte adanın merkezine yerleşmiş oluyordu³⁷. Bundan sonra Palermo, aynı zamanda Müslümanların donanmalarının üssü de olacaktı. Burada işleyen bir de tersane vardı. Bu tersane sayesinde Müslüman-Araplar, donanmalarını güçlü tutarak Akdeniz’de mücadele edebiliyorlardı. Tüccarları ise kolayca gezinebildikleri bu sularda güvenle ticaret yapabilme olanağına sahip oldular³⁸.

Bizans’ta ise İmparator Michael, 829’de öldü. Ardılı ise Theophilos oldu. İmparator Theophilos, oldukça kültürlü ve kendini iyi yetiştirmiş biriydi. Arap Kültür ve sanatını da oldukça iyi tanıyor ve hayranlık derecesinde ilgi duyuyordu. Ancak Arap kültürüne ilgisi olan bu İmparator Müslüman-Araplarla mücadele etmek zorunda kalıyordu³⁹. Üstelik bu mücadele Bizans’ın hem doğusunda hem de batısında devam ediyordu. Abbasi Halifesi Me’mun; Bizans’ın batı topraklarındaki mücadelesinden yararlanarak Anadolu topraklarına akınlar düzenletiyordu. Bizans’ın bu durumu, elbette ki Sicilya’daki Müslüman-Arapların da işini kolaylaştırmaktaydı

Sicilya’da ise artık Müslümanların iki önemli sorunu vardı. Birincisi kalıcı oldukları Ada’nın idari organizasyonunu sağlamak ve mutlak hâkimiyetlerini Ada’nın tamamına yaymaktı. Bu nedenle Ziyadetullah, Sicilya valiliğine yeğeni olan Ebu Fihri Muhammed b. Abdullah’ı tayin etti. Böylece Ebu Fihri, Müslümanların ilk Sicilya valisi oldu⁴⁰. Palermo ise Emirliğin merkezi ve askeri harekâtların üssü oldu⁴¹.

Ebu Fihri, Castrogiovanni dâhil olmak üzere, adanın Bizans hâkimiyetinde olan bölgelerine birçok başarılı akınlar düzenledi. Ebu Fihri, Sicilya’da Bizans kuvvetlerini oldukça zayıflatmışken, kendi ordusu içinde patlak veren bir isyanın sonunda öldürüldü. Belki de bu olay adanın tamamının fethedilmesini geciktirmiş oldu. Ebu Fihri’i katleden isyancılar Bizans kuvvetlerine sığındılar (835). Ebu Fihri’nin ardından yerine Fazl b. Yakûb geçti. Aynı yıl içinde Sicilya Emirliğine Ebu Fihri’nin kardeşi olan Ebu’l-Ağleb İbrahim b. Abdullah tayin edildi. Ebu’l-Ağleb, de kardeşi gibi

³⁷ Ahmad, *a.g.e.*, s. 10; Moreno, *a.g.m.*, s. 174-Şakiroğlu, *a.g.m.*, s. 138; Işıltan, *a.g.m.*, s. 592; Özeydin, *a.g.m.*, s. 476; Le Baron Bazancourt, *Histoire de la Sicilia Sous de la Domination des Normands, Paris, 1846*, 7. Bölüm, s. 15; Daniel Norman, *The Arabs And Medieval Europe*, London, 1973, s. 24; Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, (Çev. Orhan Baheddin), İstanbul, 1989, s. 183.

³⁸ Pirenne, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (Çev. Şadan Karadeniz), İstanbul, 1991, s. 30.

³⁹ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 195.

⁴⁰ Öztuna, *a.g.e.*, c. 1, s. 213.

⁴¹ Bazancourt, *a.g.e.*, 7. Bölüm, s. 40.

Sicilya'da başarılı askeri faaliyetlerde bulundu. Bizans kuvvetlerine birçok defa yıpratıcı akınlar düzenledi. Bu kumandan Castrogiovanni'yi kuşattıysa da almayı başaramadı, ancak o bu esnada Cefalu şehrini de kuşatma altına aldı (837)⁴².

Ziyadetullah, 11 Haziran 838'de vefat etti. Yerine kardeşi Ağleb b. İbrahim geçti. Onun zamanında da adada başarılı askeri hamleler gerçekleştirildi. Ancak Ziyadetullah'ın ölümü üzerine ordu Cefalu'dan geri çekilmişti. Bizans, doğu sınırlarında da Araplardan oldukça muzdaripti. Abbasi Halifesi Mu'tasım, Bizans'ın önemli kalelerinden biri olan Amorion'u bu tarihlerde zapt etmişti. Bizans İmparatoru, öylesine zor bir durumdaydı ki Fransa'dan ve hatta Venedik'ten dahi yardım isteyecek kadar acizdi⁴³.

Bundan sonraki tarihlerde Ağlebîler, Sicilya'da giderek hâkimiyetleri altına giren toprakları genişlettiler. Emir I. Muhammed dönemine gelindiğinde Araplar, Sicilya'daki mücadeleyi arttırarak adanın doğu kısmına ağırlıklı olarak yöneldiler. Müslümanların ordu komutasını, el-Fazl b. Cafer el Hamdanî yürütüyordu. 843 yılında kuşatılmış olan Messina, Müslümanlara teslim olmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Bizans'ın İmparatoriçesi Theodora tarafından Sicilya'ya gönderilen takviye Bizans kuvveti de bozguna uğradı⁴⁴. Bu arada Napoli şehri de Hamdanî'ye itaatini bildirmişti⁴⁵. Artık adada Bizans'ın elinde olan önemli müstahkem mevkiiler hızlı bir şekilde Müslümanların eline geçiyordu. Öyle görünüyor ki Palermo'nun düşüşü sonrakilerin de habercisi olup Müslümanları cesaretlendirirken, onların karşılarındakileri ise umutsuzluğa sevk ediyordu.

Bu arada İtalya kıyılarına sürekli devam eden Müslüman saldırıları sonucunda Bari şehri ele geçirildi (845). Burada müstakil ancak Abbasîlerin adına hutbe okutulan bir şehir emirliği kuruldu ve 871 yılına kadar burada Müslüman-Araplar hüküm sürdüler. Müslümanlar şehri bir İslam şehri olarak şekillendirmek için de imar faaliyetlerinde bulunup bir de cami yaptılar. Ancak kısa süren bu hâkimiyet sona erince Müslümanlara ait şehirdeki tüm izler de arkalarından silinip gitti⁴⁶.

⁴² Işıltan, *a.g.m.*, s. 593; Özaydın, *a.g.m.*, s. 476; Ahmad, *a.g.e.*, s. 11; Triani, *a.g.m.*, s. 584.

⁴³ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 195; Işıltan, *a.g.m.*, s. 593

⁴⁴ Işıltan, *a.g.m.*, s. 593; Özaydın, *a.g.m.*, s. 476.- Ahmad, *a.g.e.*, s. 11.

⁴⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 7, s.114.

⁴⁶ Savelli, *a.g.e.*, c. 1, s. 41.

846 yılının sonunda Lentoni, 849'da da Ragusa Müslümanlar tarafından teslim alındı⁴⁷. 851 yılında ise Sicilya'da önemli askeri başarılar elde eden vali Ebu'l-Ağleb vefat etti. Sicilya'daki ordu, Ağleboğullarının kendilerine yeni bir vali tayin etmelerini beklemeden el-Abbas b. el-Fazl b. Yakub'u kendilerince kumandan vali ilan ettiler⁴⁸. Ne kadar isabetli bir karar verdiklerini ise onun komutasında 859'da yıllardır kuşatılıp sonra başarısız olarak geri dönülen Castrogiovanni'yi feth ettiklerinde anlamış oldular.

el-Abbas, bu fetihten sonra Bizans tarafından gönderilen bir donanmayı da yenmeyi başardı⁴⁹. Böylece zaferlerini perçinleyerek sağlamlaştırmış oldu. el-Abbas, 861 yılında Sicilya içlerindeki bir sefer dönüşünde vefat etti. Yerini ise amcası Ahmed b. Yakub aldı, ancak bu idareci de azledildi ve yerine el-Abbas'ın oğlu Abdullah geçti. Ancak merkez tarafından bu idari değişiklik kabul olunmayarak Ağlebî hanedanına mensup olan Hafaca b. Sufyan Sicilya'ya vali olarak atandı⁵⁰.

Syracuse'nin düşüşü, Bizans cephesinde büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Sicilya'ya bir daha hâkim olmanın olumsuz düşüncesi, Roma'nın mirasçılığına soyunan Bizans'ın moralini bozdu. Bu kötü gidişe bir set çekebilmek adına Bizans, sürekli olarak Sicilya üzerine takviye kuvvetler göndermeye devam etti. 879 ve 881 yıllarında özellikle de Girgenti ahalisinin talepleri üzerine gönderilen kuvvetler, Müslümanları biraz da olsa duraklatmaya yeterli geldi. En azından güney İtalya üzerinde Bizans, yeniden egemenliğini hissettirmeyi başardı⁵¹.

İbrahim b. Ahmed ise düşen itibarını yeniden kazanmak üzere Sicilya'ya gitti. İbrahim, 1 Ağustos 902'de Taormina'yı ve ardında da Acı'yi fethetti. Bu gelişme sonucunda artık neredeyse ada, tamamıyla Bizans'ın elinden çıktı ve Ağlebîlerin hâkimiyeti altında birleşmiş oldu⁵².

Sicilya üzerinde Müslümanların eline geçmemiş küçük şehirlerin tamamı da kısa süre içerisinde fethedildi. Bu esnada el-Hasan, İtalya kıyılarına yağma amacıyla yapılan seferleri devam ettirdi. Bu yeni enerji

⁴⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fîl-Tarih*, (Çev. Abdülkerim Özyayın-Ahmet Ağırakça), İstanbul, 1986, c. 7, s. 114; Lentoni şehrinin feth edilmesiyle ilgili olarak İbnü'l-Esir, detaylı bilgiler vermektedir; Triani, *a.g.m.*, s. 584.

⁴⁸ Işılta, *a.g.m.*, s. 593; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 7, s. 54.

⁴⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 7, s. 114.

⁵⁰ Ahmad, *a.g.e.*, s. 14; Işılta, *a.g.e.*, s. 593; Öztuna, *a.g.e.*, c. 1, s. 214.

⁵¹ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 222; Grunebaum *a.g.e.*, s. 125; Bazancourt, *a.g.e.*, 7. Bölüm, s. 6.

⁵² Işılta, *a.g.m.*, s. 594; Moreno, *a.g.m.*, s. 177; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 239; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 356; Şakiroğlu, *a.g.m.*, s. 138; Norman, *a.g.e.*, s. 27.

kendini Akdeniz'de hissettirmeye başlayınca, Endülüs Emevîleri ile Bizans; Fatımîler ve Sicilya Müslümanlarına karşı işbirliği yapmaya başladılar. Endülüs Müslümanları, Fatımîlerin merkezine Bizans kuvvetleri ise Otranto'da toplanıp Sicilya'ya saldırdılar (951). Bir yıl kadar süren bu mücadelede Fatımî Halifesi el-Mansûr'un, el-Hasan'a 7.000 atlı ve 3.500 piyadeden oluşan bir kuvvetle destek vermesi, Sicilya'da Bizans'a karşı zafer kazanılmasını sağladı. el-Hasan, Bizans kuvvetlerini hem karada hem de denizde yenmeyi başardı (952)⁵³. Böylece hem Fatımî Halifesi el-Mansûr'un hem de Sicilya valisi el-Hasan'ın üstün başarıları, kendilerine karşı oluşturulan bu ittifakı da boşa çıkarmakla kalmamış aynı zamanda Sicilya üzerindeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmıştı.

el-Hasan, Fatımî Halifesi el-Mansûr'un ölümünden sonra yerine oğlu Ahmed'i Sicilya'da bırakarak, hilafet merkezine döndü (953). Bu kumandan bir daha Sicilya'ya geri dönmedi. 962 yılında Ahmed, Taormina'yı uzun bir kuşatmadan sonra fethetti. Bu şehrin adını da halife el-Muiz Lidinillah'a nispeten "Muizziye" olarak değiştirdi. 964 yılında ise Rametta'yı kuşatan Sicilya Müslümanlarına karşı Bizans, güçlü bir donanmayı buraya sevk etti. Bunun üzerine Amed de Fatımî halifesinden yardım istedi. Rametta'da hem karada hem de denizde Bizans kuvvetleri mağlup olunca şehir Müslümanlarca fethedildi⁵⁴.

Bizans imparatorluğu, "Büyük Roma" siyaseti için çok önemli olan Sicilya'dan bir türlü vazgeçemiyordu. Bu nedenle Ebu'l-Kasım döneminde Germen İmparatoru II. Otto'nun da katıldığı önemli bir savaş meydana geldi. Güney İtalya sahillerinde gerçekleşen bu mücadelede Ebu'l-Kasım'ın karşısında Bizans, Germen ve İtalyanlar bulunuyordu. Oldukça zor ve yıpratıcı bu çetin savaşta Müslümanlar, liderleri Ebu'l-Kasım'ın ölmesine rağmen galip gelmeyi başardılar⁵⁵.

Akdeniz'de Bizans, Sicilya ve kuzey Afrika üçgeninde bu mücadeleler sürüp giderken Bizans'ı İtalya ve Sicilya'dan uzaklaştırıp bu topraklar üzerindeki egemenliğine son verecek yeni düşmanlar da ortaya çıkmak üzereydi. Bu yeni düşmanlar, Avrupa'nın kuzeyinden gelerek Güney İtalya ve Sicilya'yı ele geçiren Normanlar'dı.

11 ve 12. yüzyıllarda Bizans ile Güney İtalya ve Sicilya üzerinde yoğun bir mücadeleye giren Normanlar bu sınırları da aşıp Bizans'ı kendi

⁵³ Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımîler Devleti*, Ankara, 2008, s. 178; İbrahim Altan, "Kelbiler", *İA, TDV*, c. 25, Ankara, 2002, s. 206; Işıltan, *a.g.m.*, s. 594.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 8, s. 469; Işıltan, *a.g.m.*, s. 594; Çelik, *a.g.e.*, s. 209.

⁵⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 9, s. 21-22; Işıltan, *a.g.m.*, s. 595; Triani, *a.g.m.*, s. 585.

topraklarında dahi tehdit etmeye başladılar. Normanların İtalya'ya girmelerinde önemli bir yardımcı faktör olan Bizans ve Roma kiliseleri arasındaki rekabet ve fikri çatışmalar, bu devirlerde artmıştı. Netice itibariyle Bizans, Heraklius devrinden beri imparatorluğun sınırları içerisinde birlik ve dirliği sağlayabilmek adına devletin resmi dini ideolojisini oluşturmuştu. Hristiyanlığın hâkim dili olan Latince yerine Grekçe'yi ön plana çıkararak tüm dini merasim ve ayinlerin bu dille yapılmasını sağlamışlardı. Bu sayede devletin resmi ideolojisi, dini boyutta da karşılık bulacak; dilde, dinde ve idealde birlik yakalanmış sayılacaktı. Bu nedenle güney İtalya'daki Roma kilisesinin etkisini kırabilmek adına Bizans'ın Apulia ve Calabria bölgelerindeki kiliselerde İmparator Nikefor Phokas'ın talimatıyla ruhban sınıfı örgütlendirildi. Bu bölgelerde Latince ayinler yasaklandı. Bunun yerine Grekçe ayinler yapılmaya başlandı. Doğal olarak bu durum, papalığın Bizans'a cephe almasına neden oldu⁵⁶. Böylece İtalya topraklarındaki ayrılıkçılık güçlenmiş oldu. Roma ve İstanbul kiliseleri arasındaki bu çekişme 1054'te toplanan konsülde Roma ve Costantinople kiliseleri arasında karşılıklı reddetmeler ve aforozlarla sonuçlandı. Bu tarih itibariyle de iki kilise arasındaki ayrılık, kesin bir biçimde belirmiş oldu.

Tüm olayların tersine olarak İtalya'nın güney toprakları için durum Bizans'ın lehine değişti. Bizans, buradaki nüfuzunu arttırdı. Güney İtalya'da Bizans'ın etki ve teşvikiyle birçok kilise ve manastır yapıldı. Bununla birlikte Bizans, buradaki topraklarını "Kapetanlık" adı altında tek bir idareye bağlayarak egemenliğini perçinlemiş oldu (1020)⁵⁷.

Güneyde ise Sicilyalı Müslümanların İtalya'ya saldırı ve yağmaları devam ediyordu. Bizans, bu kadar sorunun içerisinde Sicilya ve oradan gelen tehlikeyi de göz ardı edemiyordu. 990 yılından itibaren artarak bir seri halinde devam eden Sicilyalı Müslümanların akınları, özellikle Calabria ve güney Apulia üzerinde yoğunlaşmış durumdaydı. 1003 yılında Bari dört ay boyunca kuşatıldı. Bu kuşatma, ancak Venedik tarafından gönderilen donanmanın Bizans'a yardımı sayesinde son buldu⁵⁸. Bu kez de 1009 yılına gelindiğinde Apulia'nın kıyı şehirlerinde isyanlar baş gösterdi. Bizans'ın işini kolaylaştıracak tek bir iyi gelişme dahi olmuyordu. İsyanlar Triani ve Bari'de de başladı ve isyancılar bu iki şehri ele geçirmeyi başardılar. Bari'de isyancıların başında Melus adında bir Lombard vardı. Bizans'tan isyanları

⁵⁶ Vasiliev, *a.g.e.*, s. 425.

⁵⁷ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 292; John Haldon, *Bizans Tarihi*, (Çev. Ali Özdamar), s. 226; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 394-395.

⁵⁸ Loud, "Southern Italy in the Eleventh Century", *Cambridge Medieval History*, c. 4-2, s. 95.

bastırmak üzere kuvvetler gönderilince Melus, Bari'yi terk ederek Lombard prenslerine sığındı. Bu tarihle aynı döneme tesadüf eden daha ciddi bir tehlike yine güneyden yani Sicilyalı Müslümanlardan geldi. Cosenza, Müslüman korsanlar tarafından yağmalandı⁵⁹. Tüm bunlara rağmen Bizans ne güney İtalya'dan ne de Sicilya'dan vazgeçemedi. Bunlara karşılık olarak düzenlediği saldırılardan bir netice de alamadı. Çatışmalar ise böylece sürüp gidiyordu. Sicilya, Bizans için artık elde tutmak adına çok geç kalınmış bir durumdaydı.

Bizans İmparatorları arasında en büyük ve başarılı birkaç isimden biri olarak gösterilen II. Basileos, takip ettiği başarılı politikalarıyla, güney İtalya'nın Bizans'a bağlı kalmasını sağlayabilmişti. Elbette ki kendinden önceki Bizans imparatorlarının düşledikleri gibi Büyük Roma'yı tekrar canlandırmayı o da istiyordu. 1025 yılında ölmesinden sonra İtalya ve Sicilya'daki gelişmeler pek de onun düşlediği gibi olmadı. Bu büyük İmparator, Sicilya üzerine kesin zafer kazanmayı hedefleyen bir sefer düzenlemek istiyordu. Bu sefer için hazırlıkları dahi başlatmıştı. Sicilya'dan gelecek tehlikeleri de bu yolla kesmek elbette ki güney İtalya'yı daha rahat elde tutabilmesine fırsat sağlayabilirdi. Ama belirttiğimiz gibi ölümü tüm projelerinin yarım kalmasına neden oldu. Bu projenin önemini kavramış görünen İmparator Mihail IV. Sicilya üzerine bir sefer düzenledi. Seferin başında Manikes isimli bir komutan bulunuyordu. Sicilya üzerine gönderilen bu Bizans ordusunun içinde İskandinavlı ve Rus askerler de mevcuttu. 1040 yılında düzenlenen seferde Sicilya'nın bazı şehirleri yağmalandı. Messina, kuşatılıp işgal ve sonrasında yağma edildi. Ancak Sicilya'yı yeniden Bizans'a bağlamak yine de mümkün olmadı. Bu sefer, Manikes'in geri çağırılmasıyla kısmi bir başarı elde edilmesine rağmen kesin bir sonuca ulaşılamadan yarıda kesildi⁶⁰. Bu gelişmelerden anlaşılacağı gibi İtalya, her açıdan bir kargaşanın içindeydi.

Zenginliği ve stratejik konumu nedeniyle İtalya, istilacıların iştahını her an için kabartıyordu. Aynı zamanda birlikten yoksun olması İtalya'nın kolay elde edilecek bir hedef haline gelmesine de neden oluyordu. Tüm bunlara rağmen o güne kadar hiç kimse bunu başarabilmiş değildi. Giderek şehir devletleri ve başında bulunan dukaların siyasi sahnedeki rolleri artsa da şehirler ve halkları korku içinde yaşıyorlardı. Dolayısıyla İtalya, ele geçirilmesi imkânsız olan bir bölge değildi.

⁵⁹ Loud, *a.g.m.*, s. 95; Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, c. II, İstanbul, 2003, s. 257.

⁶⁰ Vasiliev, *a.g.e.*, s. 416.

Bizans ile Normanların İtalya topraklarında çatışma anlamında ilk karşı karşıya gelişleri İmparator II. Basileos dönemindedir. İtalya’da Bizans’ın zayıf durumundan istifade etmek suretiyle isyan etmiş olan Bizans komutanı Melus’un davetiyle bu topraklara öncelikle kan dökmek amacıyla geldiler. Ancak Bizans’ın Rus savaşçılarıyla güçlendirilmiş ordusu bu ilk Norman saldırısını savuşturup onları ağır bir yenilgiye uğratmayı başardı⁶¹.

Normanlar, Robert de Guiscard’ın liderliğinde güney İtalya’da ele geçirdikleri toprakları giderek genişletiyorlar ve bu nedenle de Bizans’la karşı karşıya geliyorlardı. 1054 yılında daha önce belirttiğimiz gibi, Roma ve İstanbul kiliseleri arasında meydana gelen kesin ayrılıktan sonra Normanlar, içinde bulundukları durumu iyi analiz etmiş olacaklar ki bu karşıtlıkta kendilerince haklı nedenlerden dolayı Roma’nın yanında yer aldılar⁶². Güneye doğru istilalarını ilerletmekte oldukları için zaten Bizans’la karşı karşıya gelmiş oluyorlardı. Bu durumda Roma tarafını tutmak elbette ki daha iyi bir stratejiydi. Üstelik Bizans’ın başında yeni karabulutlar dolaşmaktaydı. Doğuda aniden beliren Selçuklu Türkleri, kuzeyde ise Uzlar ve Peçenekler durmaksızın Bizans’a hücum ediyorlardı. Bu durum, Bizans ile Güney İtalya’da karşı karşıya gelen Normanlar için elbetti ki bir avantaj yaratıyordu.

Normanların 1042 yılında Melfi’nin ele geçirilmesiyle başlayan güney İtalya’daki ilerleyişleri, Bizans topraklarına doğru hızla devam ediyordu. 1054’te Capoue, 1077’de Salerno’nun tamamını ele geçiren Norman kökenli Hautaville kardeşler, Calabria ve Aupelia’yı ele geçirerek Bizans’ın son askerlerini de güney İtalya’dan çıkarmış oldular⁶³. Daha önce değindiğimiz gibi Bizans, kuzeyden güneye, doğudan batıya kadar birçok yerden saldırı ve baskı altına alınmış durumdaydı. Normanların Bizans topraklarına karşı olan ilerleyişlerinde zaman zaman geri çekildikleri de oldu. Reggio, Tarent ve Bari gibi bazı şehirler birkaç defa iki taraf arasında el değiştirdi. Özellikle 1071’de Bari’nin kesin olarak Normanların egemenliğine boyun eğmesiyle güney İtalya, Normanlarca ele geçirilmiş oldu⁶⁴. Her ne kadar Bizans, bu toprakları kaybetmiş olsa da ona ait izlerin varlığı nedeniyle oralarda var olmaya devam etti diyebiliriz.

1071 tarihi Bizans için oldukça manidar bir yıl oluyordu. Çünkü doğuda Selçuklu Türkleri, Malazgirt’te Bizans ordusunu dize getirmeyi başarıyor,

⁶¹ Vasiliev, *a.g.e.*, s. 416.

⁶² Vasiliev, *a.g.e.*, s. 416; H.L. Fisher, *A History of Europe*, London, 1930, s. 190.

⁶³ Altan, *a.g.e.*, s. 77.

⁶⁴ Vasiliev, *a.g.e.*, s. 456; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 320; Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, c. I, Ankara, 2000, s. 16.

batıda ise Normanlar, Bizans kuvvetlerini güney İtalya'dan tamamen çıkarmış oluyordu. Bu gelişmeler, Bizans için gerçekten de sonun başlangıcıydı. Bizans, Normanlara karşı yürütmekte olduğu mücadeleden zaferle ayrılabilmek için Venedik'ten destek almış, buna karşılık olarak Venediklilere o güne kadar verilmemiş bazı ticari imtiyazları vermek zorunda kalmıştı. İtalya'nın kurnaz tüccarlarının bulunduğu Venedik, bu işten en karlı ayrılan taraf olmuştu⁶⁵.

Normanların güney İtalya'da Apulia Dükü olan Robert de Guiscard, elde ettiği başarılarından sonra kendisini güney İtalya'da Bizans'ın halefi olarak tanıttı. Onun tarafından ele geçirilen bölgelerde Bizans'ın kurmuş olduğu idari teşkilatlar, kurumsallıkları ve bilinen düzenleriyle çalışmaya devam ettiler. Şehirleri yine “strateg” veya “excarh” unvanlı idareciler yönettiler. Kiliselerde ayinler Grekçe yapılmaya devam edildi. Normanlar, bu konularda oldukça fazla hoşgörülüdürler⁶⁶.

Kazandığı zafer ile taçlanmış bulunan Normanların lideri Robert, Bizans'ı tamamen İtalya'dan çıkarmakla yetinmedi. Kazandığı zaferler, onda Bizans'ın üzerine yürümek ve belki de tamamen Bizans ülkesini teslim almak düşüncesini de oluşturmuştu. Robert, kara gücüyle olduğu kadar donanmasıyla da kendinde bu yeteneği görüyordu.

Robert'in liderliğindeki Normanların Bizans'a karşı bu ilerleyişi karşısında Bizans İmparatoru Mikhael Doukas, sorunun çözümünü bu savaşçı Norman şefiyle akrabalık bağları kurmakta gördü. Robert'in kızını oğlu Constantinos'a istedi ve nişanladı⁶⁷. Pek de isabetli bir karar olmadığına herkes yakında şahit olacaktı. Çünkü Normanlar, çoktan gözlerini karşı kıyıya dikmiş durumdaydılar. Belki de sadece Adriyatik'i kendi denizleri yapmak istiyorlardı. Ama görünen o ki Robert, Balkanları istila edip Bizans başkentine ulaşmanın planlarını yapıyordu. Fakat muhtemel savaşılacak ordu da Hristiyan olduğu için Robert bu konuda çevresini iknada zorlanıyordu. Durumu Papa çözdü ve karşı tarafı yani Bizans'ı aforoz etti.

Hazırlıklarını tamamlayan Robert, ordusunu Otranto'da toplanmak üzere sevk etti. Birindisi'de Otranto'daki ordusunun toparlanmasını bekleyen Robert, Roul isimli bir adamını elçi olarak Bizans'a gönderdi. Bizans Tahtına çıkan Nikephoros Botaneiates'e gönderdiği elçi aracılığı ile (Komnena'nın Alexiad'ından yaptığımız çıkarıma göre) kızının Constantinos

⁶⁵ Turan, *a.g.e.*, s. 17.

⁶⁶ Vasiliev, *a.g.e.*, s. 456; Savelli, *a.g.e.*, c. 1, s. 56.

⁶⁷ Anna Komnena, *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul, 1996, s. 42; Vasiliev, *a.g.e.*, s. 456.

ile nişanlı olması nedeniyle Bizans tahtının bu şekilde el değiştirmesine sessiz kalamayacağını ve haklı olarak Phokas'ın oğlu olması nedeniyle damat adayının tahta geçmesi gerektiğini talep etmişti⁶⁸.

Bu talepleri reddedilen Robert, 150 parça gemiden ve 30.000 civarındaki atlı ve piyadeden oluşan ordusuyla hedefleri doğrultusunda 1081'de Arnavutluk sahilinde yer alan Durazzo'ya çıkarma yaptı. Yeni imparator (Anna Komnena'nın babası) yetenekli eski bir asker olan I.aleksios Komnena, kendine Normanlar'a karşı müttefik bulmaya koyuldu⁶⁹. Sonunda daimi müttefik olan Venedik'ten donanma desteği almayı başardı. Ayrıca Normanlara karşı İngiltere Normanlarından oluşan ücretli askerleri de ordusuna kattı. Venediklilerin, Norman donanmasını imha etmesine rağmen karadan ilerleyen Normanlar, Dirrahion kalesini kuşattılar ve İmparator I. Aleksios Komnena'yı yenilgiye uğratmayı başardılar. Kısa süre sonra da Normanlar, Robert'in liderliğinde Durazzo ve Corfu'ya geçip buraları ele geçirdiler⁷⁰. İliya'yı ele geçirmeyi aklına koymuş olan Robert, hızlı ilerleyerek belki de Bizans imparatorluk tacını giymeyi hayal ediyordu.

Bu zaferin ardından Robert ve adamları, Balkanlar'ın içine doğru ilerlediler. Epiros, Makedonya ve Tessalya üzerinden uzanarak Larissa'yı ele geçirdiler. Çok hızlı bir şekilde Balkanlar'da hareket eden Normanların bu hızını güney İtalya'daki Bizans taraftarlarının başlattığı isyan kesti. Bizans'ın imdadına koşan ayaklanmayı bastırmak üzere Robert, oğlu Bohemond'u⁷¹ arkasında bırakarak İtalya'ya döndü. Bu arada Venedik, Bizans'ın müttefiki olarak Durazzo'yu Bizans adına geri almayı başarmıştı.

Robert'in İtalya'ya dönmesinin asıl nedeni Papa VII. Gregoire'nin Germen İmparatoru IV. Henry'ye karşı yardım talebiydi. Henry, Papayı Saint Angelo kalesinde tutsak etmiş, Roma'yı da işgal ederek Gregoire'nin yerine de kendince bir atama yapmıştı. Bu şekilde kendi atadığı papa'nın elinden imparatorluk tacını da giymişti. Robert'in ordusu Roma'ya ulaştı ve kanlı bir mücadele sonunda IV. Henry'nin ordusunu burada yendi. Roma, Robert'in eline geçti. Papa Gregiore'yi de yanına alarak Robert, Salerno'ya gitti (1084). Papa ile arasında kurulmuş olan ittifak nedeniyle bu girişimde Robert de Guiscard'ın tereddüt etmediğini görüyoruz⁷².

⁶⁸ Komnena, *a.g.e.*, s. 54-57.

⁶⁹ Bk. Komnena, *a.g.e.*, s. 45-60.

⁷⁰ Tanilli, *a.g.e.*, s. 257; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 330-331.

⁷¹ Daha sonra Antakya'nın Haçlı kontu olan I. Bohemond.

⁷² A. Savelli, *İtalya Tarihi*, c. I, (Çev. Galip Kemal Söylemezoğlu), İstanbul, 1940, s. 66; Charles Homer Haskins, *The Normans in European History*, Cambridge, 1915, s. 204-205; Komnena, *a.g.e.*, s. 49-53.

Balkanlar üzerinde cereyan eden Bizans-Norman mücadelesinde, diplomatik yollardan müttefik edinme gayretini her iki tarafta da görülmektedir. Elbette ki temas kurdukları kral ve halklar bu mücadeleden kendilerine menfaat sağlamak amacındaydılar. Özellikle Balkanlar'daki Slav ülkeleri, bu yönde hareket ettiler. Dubrovnik, Dalmaçya şehirleri ve Hırvatlar, Normanların tarafını tuttular. Zeta Kralı Constantin Bodin ise Bizans'ın tarafında yer aldı. Ancak Durazzo önünde yapılan savaşta çekimser kalarak Bizans ordusunun yenilmesine neden oldu⁷³. Buradaki müttefik edinme çabalarıyla ilgili olarak Komnena bazı önemli bilgiler vermektedir. Ancak anlatılan olaylardaki kişiler ve sahip oldukları mevkiilerde bazı çelişkiler vardır. Bu bakımdan Anna Komnena'nın anlattıkları çok tutarlı olmasa da yine de İmparator Alexios'un mücadelelerinde doğruluk payına sahiptir⁷⁴.

Robert, düşlediği hedeften geri kalmış ve isyan öncesi ele geçirdiği bölgelerin ötesine geçememişti. Bu yöndeki inancını kaybetmediği halde 1085'de ordusunda çıkan bir salgın hastalık neticesinde öldü⁷⁵. Böylece Balkanlar'daki Norman ilerleyişi de durmuş oldu.

Sicilya Kralı II. Roger döneminde Bizans ile yeniden çatışmaların başladığı görülür. Normanların özellikle de bir zamanlar Bizans toprakları olan güney İtalya ve Sicilya'yı tek bir erkin elinde birleştirmesi ve daha önce amcası Robert Guiscard'ın kuzeye ve Balkanlar'a doğru ilerlemiş olması başta Bizans olmak üzere Almanları da tedirgin ediyordu. Bu nedenle Bizans ve Almanlar arasında Normanlara karşı olarak bir yakınlaşma oldu. Germen Kralı Lohtar ve ondan sonraki Kral Konrad ile Bizans İmparatoru İonnes arasında ittifak kuruldu. Bizans bu ittifakın içine Pisa şehrini de dâhil etmeyi başardı. Onlara bazı ticari imtiyazlar vermesi, bu ittifakın kurulması için yeterli oldu⁷⁶.

Sicilya Kralı Roger, güneyde İfrikiyye topraklarıyla meşgul olmaktan başka Bizans ile de mücadeleye girmişti. Daha önce II. Roger'un siyasi gücünü artırıyor olması nedeniyle yalnız güneydeki Müslüman emirliklerinin değil aynı zamanda kuzeyde ve doğuda Hristiyan devletlerin de ona karşı tedirginlik duyup korku içine girdiklerini söylemiştik. Özellikle Bizans, bunlar arasında daha özel bir konuma sahiptir. Her şeyden önce hâlâ Sicilya ve güney İtalya Bizans nüfuzunun var olduğu bölgelerdi. Bundan da öte

⁷³ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 332.

⁷⁴ Komnena, *a.g.e.*, s. 57-60.

⁷⁵ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 331.

⁷⁶ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 351; Ahmad, *a.g.e.*, s. 54; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 2000, s. 205.

Büyük Roma'nın mirasçısı olarak kendini kabul eden Bizans'ın Sicilya ve güney İtalya topraklarına karşı duyduğu özlem sadece hissi değil aynı zamanda siyasiydi. Her şeyden önce sadece bu sebep, Bizans ile Sicilya Krallığı'nı karşı karşıya getirmek için yeterliydi. Sicilya Kralı II. Roger'in amcası Apulia Dükü Robert de Guiscard, Balkanlar'a daha önce saldırı düzenlemiş, hatta İmparator Alexios Komnena'yı mağlup etmişti.

Ayrıca 1107-1108 yıllarında Normanların, tekrar Bizans üzerine gerçekleştirdikleri saldırılar söz konusudur. 1105 yılında annesi Adelaide'in naipliği altında II. Roger'in tahta geçtiğini hemen belirtelim. Her ne kadar bu saldırının içinde yer almamış olsalar da Sicilya Normanları, Bizans için hep bir tehlike olarak var olmaya devam edeceklerdi.

Sicilya Kontu I. Roger'in yeğeni ve Robert de Guiscard'ın oğlu olan I. Bohemond Haçlı seferine katılmış ve Antakya'yı ele geçirmeyi başarmıştı. I. Haçlı seferi esnasında Haçlı şefleri arasında baş gösteren anlaşmazlıklardan en fazla Bizans etkilenmişti. Hatta sonuçları bakımından Bizans için bu seferin zararlı olduğu dahi söylenebilir. I. Bohemond ile Bizans İmparatoru'nun Antakya'dan aralarının açılması çok da tesadüfi olmasa gerektir. Çünkü Bohemond, babası olan Robert de Guiscard'ın yanında Bizans birliklerine karşı Balkanlar'da savaşanlar arasında vardı. Bohemond, Bizans'la tekrar karşı karşıya gelmesinin üzerine 1107 yılında İtalya'ya geri döndü ve Bizans üzerine saldırmak amacıyla hazırlık yapmaya koyuldu. 1107 yılının Ekim ayında Bohemond, daha önce babasının zamanında olduğu gibi Balkanlar üzerinden Bizans topraklarına saldırdı. Tıpkı babası gibi Dyrrhakhion surları önünde Bizans kuvvetleriyle karşı karşıya geldi. Ancak sonuç 25 yıl önceki gibi olmadı. Bizans kuvvetleri onu mağlup etmeyi başardı. Bohemond, bunun üzerine Bizans imparatoru Aleksios'a tabi olduğunu bildirdi. Böylece I. Bohemond, Antakya Haçlı Kontluğu'nun Bizans İmparatorun vassalı olduğunu kabullendi. Ayrıca askeri anlamda da İmparatorun tüm düşmanlarına karşı yardım sağlayacağına dair söz verdi⁷⁷. Kısacası artık Normanlar'ın adını duymak dahi Bizans'ı rahatsız etmeye yetiyordu.

⁷⁷ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 337-338; Komnena, *a.g.e.*, s. 393-438; Loud, "The Kingdom of Sicily", *The Crusades Encyclopedia*, (Edit by Alan V. Murray), California, 2006, 1105. Anna Komnena, Bohemond ile babası İmparator Alexios arasında gerçekleşen bu mücadeleden oldukça detaylı bir şekilde söz ediyor. Bohemond ile ilgili olarak çok değerli bilgileri Anna Komnena'nın *Alexiad*'dan öğrenmek mümkün. Bkz. *Alexiad*, s. 393-438.

II. Roger'in Sicilya tahtında geçirdiği dönem boyunca Bizans tahtı, üç imparator⁷⁸ gördü. Ancak o, özellikle II. İonnes (1118-1143) ve I. Manuel (1143-1180) ile karşı karşıya gelerek mücadele etti. II. Roger'in liderliğinde güçlenen Sicilya Kontluğu daha sonra krallığa dönüşürken, hem siyasi ve iktisadi hem de askeri alanlarda hızlı bir gelişme gösteriyordu ki, bu durum Avrupa'da Bizans'ın da katıldığı hatta başı çektiği bir bloklaşmanın oluşmasına neden oldu.

Bizans İmparatoru II. İonnes, Normanlara karşı Alman Kralı Lothar ile ittifak kurmayı başardı. Lothar ile kurmuş olduğu ittifakı onun ölümünden sonra III. Konrad ile de devam etti. Bu ittifaka Bizans'ın verdiği imtiyazlar doğrultusunda İtalya'dan Pisa da katıldı. Aslında Bizans, hem batıda hem de doğuda Normanlar'dan ve onların faaliyetlerinden endişe duyuyordu. Özellikle Antakya Haçlı kontluğu'nun varlığından dolayı daha en başından beri önce Bohemond'un sonra da Tancred'in⁷⁹ faaliyetlerinden dolayı muzdarip olmuştu. II. İonnes, Bizans'ın doğu toprakları üzerinde hem Haçlılar'la hem de Türkler'le mücadele içindeydi. Batı tarafının kurmuş olduğu bu ittifakla garanti alarak tüm enerjisini doğudaki sorunlara ayırmayı planlıyordu. İmparator İonnes, Normanlar'a karşı Avrupa'da istediği ittifakı sağlamışken, doğu topraklarında yine onlarla mücadele içindeydi. İmparator, Bizans'ı saran bu problemlerle boğuşurken 1143 yılında düzenlenen bir suikast sonucu öldürüldü. Ancak ölürken arkasında özellikle Sicilya Normanları'na karşı sağlamış olduğu güçlü bir ittifak antlaşmasını da bırakmış oldu⁸⁰.

Bizans, Normanlar karşısında bazı siyasi ve askeri önlemler almaya çalışırken Sicilya'nın zeki Kralı II. Roger da boş durmuyordu. O da Bizans'a karşı Avrupa topraklarında müttefik arayışına girdi. Gücünün zirvesine çıkan Sicilya Kralı, hem olası bir Bizans ve daha yakınında duran Germen tehlikesini savuşturmak amacındaydı.

Kinnamos'un "Historiası"ndan öğrendiğimize göre, Kral Roger, Bizans ile bir şekilde evlilik yoluyla kan bağı kurup akraba olmayı hedeflemişti. Kurulacak bu bağla ileride Bizans tahtı üzerinde kendisi veya oğulları hak sahibi olabileceklerdi. Çok kurnazca olduğu kesin olan talebinde Kral Roger, İmparator İonnes'e oğlu için bir Bizans prensesini gelin olarak vermesini

⁷⁸ II. Roger'in saltanat dönemine sırasıyla Alexios Komnena, oğlu ve halefi olan İonnes ve onun oğlu aynı zamanda da halefi olan Manuel Bizans tahtına çıktılar. Komnena ailesinden Bizans'ı yöneten en önemli İmparatorlar olarak bu iki ismi vermek doğru olur diye düşünüyoruz.

⁷⁹ Tancred, I. Bohemond'un yeğeniydi.

⁸⁰ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 351.

istiyordu. Kral, bu talebini gönderdiği elçiler vasıtasıyla İmparator'a iletmek istedi. Ancak Roger'in elçileri Bizans'a varamadan İonnes öldü. Kral Roger, bu kez aynı talebini yeni İmparator Manuel'e de iletti. Fakat olumlu bir cevap alamadı. Bizans İmparatoru Manuel, bu kez II. Roger'a elçiler gönderdi. Bu elçilerden biri olan Basileios, Kral tarafından para karşılığında ayartılarak kendi tarafına çekildi. Bu nedenle iki ülke arasındaki gerginlik daha da artmış oldu. Bu gelişmeden kısa süre sonra da Roger, Bizans'a saldıracağı gün için hazırlık yapmaya koyuldu⁸¹.

Kral Roger, Bizans'a karşı daha önceden Fransa ile kurmuş olduğu ittifaka Sırpları da eklemişti. Roger, Bizans'ın içinde olduğu bu durumu çok iyi değerlendirerek amcası Robert de Guiscard gibi İtalya'daki Birindisi Şehri limanından Korfu'ya doğru hareket ettiğinde tarih, 1147 yılının sonbaharıydı. Roger, Korfu'yu ele geçirdikten sonra Bizans'ın Yunanistan yarımadasındaki en zengin şehirlerinden olan Korinthos ve Thebai'yı işgal etti. Bu şehirler, Bizans'ın ipek endüstrisinde önde gelen önemli merkezlerindendir⁸². Bu şehirlerin ele geçirilmesinde II. Roger'in çok zorlanmadığını anlıyoruz. Bunun nedeni ise; Bizans İmparatorluğu'nun almış olduğu yüksek vergiler nedeniyle bölge halkının yönetimden hoşnut olmamasıydı. Khoniates'e göre Bizans vergi memurları oldukça katı ve baskıcıydılar. Halk, üzerinde kurulan bu baskı ve zulme daha fazla dayanamayarak istilaya gelen Norman kuvvetlerine karşı koymadan teslim olmayı tercih etmişti⁸³.

Bu arada II. Roger'in filo komutanı Antakyalı Goerge idi. Bölge halkı, şehir kuşatılınca onunla pazarlık yapmış ve Norman askerlerini şehirlere sokmuşlardı⁸⁴. Roger, Yunanistan kıyılarını, bölgedeki gemileri ve bunların dışında ne varsa hepsini yağmalattı. Gemileri buralardan edinmiş olduğu ganimetlerle doldu. Birçok kadın ve çocuk esir alındı. Bunların arasında

⁸¹ İonnes Kinnamos, *Historia*, (Haz. Işın Demirkent), Ankara, 2001, s. 72-73; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 11, s. 130-131. Kral Roger'in Bizans ile ilgili planlarından Bizans İmparatoru Manuel'in haberdar olması ihtimal dahilindedir. Hatta bize öyle geliyor ki İmparator Sicilya Kralının bu hazırlığına karşı tedirginliğini kurmaylarıyla paylaşmış ve ona karşı koymak için hazırlık yapmaya başlamıştı. Bu kanımızın oluşmasına neden; Niketas Khoniates'in "Historiası"nda anlatıldığı üzere; Manuel'in ikinci haçlı seferinde Haçlı ordularının topraklarından geçmesi durumunda yaşanacak olasılıkları tasarlaması ve bunlara karşı önlem almayı düşünmesidir. Khoniates'in anlattıkları bu düşüncemizi kanıtlıyor. Bk. Niketas Khoniates, *Historia*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1995, s. 41.

⁸² Khoniates, *a.g.e.*, s. 49; Kinnamos, *a.g.e.*, s. 73; Ostrogrosky, *a.g.e.*, s. 354, Haskins, *a.g.e.*, s. 223.

⁸³ Khoniates, *a.g.e.*, s. 50; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. 1, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1992, s. 228; Crawford, *a.g.e.*, s. 264.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 11, s. 131.

dokumacılıkta mahir olan esirleri Palermo'ya gönderdi. Bu kadınların çoğu ipekli dokumada çalışan tezgâh ustasıydılar⁸⁵. Bu yolla Bizans'ın ipek dokumacılığı, Sicilya üzerinden Avrupa'ya da yayıldı⁸⁶. Kral Roger, daha fazla ilerlemeden Korfu'ya geri dönmeyi tercih etmişti.

Bizans'ın muzdarip İmparatoru Manuel, Haçlı tehdidinin sona ermesiyle birlikte, Normanları topraklarından çıkarmak ve onlardan intikamını almak için harekete geçti. Bunun için Haçlıların dönüş yolunda müttefiki Alman Kralı Konrad'ı İstanbul'da misafir etti. Onunla Roger'a karşı birlikte hareket edip, üzerine yürüme konusunda anlaştı. Daha sonra bu ittifaka Venedik de dâhil edildi⁸⁷.

İmparator Manuel, Kral Roger tehlikesine bir son verebilmek adına büyük bir hazırlık yapmıştı. Beş yüz civarında trierem (veya trier)⁸⁸ ve bin tanede ağır savaş ve yük gemisinden müteşekkil bir donanma oluşturuldu. Bu donanmanın komutanı olarak da kız kardeşinin kocası olan Contostephones'i atadı⁸⁹. Bu arada Fransa Kralı Luis, haçlı seferinin ilkinde Filistin topraklarından Sicilya gemileriyle geri dönerken, Bizans donanmasının baskınına maruz kaldı. Bizans donanması, Sicilya gemileri karşısında üstünlük sağlamışken Kral Luis, Bizans müttefiki olan bir sancağı gemisine çekerek kurtuldu. Adamlarının birçoğu esir alındı ve mallarına el konuldu. Fakat daha sonra Luis, Bizans İmparatoru'ndan bunların iadesini istemiş ve İmparator da bunların kendisine iadesini sağlamıştı.

Bu arada Sicilya Kralı, kendisine yönelecek olan tehlikenin farkında olarak Bizans'ı kurmuş olduğu ittifaktan dolayı yalnızlaştırmanın yolunu arıyordu. Bu nedenle Alman Kralı Konrad'ı kendisinden uzak tutmak için Almanya iç işlerine müdahil olmayı başardı. Welfler'i Konrad'a karşı destekleyerek Konrad'ın dikkatini buraya çekti⁹⁰. Kaldı ki Konrad, Haçlı seferi dönüşünde İmparator Manuel tarafından Bizans sarayında Noel'de misafir edilmişti. Bu misafirlik esnasında İmparator, genç ve güzel yeğeni Theodora'yı Konrad'ın yeğeni Österreich ile evlendirdi. Bu sayede Konrad'ın müttefikliğini bir de evlilik yoluyla garanti altına almış oldu⁹¹.

Korfu'yu ele geçirerek burada bekleyen Sicilya Normanları'nın üzerine Bizans İmparatoru, denizden donanmasını gönderirken kendisi de karadan

⁸⁵ Khoniates, *a.g.e.*, s. 50.51; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 11, s. 131.

⁸⁶ Ebru Altan, *a.g.e.*, s. 46; Runciman, *a.g.e.*, c. 1, s. 229.

⁸⁷ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 354.

⁸⁸ Hızlı hareket etme yeteneğine sahip kürekli kadırgadır. Bkz. Khoniates, *a.g.e.*, s. 52.

⁸⁹ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 76.; Khoniates, *a.g.e.*, s. 53.

⁹⁰ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 354.

⁹¹ Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 237.

hareket etti. İmparator, kara üzerinden ilerlerken Kumanlarla da çarpışmak zorunda kaldı. Ancak onları alt edip geçmeyi başardı. 1149 yılının yazında kuşatılan Korfu'da uzun ve şiddetli çarpışmalar oldu. Denizden ve karadan kuşatılan Korfu'nun geri alınması için Venedik donaması da İmparator'a söz verdiği gibi destek oluyordu. İmparator'un aynı zamanda kız kardeşinin kocası olan donanma komutanı kuşatma esnasında öldü. Ancak İmparator Korfu'yu kuşatma esnasındaki yoğun çarpışmalar sonrasında geri almayı başardı⁹². II. Roger'in şehrin başına koyduğu kişi olan Kastellonos Theodoros, bu kuşatmanın vehâmeti karşısında veya kaybedeceklerini anlayınca şehri Bizans İmparatoru'na teslim etti. Bu arada Korfu üzerine gelen bu kuşatma karşısında denizdeki savaşlar esnasında kırk tane Sicilya gemisi Bizans'ın kalbine yani Constantinople (İstanbul)'ye ulaşmayı başardı. Şehri kuşatmaya çalıştılsa da önemli bir zarar veremediler. Gemilerdeki okçular surların içerisini ok yağmuruna tuttular ve Damalis (Salacak) çevresindeki rıhtımları ateşe verdiler. Netice alamayınca Constantinople (İstanbul)'den ayrıldılar. Dönüş yolunda karşılaştıkları Bizans donanma kuvvetleriyle de çatıştılar ve birçoğu bu esnada Bizans donanması tarafından yok edildi. Geriye kalanlardan pek azı Sicilya'ya dönebildi⁹³.

Bu zaferin ardından Bizans İmparatoru, Sicilya üzerine yürümek istedi. Elde etmiş olduğu başarı karşısında heyecana kapılan İmparator, Sicilya üzerine donanmasını hareket ettirmek üzereyken denizde güçlü bir fırtına belirdi. Sicilya'ya geçmeye çalışan İmparatorun donanması fırtınadan güçlükle kurtulabildi. Donanmanın bir bölümü zarar görünce İmparator, bu fikrinden vazgeçti. Ayrıca Bizans toprakları içinde doğuda Türkler, güneyde Haçlı devletleri, diğer taraftan ise Sırlar ve Macarlar Bizans'ı tehdit ediyorlardı. Bu durumdan haberdar olan İmparator Sicilya'yı arkasında bırakarak kendisini bekleyen sorunlarla uğraşmak üzere buradan ayrıldı⁹⁴.

Bu arada Sicilya Kralı I. William, iki önemli sorunla karşı karşıya kaldı. Bu sorunların ilki, yeni Kral'a karşı bazı adaların ve İfrikiyye topraklarındaki bazı şehirlerin isyan etmeleriydi. Diğer ise Bizans İmparatoru Manuel'in Sicilya ve İtalya topraklarındaki hak iddiası ve "Büyük Roma'yı yeniden ihya etme hayalleriydi. Kinnamos, "Historia"sında Sicilya'nın yeni Kralının Bizans İmparatoru ile sorunları çözmek adına, babası II. Roger tarafından Yunan şehirlerinden gasp edilen malları ve insanları iade etmek istediğini; bu nedenle de Bizans İmparatoru'na elçiler

⁹² Khoniates, *a.g.e.*, s. 53-60; Kinnamos, *a.g.e.*, s. 79.

⁹³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 11, s. 131; Khoniates, *a.g.e.*, s. 67.- Kinnamos, *a.g.e.*, s. 79.

⁹⁴ Khoniates, *a.g.e.*, s. 61; Kinnamos, *a.g.e.*, s. 79.

gönderdiğini yazıyor⁹⁵. I. William'ın durduk yere bunu yapması, kendini veya babasını daha önceki olaylardan dolayı suçlu ilan etmesi ve her şeyden öte Sicilya Krallığı'nı böylece küçük düşürmesi pek sağlıklı bir düşünce gibi durmuyor.

Fakat yeni Kralın karşılaşmış olduğu isyanlar ve toprak kayıplarını göz önüne alırsak, olası bir Bizans tehdidine karşı İmparatorluk sarayına elçiler göndermesi akla daha uygun geliyor. Toprak bütünlüğünün tehlikede olduğu dönemde Bizans ile savaşmak yerine diplomatik ilişkiler içerisinde sorunlarını çözmek daha akıllıca bir yöntemdi. Bu nedenle I. William'ın Bizans sarayına elçi göndermesi Kinnamos'un anlattığı biçimde Kralın basiretsizliğine işaret etmek yerine zekice bir dış politikaya işaret eder. Belli ki Sicilya Kralı, bu yolla Bizans'ın olası bir askeri saldırısının önüne geçmeyi hedefliyordu. Ya da isyanları bastırabilmek adına Bizans tehdidini diplomasi yoluyla oyalayarak vakit kazanmayı düşünüyordu.

I. William'ın hedefleri ne olursa olsun gönderdiği Sicilyalı elçiler Bizans sarayı tarafından kabul edilmediler. İmparator Manuel, hem Sicilya Kralının içinde bulunduğu durumdan kendine fırsat yaratmayı hem de İtalya ve Sicilya topraklarını tekrar geri kazanabileceğini düşünüyordu. Bu nedenle İmparator, kısa süre içerisinde Sicilya Krallığı tarafından ele geçirilen yerlerde Bizans egemenliğini tekrar kurmak için hazırlıklara başladı.

Bizans İmparatoru Manuel, Sicilya üzerine göndereceği donanmanın başına Constantinos Angelos'u tayin etti. Sicilya Krallığı'na hem denizden hem de karadan saldırıyı planlayan Manuel, Angelos'a Lakonia limanında diğer kuvvetlerle birleşmek üzere beklemesini emretmişti. İmparatorun kendisi de kuzeyde beliren Macar tehlikesi nedeniyle Tuna kıyılarına yöneldi. Angelos, burada beklerken Akdeniz'de gezinmekte olan bir Sicilya filosundan haberdar oldu. Aldığı bu haber üzerine İmparator'un emrinin aksine hareket ederek bahsedilen Sicilya filosuna saldırmak üzere hemen yelken açtı. Angelos, filoyu Sicilya yakınlarına kadar takip ettikten sonra saldırıya geçti. Ancak Sicilya donanmasına göre oldukça az sayıda olan Bizans donanması ağır bir yenilgi aldı. Hatta donanmanın komutanı olan Angelos dahi Sicilyalı Normanlar tarafından esir alındı. Sicilya Kralı bu değerli esiri de tutsak olarak zindana koydurttu⁹⁶. Hiç şüphesiz Bizans için beklenmedik bir gelişme ve önemli bir kayıp olmuştu bu yenilgi. Angelos'un bu maceracı girişimi İmparator'un tüm hazırlıklarını ortaya çıkarttığı gibi planlarının değişmesine ve de saldırısının gecikmesine de neden olmuştu.

⁹⁵ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 91.

⁹⁶ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 91-93; Khoniates, *a.g.e.*, s. 65

İmparator, bu mücadele öncesi özellikle Alman İmparatorundan destek talebinde bulunmuştu. Bu nedenle İmparatorlukta önemli mevkilerde bulunan ve “sebastos” unvanını taşıyan Mikhail Palaiologos ve İoannes Dukas’ı I. Frederick’e göndermişti. Ancak Frederick, gelen elçilerin tekliflerini reddedip onları geri gönderdi. Bizans İmparatoru, en büyük müttefikinin onu yalnız bırakmasıyla büyük bir hayal kırıklığına uğradı. Manuel’in gönderdiği bu heyet arasında II. Roger tarafından, idarecisi olduğu Gravina şehrinden sürülmüş olan Aleksandros da vardı. Bu heyet dönüş yolunda Bassonville⁹⁷ adında biriyle karşılaştılar. Sicilya Kralı William’ın tahta çıkmasından sonra II. Roger döneminde Apulia bölgesini idare eden Bassonville’nin muhtemeldir ki Sicilya Kralının başvekili olan Maio’nun müdahalesiyle görevindeki rütbesi düşürülmüştü. Bunun üzerine Bassonville, Sicilya Kralı I. William’a karşı bayrak açarak isyan etmişti. Bassonville, İmparatorun elçileri ile anlaşarak Bizans İmparatoru’nun güney İtalya’ya yapacağı çıkarmaya yardım edeceği sözünü verdi. Bunun üzerine elçiler de İmparator Manuel’e bu durumu ilettiler. Böylece Bizanslılar, güney İtalya’ya yapacakları sefer öncesi Bassonville’nin yardımıyla orada kendilerine müttefik buldular⁹⁸. Bizans kuvvetleri, bu bölgede kendilerine ücretli askerler de topladılar. Bunlara ilave olarak İmparatorun adamları, Almanya’dan da savaşçıları türlü bahanelerle ve nedenlerle ikna edip ücret karşılığında bu orduya dâhil etmeyi başarmışlardı. İmparator, İtalya’da kalabilmek adına elinden gelen her şeyi yapıyor, verebileceği her türlü vaadi önermekten çekinmiyordu. Ücretli askerlere ister ödeyebileceği ister ödemeyeceği miktarlar da olsun para teklif etmekten çekinmiyordu⁹⁹.

Bizans komutanları oldukça akıllıca bir taktik izleyerek az sayıdaki ordularını İtalya topraklarında topladıkları ücretli askerlerle veya Sicilya Kralı I. William’a karşı isyan etmiş olan baronlarla ittifak kurmak suretiyle güçlendirmeyi başarmışlardı. İmparator bu kadarıyla yetinmek istemiyordu. Cenevizlilere, Pisalılara ve elçilerinin ulaşabilecekleri her şehrin idarecilerine, Bizans topraklarında önemli derecede ticari imtiyazlar içeren ittifak antlaşmaları öneriyordu. Manuel, “Büyük Roma”yı yeniden

⁹⁷ Robert de Bassonville, Kral Roger’in kızkardeşi olan Judith’in oğlu idi. Bassonville, Loritello Kontu idi. Bkz. Hugo Falcandus, *The History of the Tyrants of Sicilia, by Hugo Falcandus*, (Translated by G. Loud-Thomas Wiedeman), Manchester, 1998, s. 63.

⁹⁸ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 104-107.

⁹⁹ Falcandus, *a.g.e.*, s. 66; Khoniates, *a.g.e.*, s. 66; Heyd, *a.g.e.*, s. 220; Romuald of Salerno, *Chronicon, The History of the Tyrants of Sicilia*, (Translated by G. Loud-Thomas Wiedeman), Manchester, 1998, s. 223.

canlandırma rüyasını gerçekleştirmek adına müttefiklerine Bizans'ı zarara dahi uğratacak içerikte olan birçok imtiyaz tanımış oldu¹⁰⁰.

Constantinos Angelos'un Sicilya Donanmasına karşı yaşattığı denizdeki yenilgiye rağmen 1155 yılının sonbaharında İmparator Manuel, Ankona üzerine bir donanma kuvveti gönderdi. Sicilya Krallığı'ndaki kargaşadan yararlanarak ve de isyancıların yardımıyla Bizans kuvvetleri, güney İtalya'da Apulia bölgesini ele geçirmeyi başardılar. Çok az bir kuvvetle bunu başaran Bizans, uzunca bir süreden sonra güney İtalya'ya tekrar ayak basmanın heyecanına kapılmıştı. Çünkü buradaki baronlar Krala karşı isyan halindeydiler ve Bizans kuvvetleriyle birlikte hareket ediyorlardı. Ankona'dan Tarentuma'a kadar tüm bölge, Bizans egemenliğini kabul etmiş oldu. Böylece "Büyük Roma"nın tekrar canlandırılması için ilk adım atılmıştı¹⁰¹. En azından imparator Manuel böyle düşünüyordu.

Gerçekler ise, Bizans için öyle değildi. İmparator, elde etmiş olduğu bu zaferin geçici olacağını ya görmüyor ya da görmek istemiyordu. Onun düzenlediği bu seferinin daha başında kuzeyde Macarlar, Bizans'a saldırmak için harekete geçmişlerdi. Bizans'ın batıya doğru yönelmesi, onları rahatsız ettiği gibi aynı zamanda Bizans'a saldırmak için de tam zamanı olduğunu düşünüyorlardı¹⁰². Bu gelişmelerden sadece Macarlar değil, Bizans ile müttefik olanlar da rahatsızlık duydular. Rahatsız olanların başında Alman İmparatoru I. Frederick geliyordu. Bizans'ı Sicilya saldırısında yalnız bırakmasından dolayı bu tedirginlik gayet açık bir şekilde anlaşılıyordu. Bu girişimden rahatsız olanlar listesine bir de Venedik'i dâhil etmek lazımdır. Çünkü güney İtalya'ya kim gelirse gelsin burada kalıcı olmak niyetini taşıyorsa, Venedik ile o güne kadar müttefik olup omuz omuza savaşmış dahi olsa, gelecekte potansiyel bir düşman haline gelirdi. Bu nedenle Bizans'ın girişiminden duyduğu tedirginlikten dolayı Venedik de karşı tarafta yer aldı. Sicilya Kralı I. William, böylesine zor bir durum içerisindeyken hiç olmazsa Avrupa tarafından talih az da olsa yüzüne gülmüş oluyordu. En azından Sicilya Krallığı karşısında müttefik olanlar şimdi ayrılığa düşmüş oluyorlar, bu sayede en zor dönemlerini yaşayan Sicilya Krallığı kendisine karşı oluşturulan ittifaktan kurtulmuş oluyordu.

Burada Bizans'ın yanında durup askeri anlamda destek sunan şaşırtıcı bir müttefik bulunuyordu. Bu desteği, Sicilya Normanlarına karşı Bizans'a

¹⁰⁰ Bu imtiyazlar için bkz. Heyd, *a.g.e.*, s. 220-222.

¹⁰¹ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 355; Edmund Curtis, *Roger of Sicily and the Norman Lower In Italy*, New York, 1912. , s. 428; Heyd, *a.g.e.*, s. 220.

¹⁰² Kinnamos, *a.g.e.*, s. 92.

sunan papalık, İmparator Manuel ile ilginç bir antlaşmaya varmıştı. Bu antlaşmaya göre, Bizans Büyük Roma'yı tekrar canlandırırken Papa da Hristiyan dünyasının tek lideri oluyordu. Bu gizli pazarlık, aslında daha önceye dayanıyordu. Bizans İmparatoru II. İonnes, Papa II. İnnocent'e gönderdiği mektubunda dünyada iki kılıç olduğunu bunlardan dünyevi olanın kendisinin ruhani olanın ise papa olduğunu yazmıştı. İşte bu düşünceler doğrultusunda Sicilya Normanlarına karşı iki müttefik ortak hareket etmişlerdi¹⁰³. Bu arada Sicilya Kralı ile Papa Adrian arasındaki gerginlik giderek artmıştı. Papa, Sicilya Kralı William'a gönderdiği mektubunda ona Kral olarak değil "Sicilya Lordu" olarak hitap ediyordu¹⁰⁴. Anlaşılan Papa, Bizans İmparatorunun kendisiyle olan yakışlaşmasından ve Papalığı da bir otorite olarak kabullenmesinden oldukça memnun kalmıştı.

Ancak Bizans İmparatoru Manuel'in papayla birlikte kurdukları büyük düşlerin aslında ne kadar ortada kaldığı Sicilya Kralı William'ın gücünü topladıktan sonra 28 Mayıs 1156'da İtalya'da Birindisi üzerinden saldırıya geçmesiyle anlaşılacaktı. William, Sicilya Krallığı için çok önemli olan bu toprakları Bizans'a terk etmeyi elbette ki istemiyordu. Birindisi'de karşı karşıya gelen Sicilya Normanları ile Bizans kuvvetleri büyük bir mücadeleye girdilerse de, Normanlar, Bizans kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratmayı başardılar. Bu zaferin ardından Kral William, Bizans'ın işgal ettiği tüm güney İtalya topraklarını yoğun bir mücadeleyle tekrar geri almaya başladı.

Bizans, bu dönemde her açıdan oldukça yıpranmış bir durumdaydı. Bizans, topraklarına karşı nereden geleceği belli olmayan saldırılar karşısında ne yapacağını bilemiyordu. İmparatorluk, Haçlı seferleriyle birlikte hem müttefik hem de dindaşlarından oluşan düşmanlar da edinmişti. Ayrıca Bizans kuvvetlerinin Sicilya Krallığı'nın henüz güçlü olan birlikleri karşısında dayanması çok zordu. Zira Sicilya Norman kuvvetlerinde ağır süvari birlikleri bulunuyordu. Bu birlikler genel olarak zırhlı ve kuşandıkları silahlar bakımından Bizans birliklerinden çok daha üstün Norman Şövalyelerinden oluşuyordu¹⁰⁵.

Sicilya ordularının komutası Kralın başvekili Maio'nun elindeydi. Maio'nun, Bizans kuvvetlerini yenmeye başlamasıyla birlikte Kral'a (aslında Maio'ya karşı isyan etmişlerdi.) karşı isyan eden baronlar da birer birer teslim olmaya başladılar. Bizans'ın başarısız olacağı onlar tarafından da artık anlaşılıyordu. Bunun yanı sıra Bizans ordusunun yerli halka karşı yağmaya

¹⁰³ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 356.

¹⁰⁴ Romuald, *a.g.e.*, s. 222.

¹⁰⁵ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 112-113; Curtis, *a.g.e.*, s. 428.

girişmeleri ve karşı koyanlara katliam uygulamaları bölge halkının tepkisiyle karşılaştı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Bizanslı komutanlar ordularını güçlendirmek için pek çok ücretli asker toplamışlardı. Bunların arasında pek çok farklı milletten topluluklar vardı. Bunlardan Almanlar, İskitler ve Macarlar ilk akla gelenlerdir. Ayrıca Bizans'ın aleyhinde birçok gelişmeler yaşanmaya başlamıştı. Sicilyalılar tarafından esir edilen bazı Bizanslı soylular ve komutanlar, Sicilya Kralı'na özgürlüklerini geri almak düşüncesiyle ya da işkenceler sonucunda bu mücadelede yardım etmişlerdi¹⁰⁶.

Güney İtalya'da süren savaşlar ve mücadeleler neticesinde kazanan taraf Sicilya Normanları oldu. Fakat bu savaş her iki tarafı da oldukça yıpratmışa benziyor. Çünkü 1158 yılında karşılıklı olarak barış görüşmeleri yapılmaya başlandı. Üstelik barış sağlanması için Papa da aracılık yapıyordu¹⁰⁷. Bizans ile barış görüşmelerini Sicilya Kralı adına Maio yürütüyordu. Bununla beraber Maio, Papa ile temasa geçip tekrar Kral'ı tanımasını ve barış için arabuluculuk yapmasını sağlamıştı¹⁰⁸.

Bu gelişmeler olurken Sicilya Kralı William ile Bizans İmparatoru Manuel arasında antlaşma şartlarını belirlemek üzere karşılıklı yazışmalar gerçekleşti. Bu yazışmalar arasındaki mektuplardan birinde belki de sonuncusunda Sicilya Kralı William, İmparatora şöyle sesleniyordu: *“Toprağımıza ayak basan sizler için barış şartlarını kabul etmek şerefsizlik değildir; hayır aksine ziyadesiyle şanlıdır. Esir ettiğimiz Romalıları derhal geri alacaksınız. Kaderin bu mümtaz kişileri bize teslim ettiğinden dolayı bize daha fazla kızmamalısınız. Savaşan bir insan için düşmanlarına karşı harekete geçmek ayıp değildir. Şimdi haklı bir sebepten dolayı bize savaş açtınız: Euboea konusundaki hatamızdan dolayı. Bunun için de siz, dediğimiz gibi, aşırı şekilde karşılıklıta bulundunuz. Eğer sizin ülkenize yaptıklarımızdan dolayı bizi cezalandırmak kararında idiyerseniz, biz de siz Majestelerine özürlerimizi sunduk. Fakat sürekli olarak bizim ırkımıza karşı savaşırsanız, bunun insanî kurallara uyup uymadığını düşünmeniz mantıklı olur. Çünkü savaşları sebepleri ile değerlendirip ölçmek insanîdir ve biri de diyebilir ki daha da ileri gitmek hayvanîdir. Ama biz böyle söylemeyeceğiz. Biz istiyoruz ki, gelin bir anlaşma yapın ve savaşı bitirin.”*¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁰⁷ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 357.

¹⁰⁸ Khoniates, *a.g.e.*, s. 66; Curtis, *a.g.e.*, s. 428.

¹⁰⁹ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 128. Bu mektubun naklinde Kinnamos, Bizans adına biraz abartılı yazmış olabilir. Ancak yine de metnin geneline bakıldığında Sicilya Kralı'nın avantajlı taraf olduğu görülmektedir.

Aslında yukarıdaki metinden gayet açık bir şekilde, her ne kadar Sicilya Kralı galip olsa da, bu savaştan başka devam eden ciddi sorunları olan iki idarecinin varlığı anlaşılıyor. Bizans güneyden, kuzeyden, doğudan ve batıdan hep baskı ve saldırılarla boğuşmak durumundaydı. Sicilya Kralı ise; isyan etmiş baronlarını yeniden itaat altına almanın çabası içindeydi.

Bu esnada güneyde Sicilya Krallığı'nın İfrikiyye topraklarında da isyanlar baş göstermişti. Muvahhidler, bazı yerleri ele geçirmeye başlamışlardı. Bu nedenle Sicilya Kralı için bu savaşı sürdürmenin bir anlamı yoktu. Ayrıca İtalya'daki topraklarını zaten Bizans'tan geri almıştı. İşte bu şartlar altında Bizans ile Sicilya Krallığı arasında bir antlaşma yapıldı (1158)¹¹⁰. Bu barış antlaşmasından sonra Bizans ile Sicilya Krallığı arasındaki husumet uzunca bir süreliğine sonlanmış oldu. Yaklaşık otuz yıl boyunca iki devlet arasında askeri anlamda her hangi bir sürtüşme meydana gelmedi. Bu arada Bizans İmparatoru ile Sicilya Kralı arasındaki bu antlaşma gereğince bir de ittifak doğmuştu. Kral I. William'a karşı isyan eden ve kral olmak isteyen II. Roger'in gayri meşru oğlu ve dolayısıyla da Kral'ın üvey kardeşi olan Taranto prensi Simon, bu konuda desteğini almak için İmparator Manuel'e başvurmuştu. Ancak İmparator, I. William ile yapmış olduğu antlaşmaya sadık kalarak isyancı Simon'u huzuruna kabul dahi etmedi¹¹¹. Bu da bize Sicilya Krallığı ile Bizans arasında sağlam bir güvene dayalı bir ilişki doğduğunu göstermektedir. İmparator belki de geçmişteki olaylardan bir ders çıkarmıştı ve artık Bizans'ı yeni maceralara sürüklemek istemiyordu. Veya daha önce savaştığı ve bu savaş sonucunda antlaşmay yaptığı I. William'a vermiş olduğu sözlerin samimiyetle arkasında duruyordu.

Her iki anlamda da netice, Bizans ile Sicilya Krallığı arasındaki barışın devam ettirildiğini göstermektedir. Bu sırada İmparator, kendine güvenilir müttefikler bulma arayışına devam ediyordu. Bizans sarayı bu konuda hem geleneksel hem de diplomatik yöntemleri kullanmaktan geri durmuyordu. İmparator Manuel'in evlilik çağına ulaşmış güzel bir de kızı vardı. İmparator, kızını evlendirmek için genç ve henüz evlenmemiş bir hükümdar arıyordu. Bu sayede İmparator, evlilik yoluyla kuracağı ilişkiyle birincil derecede yakınlık sağlamış olarak doğal bir müttefik de edinmiş olacaktı. Öyle anlaşılıyor ki Simon'un destek almak umuduyla geldiği Bizans İmparatoru'na genç yeğenin Sicilya tahtına geçtiğini de haber vererek onun zihninde bir damat adayı fikrini oluşturmuştu. Bu nedenle Bizans

¹¹⁰ Khoniates, *a.g.e.*, s. 66; Kinnamos, *a.g.e.*, s. 128; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 357; Curtis, *a.g.e.*, s. 428.

¹¹¹ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 128.

İmparatoru, Sicilya Sarayı'na bir heyet gönderdi. Hem Simon'un bu girişimini haber verip Sicilya Krallığı'nın dostluğunu kazanmak hem de yeni Kral ile devam eden barışı yenilemek için gönderilen bu heyet, İmparatorun kızıyla genç Sicilya Kralı II. William'ın evlendirilmesi konusunu Norman sarayına ilettiler. Bu olumlu yaklaşımlar içerisinde Bizans ile Sicilya Krallığı arasında bir süre sık sık elçi heyetleri iyi niyetleriyle karşılıklı gidip geldiler. İki devlet arasında sıcak ve iyi bir ilişki yakalanmıştı. Sicilya Krallığı, bu konuda oldukça istekli davrandı. Ayrıca Sicilya Kralı bu konuda neden istekli olmasın ki? Zira en eski ve güçlü düşmanlarının başında gelen Bizans sarayı ile akrabalık bağının kurulması her açıdan Sicilya Krallığı için ele geçmez bir fırsat sayılırdı. Fakat karşılıklı gidip gelmelerin neticesinde bu evlilik gerçekleşmedi¹¹². Yine de Bizans ile iyi ilişkiler devam ettiği gibi yeni bir dostluk ve barış antlaşması yapıldı¹¹³.

Sonuç olarak Bizans, 12. yüzyıl ile birlikte artık giderek sınırları sürekli olarak daralan ve nihai sona doğru yol alan bir devlet görüntüsü çizmeye başlamıştı. Büyük Roma'yı canlandırmak bir yana kendini korumaktan aciz bir hale gelmiş bulunuyordu. Dolayısıyla bu düşünceden vazgeçmek zorunda kalan Bizans İmparatorluğu İtalya ve Sicilya ile ilişkilerini tarihin akışına bırakmaktan başka bir seçeneği kalmamıştı. Ancak Bizans İmparatorluğu, kendini her dönemde Büyük Roma'nın mirasçısı ve ondan geriye kalan bakiye bir devlet olarak algılamayı sürdürmüştü. Fakat 11 ve 12. Yüzyıllardaki istilalar ve akınlar Bizans'ı askeri açıdan oldukça zayıflatmış durumdaydı. Bu nedenle özellikle İmparator Manuel ile birlikte "Büyük Roma'yı yeniden canlandırma hayalleri sona ermiş oldu. Ama her şeye rağmen Bizans İtalya ve Sicilya üzerinde egemenliğini uzun süreli sağlamamış olsa da, ele aldığımız dönem içinde ve sonrasında bölgede kültürel olarak varlığını sürdürmeyi devam ettirmiştir.

¹¹² Khoniates, *a.g.e.*, s. 118; Romuald, *a.g.e.*, s. 239-240. Bizans İmparatoru Manuel, başlangıçta bu evlilik için oldukça istekliydi. Hatta bu fikri ortaya atan dahi kendisiyken nasıl oldu da bu karardan vazgeçti? Bunun özel sebepleri kendilerinde saklı kalmak kaydıyla bize göre; siyasi sebepleri vardır. Geline nokta ne olursa olsun Sicilya Krallığı, eski gücünden uzak bir durumdaydı. Ayrıca Kral II. William da oldukça gençti ve geleceği henüz garanti değildi. Bu esnada genç kral daha Krallığın idaresini bile ele almış değildi. Bu bakımdan İmparator Manuel için çok da cazip bir damat adayı olmadığı anlaşılıyor. Eğer biricik kızına siyasi bir evlilik yaptırtacaksa damadının İmparator Manuel ve Bizans için daha güçlü bir müttefik olması muhtemel biri olmalıydı. Bize göre İmparator bu düşünceler içerisinde hareket etmişti.

¹¹³ Romuald, *a.g.e.*, s. 240.

BİBLİYOGRAFYA

- AHMAD, Aziz, *A History Of İslamic Sicily*, Edinburgh, 1975.
- ALTAN, Ebru, *II. Haçlı Seferi*, Ankara, 2003.
- ALTAN, İbrahim, “Kelbiler”, *İA, TDV*, c. 25, Ankara, 2002, s. 206-207.
- AMARİ, Michele, *Storia di Musulmani di Sicilia*, Catania, 1933.
- ARCHİBALD, R., *Naval Trade and Power*, New Jersey, 1951.
- BAZANCOURT, Le Baron, *Histoire de la Sicilia Sous la Domination des Normands*, Paris, 1846.
- CRAWFORD, Francis Marion, *The Rulers of the South (Sicily, Calabria, Malta)*, New York, 1901.
- CURTİS, Edmund, *Roger of Sicily and the Norman Lower İn İtaly*, New York, 1912.
- ÇELİK, Aydın, *Kuruluş Dönemi Fatımiler Devleti*, Ankara, 2007.
- DURANT, Will, *İslam Medeniyeti*, (Çev. Orhan Bahaeddin), İstanbul, 1989.
- el-BELAZURİ, Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davud , *Fütuhu 'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1999, s. 337.
- FALCANDUS, Hugo, *The History Of the Tyrants of Sicily by Hugo Falcandus*, (Translated by G. Loud-Thomas Wiedemann), Manchester, 1998.
- FİŞHER, H.A.L, *A History of Europe*, London, 1930.
- GİBBON, Edward, *Bizans Tarihi: Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, c. 5, (Çev. Asım Baltacıgil), İstanbul, 1995.
- GRANARA, W., “Sicily, İslamic Law in”, *The Oxford International Encyclopedia of Legal History*, vol. V, (Ed. by Stanley N. Kartz), New York, 2009, s. 239-240.
- GRASSİ, Vincenzo, “Sirakusa”, *Encyclopedia of İslâm*, vol. IX, 1990, s. 159-160.
- GRUNEBAUM, G.E. Von, *The Classical İslam*, New Jersey, 2009.
- HALDON, John, *Bizans Tarihi Atlası*, (Çev. Ali Özdamar), İstanbul, 2007.
- HASKİNS, Charles Homer, *The Normans in European History*, Cambridge, 1915.
- HEYD, William, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 2000.
- İŞİLTAN, Fikret, “Sicilya”, *İA, MEB*, c. 10, İstanbul, 1988.

İBN HALDUN, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, (Çev. Zakir Kadirî Ungan), İstanbul, 1989.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddin Ali B. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih, İslâm Tarihi*, c. 7-12, (Çev. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça), İstanbul, 1986.

KHONİATES, Niketas, *Historia (İonnes ve Manuel Devirleri)*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1995.

KİNNAMOS, İonnes, *Historia*, (Haz. Işın Demirkent), Ankara, 2001.

KOMNENA; Anna, *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul, 1996.

LOUD, G.A., "Sicily, Kingdom of", *The Crusades Encyclopedia*, (Ed. Alan V. Murray), California, 2006, s.1104-1105.

LOUD, G.A., "Sicily in The Twelve Century", *Cambridge Medieval History*, vol. 4-2, Cambridge, 2008, s. 441-474.

MİRANDA, Ambroxio Huici, "The Iberian Peninsula and Sicily", *The Cambridge History of İslam*, vol. 2A, (Ed. by D.M. Holts-K.S. Ann- B. Lewis), Cambridge, 2008, s. 406-439.

MORENO, Martino Mario, "Sicily'da Müslümanlar", (Çev. Abdulhalik Bakır-Aydın Çelik), *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2007, c. V, s. 1, Elazığ, 2007, s. 165-229.

NORMAN, Daniel, *The Arabs and Medieval Europe*, London, 1973.

OSTROGOSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 2011.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Ağlebîler", *İA, TDV*, c. 1, İstanbul, 1988, s. 475-478.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar*, 1, 3., ve 5. Ciltler, Ankara, 2005.

PİRENNE, Henri, *Ortaçağ Kentleri-Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (Çev. Şadan Karadeniz), İstanbul, 1991.

PRYOR, John H., *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş*, (Çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç), İstanbul, 2004.

ROMUALD OF SALERNOR, *Chronicon, The History of The Tyrants of Sicily*, (Translated by. G. Loud-Thomas Wiedemann), Manchester, 1998.

RUNCİMAN, Steven, *Haçlı Sefeleri Tarihi*, c. I-III, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1992.

SAVELLİ, A., *İtalya Tarihi*, (Çev. Galip Kemal Söylemezoğlu), İstanbul, 1940.

ŞAHİN, Seyhun, *VI. ve VII. Yüzyıllarda Kıbrıs*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2006.

ŞAKİROĞLU, Mahmut, “Sicilya”, *İA, TDV*, c. 37, İstanbul, 2009, s. 138-139.

TANİLLİ, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, c. II, İstanbul, 2003.

THEOPHANES, *The Chronicle of Theophanes*, (Translated by H. Turtledove), Philadelphia, 1982, s. 47.

TRİANİ, R., “ Sıkilliya, History on Culture”, *Encyclopedia of İslam*, vol. IX, Leiden, 1996, s. 582-589.

TURAN, Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, c. I, Ankara, 2000.

UDOVİCTH, A.L., “ İslamic Sicily”, *Dictionary of the Middle Ages*, (Ed. by Joseph R. Strayer), vol. XI, New York, 1989, s. 261-263.

VASİLİEV, A.A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, c. I, (Çev. A. Müfid Mansel), Ankara, 1943.

WYRTZEN, Johnathan David, “ Aglabids”, *Medieval İslamic Civilization, An Encyclopedia*, vol. I, (Ed. by Josef W. Meri), New York, 2006, s. 19- 20.

YAKUT el-HAMAVÎ, Şeyh Şihabeddin Ebu Abdullah Yakût Abdullah er-Rumî el-Bağdadî, *Mu’cemu’l-Buldân*, (Biblioteca Arabo-Sicula, M. Amari), Lipsia, 1857.

BASRA KÖRFEZİ TİCARETİ ÜZERİNDE SASANİ-BİZANS VE ARAP MÜCADELESİ

*The Fights of Sasanid, Byzantine and Arab Tribes Over The Trade of
Persian Gulf*

Ahmet ALTUNGÖK*

Taner YILDIRIM**

ÖZET

Erken Ortaçağların birbirine rakip iki büyük devleti olan Sâsânî ve Roma (daha sonraları Bizans) Devleti ile bunların müttefikleri olan Arap Kabileleri arasında siyasî, ticarî ve askerî anlamda büyük bir çekişme söz konusudur. Bütün bu çekişmelerin arkasında her iki devletin de ticaret yollarına egemen olma ve birbirlerine karşı siyasî üstünlük kurma mücadelesinin bulunduğunu görmekteyiz. Bu çekişmenin odak noktalarından bir tanesinin de Uzak Doğu ticaretinde söz hakkına sahip olma ve önemli pazar kentlerinin ele geçirilmesi gayretleri noktasında gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu gayretlerin önemli uzantılarından bir tanesi de Basra Körfezi ve Uzak Doğu üzerinde ticarî imtiyaz elde edebilme mücadelesidir. Bu mücadelede körfezin önemli sakinlerinden olan Arapların da önemli rolleri bulunmaktadır. Fakat körfez üzerinde üstünlük kurma yarışında Araplar ikiye bölünmüşlerdir ve Hire Arapları Sâsânîlerle ittifak halindeyken; Hatara ve Gassanî Arapları ise Roma ve Bizanslılar ile ittifak halindedirler.

Anahtar Sözcükler: Roma, Bizans, Sâsânî, Arap, Basra Körfezi, Ticaret.

ABSTRACT

There was a big conflict between Sasanid and Rome (called Byzantin later on), two big countries in early Middle Age, and their allies, the Arap tribes, in terms of politic, commercial and military. Under all conflicts, the most important factor was to dominate the trade routes and to gain political advantage over each other. We can see that one of the focal points of these conflicts is to have control over Far East trade and to capture important cities for market. In gaining commercial concession of both sides over Basra Gulf and Far East, Arabs also have important role. But Arabs was divided to the both sides in the race of establishing superiority over the Gulf. While Hire Arabs was alliance with Sassanids, Hatara and Gassani Arabs was alliance with Rome and Bizantines.

Key Words: Rome, Byzantin, Sasânid, Arabian, Basra Gulf, trade.

GİRİŞ

Basra körfezi günümüz İran toprakları ve Arap Yarımadası arasında bulunan; uzunluğu 805 kilometre, genişliği 280 kilometre ve derinliği yer

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi.

** Dr., Arş. Gör., Adıyaman Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi.

yer 40, 50 ve 100 metre arasında değişen büyük bir körfezdır. Bu körfez önemini günümüzde olduğu gibi erken ortaçağlardan beri sürekli olarak korumuş olduğu ekonomik nedenlerden almaktadır. Basra Körfezi’i eski Yunan yazıtlarında *Sinus Persicus* şeklinde “Pers Körfezi”, Asurlulara ait Sargon yazıtlarında “Acı Deniz” ve eski Pers kitabeleri ile Dara yazıtlarında “Pers Denizi” anlamında *Parsa Daray* şeklinde geçmektedir¹. İlkçağlarda Sümerler, Babilliler, Akadlar, Keldaniler, Asur ve Elamlar bu körfez üzerinde gemicilik ve deniz ticareti ile meşgul olmuşlar; Elamlar bu körfezin kıyısında büyük ticarî öneme haiz olan Layan adında bir kent kurmuşlardır². Bu körfez üzerindeki ticarî faaliyetler M.Ö. 3. binyılın başlarından başlayarak önemini artırarak devam ettirmiştir. Mezopotamya’da yaşayan ilk yerleşik topluluklar Hindistan ile aralarındaki ticarî faaliyetlerini bu körfez üzerinden gerçekleştirmektedirler³. Sâsânîler döneminde körfezin doğu kıyılarında Parsa adı verilen bölgede Farslılar, batı kıyılarında ise Arap toplulukları bulunmaktaydı⁴. Burası Hindistan’a açılan en önemli kapıydı. Sadece Uzak Doğu’ya değil aynı zamanda Umman Denizi, Kızıldeniz aracılığı ile Afrika, Akdeniz ve Avrupa ticareti açısından da önemli bir yere sahipti⁵.

Eski dönemlerde Basra Körfezi’nden değerli taşlar, mücevherler ve inci taşları çıkarılır ve bunların ticareti yapılırdı⁶. Bu körfez etrafında yapılan

¹ Feridun Cüneydi, *Tarih-i Mühendisi der İran*, Nişabur, 1376, s. 208; Touraj Daryae, “The Persian Gulf Trade in Late Antiquity”, *Journal of World History*, V. 14, No. 1, Hawai, 2003, s. 1; Pirus Müctehidzâdeh, “The Persian Gulf in the Geographical Views of the Ancient World”, *Cartographie Historique du Golfe Persique*, (Edts: M. Taleghani-D. Silva Couto), Tahran, 2006, s. 12; Taner Yıldırım, *Abbasîler Dönemi Basra Körfezi’nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticâret*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2012, s. 11-12.

² Feridun Cüneydi, *a.g.e.*, s. 208; Hadi Hasan, *Sergüzeşti Keştiranî İraniyân*, (trc. Ümid İktidârî), s. 121.

³ Ali Goli, Manizheh Kianipour, “The Persian Gulf in Historical Documents (BC to 18th Century)”, *Cartographie Historique du Golfe Persique*, (Edts: M. Taleghani-D. Silva Couto), Tahran, 2006, s. 23.

⁴ Will Durant, *Tarih-i Temeddün*, (Trc. Ebu Talib Sarihi), Sazman-ı Amuzeug-i İslamî, Tahran, 1398, s. 117.

⁵ David Whitehouse, Andrew Williamso, “Sâsânian Maritime Trade”, *Iran*, (The British Institute of Persian Studies), V. XI, London, 1973, s. 43, 44, 45; Hadi Hasan, *a.g.e.*, s. 121; Touraj Daryae, *a.g.m.*, s. 4; Pius Malekandathil, *Maritime, India: Trade, Religion and Polity in the Indian Ocean*, New Delhi, 2010, s. 4; İbnü’l-Fakih, Muhtasarü’l-Buldân adlı eserinde; Rahman Suresinde geçen iki denizden birinin Basra Körfezi ve diğerinin de o dönemlerde Arap Denizi olarak adlandırılan Kızıldeniz olduğunu rivayet etmektedir. Bkz; Pirus Müctehidzâdeh, *a.g.m.*, s. 15.

⁶ İbnü’l-Belhî, *Farsname*, (Tsh. Guy Le Strange, R. E. Nikolsen), Tahran, 1339, s. 32; David Whitehouse, Andrew Williamso, *a.g.e.*, s. 35; Pius Malekandathil, *a.g.e.*, s. 2.

tarihi arkeolojik araştırmalar körfez üzerinde yapılan ilk ticarî faaliyetin inci taşı olduğunu ortaya koymaktadır⁷. Anılan dönemde Übülle, inci ticaretinin merkezi durumundaydı⁸. Bu şehrin en revaçtaki ticarî faaliyeti inci dalgıçlığıydı ve bu iş oldukça tehlikeli bir meslekti. Bu mesleğin zorlukları İslam öncesi Arap şairlerinden el-Musa'ib İbn Adas ve el-Mukhabbal İbn Sa'di'nin şiirlerine bile konu olmuştur⁹. Uzak Doğu'dan gelen ticarî gemiler Basra Körfezi'nin limanlarında indirilir, buradan Fırat ve Dicle nehirleri vasıtasıyla Sâsânî başkenti Medain'e ve buradan da karayoluyla Doğu Anadolu'nun Ruha (Urfa), Nisibis (Nusaybin) gibi şehirlerin pazarlarına veya Akdeniz limanlarına taşınırdı¹⁰. Sâsânîler, İranlıların pek sıcak bakmadıkları deniz ticaretini geliştirmek için büyük uğraşlar vermişlerdir¹¹. Sâsânî Devleti, Irak merkezli bir devlet olduğundan dolayı Fırat ve Dicle nehirlerinin körfez ticareti üzerinde önemli etkileri vardı. Bu devletin başkenti olan Tisfun şehri iki nehrin birbirine en yakın olduğu yerde kuruluydu. Fırat ve Dicle nehirleri Erken Ortaçağlarda Basra Körfezine ayrı ayrı dökülmekteydi¹². Bu iki nehrin körfeze döküldüğü bölgede kurulu olan Sâsânî liman kenti Übülle'ye gelen ticarî gemiler, getirdikleri ürünleri burada farklı gemilere naklederek aynı nehirler üzerinden başkent Tisfun'daki limanlara ve buradaki depolara gitmekteydiler. Sâsânî Devletinin Körfez ve Mezopotamya'daki güçlü varlığı bu bölgenin kuzeyinde bulunan Roma ve Bizans'a ait pazarların canlılığını yitirmesine de sebep olmaktaydı. Çünkü Ermenistan, Azerbaycan, Trabzon ve Erzurum

⁷ Robert Carter, "The History and Prehistory of Pearling in the Persian Gulf", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* V. 662, Leiden, 2005, s. 139 vd.

⁸ Robert Carter, *a.g.m.*, s. 144.

⁹ Robert Carter, *a.g.m.*, s. 144.

¹⁰ Feridun Cüneydi, *a.g.e.*, s. 213; Beate Dignas-Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity Neighbours And Rivals*, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 196.

¹¹ George F. Hourani, *Arab Seafaring*, New Jersey, 1995, s. 38; Kadim İranlılar denizi Ehrimen'in yoldaşı olarak tanımlarlar ve ondan uzak dururlardı. Perslerin "İran Yunan'dan çekmediğini Tufan'dan çekti" sözü onların denizlerden uzak durmalarının altında yatan sebebi ortaya koyması açısından ilginçtir. Denizlere sıcak bakmayan kadim İranlılar deniz ticaretinde önemli bir rol oynayamamışlardı. (Bkz. Ahmet Altungök, *Siyasî, İdari, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2012, s. 232).

¹² Said Nefisi, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran, 1331, s. 31. Sâsânîler körfez üzerinde seyreden ticaret gemilerinin, suyun sığ olduğu yerlerde karaya oturmaması için yüksek fenerler kurmuşlardı. Aynı şekilde Fırat ve Dicle üzerinde seyreden gemiler için de suyun sığ olan noktalarında yüksek fenerler bulunuyordu. Feridun Cüneydi, *a.g.e.*, s. 216. Ayrıca bkz; Taner Yıldırım, *Uluslararası Taşımacılık ve Ticaret*, s. 367. Bu körfezin M.Ö 3000 yıllarında şimdiki kıyılarından 280 km uzakta olduğu Fırat, Dicle, Karun, Kerha ve Hendican nehirlerinin müstakil olarak bu körfeze döküldüğü rivayet edilmiştir. Bkz; Ali Goli, Manizheh Kianipour, *a.g.m.*, s. 23.

üzerinden Uzak Doğu'ya yapılan ticarî faaliyetlerde körfez'in önemli bir konumu bulunmaktaydı¹³.

I. Erken Ortaçağlarda Basra Körfezinin Ekonomik Önemi

Sâsânîler Basra Körfezi kanalıyla, Bizanslılar ise Kızıldeniz üzerinden doğu ticaretini ele geçirebilmek için kıyasıya bir mücadeleye girişmişlerdir. Kuzeyde Hazar sahillerini ele geçiren Sâsânî devleti Bizans'ın Kafkasya üzerindeki ticarî yollarını kesintiye uğratmış ve onların kuzeye kürk yolu adı verilen Hazar Denizi'nin kuzeyine yönelmelerine sebep olmuştu¹⁴. Güneyde ise Basra Körfezi üzerindeki Sâsânî hâkimiyeti, Bizans'ın İskenderiye merkezli Mısır, Etiyopya ve Hindistan ticarî ağı üzerinde ciddi bir engel oluşturmaktaydı¹⁵. Bu iki ülkenin her biri, bir diğerini saf dışı bırakmak için Hintli yöneticilerle yakın ilişkiler kurup, ticarî bağlantılarını güçlendirmeye çalışmışlardır. Özellikle Bizanslılar bu doğrultuda, doğu ticaretinde tek söz sahibi olabilmek için *Dînar*¹⁶ adı verilen altın parayı kullanmışlardır. Altın, değerli ve güvenilir olduğundan bölge tüccarları bu parayla ticaret yapma hususunda hırslanmışlar ve böylece Hint çarşılarında gümüşten yapılan Sâsânî dirhemlerinin¹⁷, altın dînarlar karşısında tutunabilme şansı kalmamıştı. Buna rağmen Sâsânî gümüş kapları en yaygın ve kullanışlı mübadele aracı olarak Körfez ve Uzak Doğu ticaretinde çok geniş bir ticarî alana sahipti¹⁸. Sâsânîler, Hindistan yöneticilerini elde etmede Basra Körfezi'nin kendilerine olan yakınlığını kullanarak, doğu ticaretinin gerek deniz gerekse kara yönünden Basra Körfezi sayesinde devam edebileceğini düşünmüşlerdir. Hintli seyyah Kosmas, Milâdî altıncı yüzyılda bir Rum ile

¹³ Ali Goli, Manizheh Kianipour, *a.g.m.*, s. 27.

¹⁴ Matthew P. Canepa, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sâsânian Iran*, Los Angeles, 2009, s. 25.

¹⁵ Matthew P. Canepa, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁶ İslam dünyasında da para birimi olarak kullanılan "dînar", Yunanca asıllı "denarius" kelimesinden türemiştir. İslam ülkelerinin daha ziyade batı bölgelerinde kullanılan dînar'ın, özellikle X. asırdan itibaren diğer İslam merkezlerindeki kullanımı gittikçe yaygınlaşmıştır. En yakın rakibi olan drihem ile aralarındaki mübadele değeri 1'e 14 olmasına rağmen zaman ve mekâna göre bu oran 1'e 10 ilâ 1'e 15 arasında değişkenlik göstermiştir. Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit) İstanbul, 1988, c. IV, s. 270, c. VI, s. 86; Halil Sahillioğlu, "Dînar", *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994, s. 352-355; Walther Hinz, *a.g.e.*, s. 13; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), c. II, Ankara, 2003, s. 985-986.

¹⁷ Bir ağırlık ölçüsü ve gümüş para birimi olan Dirhem, eski Yunan devletiyle ticarî münasebetler sırasında drahmi kelimesinden Farsça'ya, daha sonra oradan Arapça'ya geçmiştir. Gerek ağırlık gerekse para birimi olarak dirhem kullanılışı çok eskidir. Geniş bilgi için bkz; Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994, s. 369-371; Hamidullah, *a.g.e.*, c. II, s. 985-986.

¹⁸ Said Nefisi, *a.g.e.*, s. 179; Rahim Reisneya, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran, (trç), s. 653.

İran tüccarının Seylan kralının huzurunda kimin hükümdarlarının daha kudretli olduğu hakkında birbirleriyle münakaşa ettiklerini açıklamaktadır. Sonunda Rum bu münakaşadan galip çıkmıştı. Çünkü İranlının sadece bir gümüş para göstermesi karşısında, diğeri bütün dünyada rağbet bulan güzel bir Bizans altınını göstererek, Rumların doğu ticaretindeki gücünü açıkça ortaya koymuştu¹⁹.

Öte yandan Dğu Roma imparatorluğu yani Bizans Erken Ortaçağlarda, Doğu Akdeniz'den itibaren doğuda kalan topraklarda önemli bir merkez oluşturarak, Roma imparatorluğundan ayrılma çabası içerisindeydi. Nitekim Milâdî 395 yılına gelindiğinde Roma imparatorluğu Batı ve Doğu Roma (Bizans) olmak üzere ikiye ayrılarak Doğu Roma İmparatorluğu kendisine Kostantinapolis'i (İstanbul) merkez seçti. Bu kopuş doğuda Sâsânîlerle mücadele eden güçlü bir Doğu Roma İmparatorluğunu (Bizans) ortaya çıkardı²⁰. Neticede bu iki güç, körfezin cezp edici ticarî canlılığı ve denizcilik faaliyetleri nedeniyle bölgenin kontrolünü ele geçirmek için birbirlerine karşı kıyasıya bir üstünlük yarışına girdiler. Bu durum Sâsânîler ile Bizans arasında Basra Körfezi'nin tüm bölgelerini içine alacak ciddi çekişmelerin yaşanmasına sebep oldu. İki ülke arasındaki mücadeleler Mezopotamya'nın güneyine kadar uzanmış, hatta Sâsânî başkenti Tisfun'un üç defa Bizans işgaline uğramasına sebep olmuş ve bu durum körfez ticareti için tehlikeli sonuçlar doğurmuştur. Zira, Sâsânîler ile Bizans arasındaki çekişme, körfez bölgesindeki topluluklar üzerinde huzursuzluk ve güvensizlik ortamı oluşturduğundan, ürkek bir yapıya sahip olan ticaret bundan zarar gördü.

Sâsânî devletinin Hint Okyanusu üzerinde ticarî tekeli oluşturması, Bizans ile aralarında önemli bir rekabetin kapısını araladı²¹. Nitekim Hint Okyanusu üzerindeki Uzak Doğu ticaretinde Sâsânîlerin tartışmasız bir üstünlüğü vardı. Sâsânî Devletin körfez üzerinde kurmuş olduğu üstünlük onların Uzak Doğuda Hindistan, Seylan ve Malezya gibi ülkelerde ticaret

¹⁹ Bizans ile Sâsânî devleti arasında bir sikke antlaşması bulunmaktaydı. Buna göre Sâsânîler gümüş para darp edebiliyor, fakat altın para olarak Roma'nın solidus'unu kullanıyorlardı. Bu nedenle eskiden Rum eyaletleri olan İslam topraklarında altın para kullanılıyordu. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 536.

²⁰ İbrahim Ahmet Adevi, *ed-Devletu'l İslamiyye ve İmparatoriyye Rum*, Kahire, 1958, s. 5-7; Freeman, *a.g.e*, s. 578-590; Süleymân İbrahim Askerî, *et-Ticâre ve'l Milahe fi'l Halici'l-Arabî fi Asri'l Abbâsî*, Kuveyt, 1998, s. 43; M. Cevad Meşkur, *a.g.e*, s. 87; Süleyman Huzayyin, *Arabian and the far East*, Kahire, 1942, s. 131.

²¹ Pius Malekandathil, *a.g.m*, s. 4.

kolonileri kurmalarına imkân verdi²². Ayrıca Sâsânîler körfezde Übülle²³ ve Siraf²⁴ gibi önemli iki büyük liman kenti inşa etmişlerdi. Bu iki şehirde ticarî faaliyetlerin yanı sıra önemli bir gemicilik sektörü oluştu ve Uzak Doğu ticareti için dayanıklı gemiler inşa edildi²⁵. Bu dönemde Siraf, Sâsânîlerin en büyük donanma gücüne ev sahipliği yapmakla beraber dünyanın en büyük liman kenti olarak kabul edilmekteydi²⁶. Bu şehir Sâsânî ülkesinin mücevherat ticaretinin merkezi durumundaydı. Übülle kentinde çıkarılan inci taşları bu şehre gelir ve buradaki imalathanelerde çeşitli mücevherat süslemeciliğinde kullanılır daha sonra Sâsânî ve civar ülkelerin birçok pazarlarına gönderilirdi²⁷. Bu şehir erken dönemlerde Dicle Nehri'nin Körfeze döküldüğü delta üzerinde kurulmuştu²⁸. Bundan dolayı bu şehir üzerinden iç bölgelere gemiyle kolayca taşıma yapılabilirdi.

Buna ek olarak Sâsânîler körfezin kıyısında Gur Erdeşir, Guzeran, Haşt, Rivardeşir, Mihraban ve Esterabad gibi önemli liman kentlerini kurdular²⁹. Bu limanlara her gün Sâsânî ülkesinde imal edilen keten, yün, pamuk, parfüm, sırmalı ipek kumaş ve halıları yabancı ülkelere götürmek amacıyla birçok ülkeden gelen gemiler yanaşırlardı³⁰. Körfezin batı tarafından Gerha adı verilen büyük bir liman kenti vardı ve buradan büyük bir ticaret yolu Akdeniz limanlarına kadar uzanmaktaydı. Sakinlerini genel olarak Arapların oluşturduğu bu şehir oldukça zengindi. Buradaki evler ve içerisindeki mobilyaların yapımında fildişi, altın ve gümüşün bol miktarda kullanıldığı bilinmektedir³¹.

²² David Whitehouse, Andrew Williamso, *a.g.m.*, s. 46; Pius Malekandathil, *a.g.e.*, s. 1

²³ Übülle: Basra Körfezi'ne Hint Okyanusundan gelen ticaret gemilerinin bu körfez üzerindeki en son durağı olan Übülle, günümüz Basra şehrinin yakınlarında kurulmuş önemli bir liman kentiydi. Geniş bilgi için bkz; Taner Yıldırım, *a.g.e.*, s. 93, 120 vd.

²⁴ Siraf: Günümüz Buşehr yakınlarında Basra Körfezi'nin kenarında kurulmuş olan bu şehir MS. 970 yılında yıkılarak ortadan kaldırılmış olan önemli bir liman kentiydi. Bkz. İbnü'l-Belhî, "Farsnâme", (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 117, 118; Taner Yıldırım, *a.g.e.*, s. 132 vd.

²⁵ İbnü'l-Belhî, *a.g.e.*, s. 136.

²⁶ Ahmet Altungök, *a.g.e.*, s. 234.

²⁷ Robert Carter, *a.g.m.*, s. 144.

²⁸ Arnold Wilson, *The Persian Gulf*, New York, 2011, s. 63.

²⁹ Feridun Cüneydi, *a.g.e.*, s. 213; Touraj Daryaee, "The Persian Gulf Trade in Late Antiquity", s. 6.

³⁰ Touraj Daryaee, *a.g.m.*, s. 3.

³¹ David Whitehouse, Andrew Williamso, *a.g.m.*, s. 30.

II. Erken Ortaçağlarda Basra Körfezi Etrafında Cereyan Eden Olaylar

Sâsânî hanedanının Miladî 226 yılında yönetimi ele geçirmesinin ardından İranlılar, körfez üzerinde tam denetim kurmak için harekete geçtiler. Sâsânî hükümdarı I. Erdeşir (216–240)³², kendi döneminde bu körfez üzerinde küçük bir donanma inşa ederek deniz ticareti ile uğraşan kimselerin güvenliğini sağlamayı amaçlamıştı³³. Ancak tam bu dönemde Basra Körfezi'nin Fars sahilleri boyunca Araplar kendi başına buyruk birçok koloni oluşturmuşlardı³⁴. Bunların çoğu körfez üzerinde seyreden ticaret gemilerini yağmalayarak geçimlerini sağlamaktaydı³⁵. Arap kabilelerinin Basra Körfezi'ni bölgesindeki varlıkları onların bu bölgede siyasî ve iktisadî bakımdan hâkimiyetlerini tesis etmek isteyen Sâsânî ve Bizans ile ciddi mücadelelere girmelerine sebep olmuştur³⁶. Sâsânîlerin Basra Körfezi'ndeki coğrafi konumları, Arap yönetimlerinin ve güçlerinin onların ticarî faaliyetlerine kolay bir şekilde sekte vurmalarına imkân sağlıyordu. Sâsânîlerin kuruldukları ilk dönemdeki otorite boşluğu körfezin İran sahilleri boyunca Arap kabilelerinin buralarda yoğunlaşmasına zemin hazırlamıştı. Bu nedenle Araplar; Ahvaz³⁷, Kirman³⁸ ve Meysan³⁹ bölgelerinde ciddi

³² Altungök, *a.g.e.*, s. 28 vd.

³³ Feridun Cüneydi, *a.g.e.*, s. 213.

³⁴ Sâsânî ülkesinde yaşayan Araplar genel olarak günümüzde Huzistan olarak adlandırılan ve Elamların tarih sahnesine çıktıkları bölgede yoğun olarak bulunmaktaydılar. Bu Araplara o dönem İranlılar “Huz” adını vermektedirler. Günümüzde bu bölgenin merkezi olan Ahvaz şehri de ismini o dönemdeki tabirden almaktadır. Bkz. Said Nefisi, *a.g.e.*, s. 313; Touraj Daryaei, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, V. 30, No. 3, Duke University Press, 2010, s. 401.

³⁵ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî Tercemesi*, c. II, Konya, 1982, s. 210; İbnü'l-Belhi, *a.g.e.*, s. 67, 68.

³⁶ Askerî, *a.g.e.*, s. 42; Roma ve devamı olan Bizanslılar Uzak Doğu ticaretinde müttefikleri olan Gassani Araplarını aktif olarak kullanmaktaydılar. Buna mukabil Sâsânîler de Roma ve ardılları olan Bizanslılara karşı müttefikleri Arap Lahmî krallığını kullanmaktaydılar. Bizanslılar körfez üzerindeki ticarî faaliyetlerini Gassani Arapları ve onların Körfez etrafındaki bağlıları olan Arap kolonileri eliyle yürütmekteydiler; Bkz. M. Cevad Meşkür, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran, 1366, s. 95; İrfan Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, C. I, Harvard University Press, 1995, s. XXVI.

³⁷ Güneybatı İran'da Huzistan Eyaleti'nin merkezidir. Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût Hamevî; *el-Mucemü'l-Büldân*, c. I, Beyrut, 2008, s. 347; Mustafa L. Bilge, “Ahvaz”, *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, s. 192.

³⁸ Kirman, Fars ile Mekran arasındaki bölgeye verilen isim olup burada birçok kent bulunmakta idi. Bu kentler; el-Kafs, el-Bâruz, el-Merâh, el-Balûs, Ceyrefet, yörenin yönetim merkezi olan es-Sirecan, Hezûrkent, Lâfes ve Demendan kentleridir. Ekonomisi, büyük ölçüde tarıma dayanan Kirman, geniş bir tarım havzasına ve büyük sulama kanallarına sahipti. Buradan elde edilen haracın yıllık 30.000.000 dirheme ulaştığı söylenmektedir. Yine bu

koloniler meydana getirdiler⁴⁰. Bundan dolayı körfezde güçlü bir filo oluşturan Sâsânî devleti körfezin etrafında bulunan Araplara karşı ciddi bir üstünlük kurarak; aynı zamanda Uzak Doğu ticaretinin bir parçası olan Umman denizi ve Hint okyanusu üzerindeki tüm siyasî ve ticarî faaliyetlerini garanti altına almış oluyorlardı. Sâsânî devletinin körfez üzerinde oluşturmuş olduğu filo bu dönem Ortadoğu'nun en büyük deniz donanması olarak kabul edilmekteydi⁴¹. Arapların körfez üzerindeki ciddi denizcilik faaliyetleri Bizanslıların da dikkatini çekmiş olduğundan dolayı onlarla ticarî ilişkilerini geliştirme yoluna giderek aynı zamanda onları Sâsânîlere karşı kullanmaya çalıştılar⁴².

I. Erdeşir, yönetimde yegane söz sahibi olabilmek ve devlet ekonomisini rahata kavuşturmak için gerekli çözümün, Basra Körfezi'ne uzanan güney beldeleri boyunca bütün Arapları buradan çıkarmaktan geçtiğine inanıyordu. Yine kendi egemenliğini körfez üzerinde sağlayabilmek için bölgedeki diğer Arap kabilelere de boyun eğdirmek gerektiğini düşünüyordu. Bu amaçla düşüncelerini uygulamak için büyük askerî hamleler gerçekleştirdi. Özellikle körfezin Fars sahilleri boyunca dizili olan Arap kabilelerine siyasî baskılarda bulundu. Neticede Erdeşir, Fars sahillerindeki Arapların kendisine boyun eğmesini sağlayarak Sâsânî devletinin birliğini tesis etti ve bu başarısıyla körfezin idaresini Arapların elinden söküp aldı⁴³. Daha sonra Bahreyn, Umman ve Basra Körfezi'ne sahip olan Erdeşir Arapları büyük oranda itaati altına aldı. Ahvaz ve Meysan (Messene) Arap krallarını mağlup ettikten sonra körfeze yerleşen Erdeşir, Bahreyn'de kendisi için bir şehir inşa

bölgede, özellikle Demendan kenti civarında başta altın, gümüş, demir ve bakır olmak üzere birçok maden bulunmakta idi. Ahmed b. Muhammed b. Fakîh el-Hemedanî, *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân* (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1967, s. 413-414. Ayrıca burada diğer İran kentlerinde olduğu gibi birçok dokuma merkezi bulunmakta ve sarık, mendil, taylesan ile değerli elbiseler üretilmekteydi. Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr Makdisî; *Ahsenü't tekâsîm fî mâ'rifeti'l-ekâlîm*, (nşr. . Muhammed Ali Baydoun), Beyrut, 2003, s. 354.

³⁹ Muhammed Seyyid Güleb, *et-Ticare fî Asri mâ Kable'l-İslâm*, Riyad, 1974, s. 189; Rıza Cevad Haşimi, *et-Tarih ve Asâru'l-Halici'l-Arabî*, Bağdat, 1985, s. 8-9; Yunanlıların Messene dedikleri bu bölgeye Araplar Meysan adını takmışlardı. Burası günümüzde Kuveyt adı verilen ülke topraklarıdır. Bkz. Joel Walker, *The Legend of Mar Qaedagh, Narrative and Christian Heroism in Late Antique Iraq*, Los Angeles, 2006, s. 95.

⁴⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, c. II, Beyrut, 1968, s. 638; Yahya Hışab, *İran Fi Ahdul Sasanîyyin*, Kahire, 1957, s. 75.

⁴¹ Feridun Cüneydi, *a.g.e.*, s. 213; Touraj Daryaei, *a.g.m.*, s. 6.

⁴² Arnold Wilson, *The Persian Gulf*, s. 55.

⁴³ Muhammed Şakir, *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, Amman, 2003, s. 52-54; Hışab, *a.g.e.*, s. 77; Altungök, *a.g.e.*, s. 47 vd.

etti⁴⁴. Erdeşir, Hîre bölgesinde de yönetimini kuvvetlendirdi ve Arapları kontrolü altına aldı. Siyasî ve askerî hâkimiyet sayesinde, körfezin ticarî menfezlerine hâkim olarak bu bölgedeki Arapları kendine boyun eğdirdi. Erdeşir b. Babek başa gelince Hire krallığını tesis etmiş bulunan Amr b. Adıyy'ı⁴⁵ mağlup edip Basra Körfezi'nin tüm bölgelerini ve ticarî menfezlerini ele geçirdi⁴⁶. Bu dönemle birlikte Sâsânîlerle körfez Arapları arasında oldukça şiddetli bir mücadele başladı. Bu mücadelenin ana sebebini; körfezin sularına, ticarî yollarına ve Fırat nehrinin batı taraflarına sahip olabilmek düşüncesi yatmaktaydı.

Araplar, II. Şapur (309–379) döneminin⁴⁷ ilk yıllarında körfezin Fars sahillerindeki üstünlüklerini ikinci kez ele geçirmeyi başardılar. Öyle ki bu başarının ardından Araplar, Sâsânîlerin iç işlerine müdahale edecek kadar etkili bir konuma geldiler. Fırat'ın batısında yerleşmiş olan Araplar, körfezin bütün sahillerinde kendi kavimlerinden olan farklı Arap topluluklarını yerleştirmeyi başardılar. Irak'ın güneyine yoğunlaşan bu kabileler, körfezin ticarî menfezlerinde Sâsânîler ile birlikte söz sahibi olmaya başladılar. Arapların yönetimdeki güçleri, II. Şapur'un iktidarı kendi ellerine aldığı dönemde körfezin pek çok farklı bölgesine kadar uzanmıştı⁴⁸. II. Şapur, Erdeşir'e benzer askerî hazırlıklar yaparak, Arapların körfezdeki hâkimiyetine son vermek istiyordu. İlk olarak Fars sahillerindeki Araplara boyun eğdirdi ve ardından Eberşehr (Nişâpur)⁴⁹ yöresini denetimi altına aldı.

⁴⁴ Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakûbî*, s. 194; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 633; Şakir, *a.g.e.*, s. 52–54; Altungök, *Sâsânî Devleti*, s. 28, 29 vd; Askerî, *a.g.e.*, s. 44.

⁴⁵ Amr b. Adıyy, el-Hîre'yi ilk defa baş şehir yapan kişidir. Taberî bu kimseyi emirlerini yaptıran bir zorba, iyi bir savaşçı ve bolca ganimet toplayan biri olarak tanımlamaktadır. Bu emir Sâsânî öncesinde etrafta bulunan Iraklılarla güç mücadelesi halinde olmuştur. Abdulhalik Bakır, “Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. VI, sa. 2, Elazığ, 2010, s. 130.

⁴⁶ Taberî, *Tarih*, c. I, s. 627; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 634; Askerî, *a.g.e.*, s. 45; Bakır, *Hire*, s. 130.

⁴⁷ Geniş bilgi için bkz; Altungök, *Sâsânî Devleti*, s. 46 vd.

⁴⁸ Mes'ûdî, *Mürûc*, c. I, s. 254–255; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 656; Askerî, *a.g.e.*, s. 45; P. M. Sykes, *A History of Persia*, c. I, Macmillan Company Press, London, 1915, s. 444.

⁴⁹ İran'ın kuzeydoğusunda bulunan bir şehirdir. Verimli ve düz bir araziye yayılan şehir, tarım ve ticâret yoluyla ülke ekonomisine büyük katkı sağlar. Nişabur'un ismi Sâsânî hükümdarı I. Şapur'dan gelmektedir. Yâkût el-Hamevî bu şehri şöyle tanıtmaktadır; “önemli faziletleri bulunan büyük bir şehri olup, Erdemlilerin madeni ve âlimlerin kaynağı durumundadır. Dolaştığım memleketler arasında onun gibisine rastlamadım... Neysâbûr (Nişâpur) halkının içtikleri suyun büyük bir kısmı yerin altından gelen su boruları ile sağlanır; bunun için yerin altında çukurlar hazırlanmıştır; bu nedenle su yerin altındadır ve fazla tatlı değildir. Burayı bol meyveli ve ürünli gördüm. Müslümanlar burayı Hicrî 31. Yılda Abdullah b. Âmir b. Kureyz idaresinde, Osman b. Affân (r.a) döneminde barış yoluyla

Daha sonra Riverdeşir⁵⁰ sahillerindeki halk ona boyun eğdi. Farslı savaşçılar ile birlikte Bahreyn'e yönelen ve buradaki halkın büyük bir kısmını kılıçtan geçiren Şapur, özellikle Bahreyn şehirlerinden olan Hecer'de⁵¹ ikamet eden ve yöreyi tamamıyla kendi kontrolü altına almak isteyen Abdülkays Araplarına karşı büyük kıyımda bulundu⁵². Bunların ardından, Arapları tamamen yok etmek isteyen Şapur, ordusunu Yemame'ye yönlendirdi. Çünkü suların kabarmasıyla birlikte bölgedeki tatlı su kuyuları kapanmış ve bu bölgede yaşayan Araplar zor duruma düşmüştü. Bunu fırsat bilen Şapur, bu bölgedeki Arapları tamamen yok etmek için onları Hicaz'daki Yesrib tepelerine kadar takip etti⁵³. Şapur'un, Araplara karşı izlemiş olduğu bu katı tutum, onun tarihte Şapur *zülektaf* (omuzlar sahibi) lakabıyla anılmasına neden oldu⁵⁴. Zira Şapur yakalamış olduğu esirlerin omuzlarını deldirerek halkalar taktırmış ve bu esirlerin hepsini halkaların içerisinden geçirmiş olduğu zincirlerle birbirine bağlamıştır⁵⁵. II. Şapur'un bu cinayetleri nedeniyle insanların ondan ne denli korktuğuna dair Mes'ûdî bir rivayet nakletmektedir; Şapur'un, Bahreyn'e girdiğinde tutsak ettiği Amr b. Murre adlı yaşlı Arap'la aralarında bir konuşma geçmişti: Amr b. Murre, II. Şapur'a kendisini tanıttıktan sonra, ona Arapları öldürmekteki bu kininin ve hırsının sebebini sorunca, şu cevabı almıştı: “*Biz İran kralları bilgi birikimimizden ve bizden önceki büyüklerimizin bize verdiği haberlerden biliyoruz ki Araplar üzerimize yürüyecek ve kendi mülkümüzde bize galip geleceklerdir. Ben bunu engellemeye çalışıyorum*”⁵⁶.

Şapur, daha sonra ordusunu alarak, Basra Körfezi'nin Fırat uzantısı boyunca yer alan ticaret noktalarına doğru harekete geçti. Bu esnada Fırat sahili boyunca yerleşmiş bulunan Eyad kabilesi üzerine ani bir saldırı gerçekleştirerek, kabile savaşçıları daha ne olduğunu anlayamadan onların birçoğunu öldürdü, bir kısmını ise esir aldı⁵⁷. Bizans imparatorluğunun

fethetmişlerdir”... Hamevî, *Mu'cem*, c. V, s. 382–383. Ayrıca bkz; Zekeriyya b. Muhammed Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969, s. 473.

⁵⁰ Fars ülkesinde ki önemli yerleşim yerlerinden olan Erdeşir, Basra Körfezi'nin doğu sahili boyunca uzanmaktaydı. Şirvan, Cur, Sirâf ve Feyruz gibi şehirler bu bölgenin sınırları içerisindeydi. Bkz; Hamevî, *Mu'cem*, c. I, s. 146.

⁵¹ Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, 1961, s. 23.

⁵² Arnold Wilson, a.g.e, s. 55; Altungök, *Sâsânî Devleti*, s. 47.

⁵³ Askerî, a.g.e, s. 46.

⁵⁴ Mes'ûdî, *Mürûc*, c. I, s. 254; Taberî, a.g.e, c. II, s. 57–60. İbnü'l-Belhi, a.g.e, s. 69; M. Cevad Meşkür, a.g.e, s. 85; Ayrıca bkz; Altungök, a.g.e, s. 46 vd.

⁵⁵ Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakûbî*, s. 198; Altungök, a.g.e, s. 47.

⁵⁶ Mes'ûdî, a.g.e, c. I, s. 256.

⁵⁷ Mes'ûdî, a.g.e, c. I, s. 255; Askerî, a.g.e, s. 47.

sınırlarına kadar uzanan Basra Körfezi yollarını, Arapların elinden büyük bir katliam sonrasında kontrol altına alan II. Şapur bununla yetinmeyerek, kendisinden kaçıp Bizanslıların kontrolünde bulunan Dımaşk'a (Şam) sığınan Arapları bile öldürmeye yeltendi. Çünkü o, Arapların ileride tekrar bir araya gelip, Basra Körfezi'ne ve körfezdeki ticaret yollarına sahip olarak Farşlıları buradan kaldırıp atacaklarını düşünüyordu. Dönemin Bizans imparatoru Julianus (361–363), Fırat üzerinde hem Arap ordu güçlerine destek vermek, hem de II. Şapur'dan intikam almak maksadıyla bir donanma hazırladı ve Arapların Sâsânî başkentine kadar akınlarda bulunmalarını sağladı⁵⁸. Fırat'ın batısında yerleşmiş olan Arap kabilelerinin reisleri, imparator Julianus'a bu desteğinden dolayı büyük bir sevgi besleyerek “*Arapların Kralı*” unvanını verdiler. Ancak Rum imparatoru daha sonradan Arapların kendi aleyhinde faaliyetler gerçekleştirdiğini görünce, II. Şapur ile bir antlaşma yaptı⁵⁹. Bu antlaşmanın ardından, Körfez ticaret yollarının korunmasında Arap kabilelerinin önemini anlayan II. Şapur ise bu kabilelerle yakınlık kurdu. Daha önce kendisinden kaçarak Şam'a sığınan Arapların tekrar körfez bölgesine geri dönmeleri için onlara imkân tanıdı.

Bu dönemden sonra II. Şapur, körfez ticaretine sahip olabilmek için, Araplar üzerinde uzlaşmacı bir siyaset gütmeye başladı. Ancak II. Şapur her ne kadar Araplara bu tür müsamahalara gösterse de biryandan onları farklı bölgelere yerleştirerek önceki yurtlarından kopardı ve böylece onların tekrar bir araya gelerek büyük bir güç olmalarını engelledi. Örneğin, Bahreyn'i elinde tutan Tağlib⁶⁰ kabilesinin bir kısmını Darin⁶¹ mıntıkasına, bir kısmını

⁵⁸ Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, California, 1997, s. 61; Askerî, *a.g.e.*, s. 47.

⁵⁹ Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 643.

⁶⁰ Adnan'a dayanan Vâil b. Rabi'den bir kabiledir. Kabilenin kurucusu Tağlib'in Ganm, Evs ve İmran adlarında üç erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Kabilenin ana vatanı el-Cezire bölgesinin Sincâr ve Nusaybin yakınlarında idi. Onların bu yurdu Diyârü Rabi'a olarakda adlandırılmaktaydı. Kabilenin Bizans'a yakın olması sebebiyle mensupları din olarak Hıristiyanlığı seçmişlerdir. Cahiliye dönemi şairlerinden olan ve bin beytlik mu'allekat'ı (Kâbeye asılan) bulunan Amr b. Kelsûm bu kabile mensuplarındandı. Bakır, *Hire*, s. 133; Hamidullah, *a.g.e.*, c. I, s. 395.

⁶¹ Farsça eski manasına gelen Darin, Bahreyn'in en meşhur limanlarından biriydi. Denizde olan bu adanın, sahile olan uzaklığı bir gün bir geceydi. Bu liman şehri özellikle Hindistan taraflarından getirilen Misk ve İtriya çeşitleri ile adını duyurmuştu. Hamevî, *Mu'cem*, c. II, s. 432. Ayrıca geniş bilgi için bkz; Hammad Muhammed b. Seraî, *el-Alâkatü'l-Hadâriye Beyne Mıntikatü'l-Halici'l-Arabî ve Şibhi'l-Kârretü'l-Hindiyye ve Cenubi Şarkî Asyâ*, Riyad, 2006, s. 39-41.

ise el-Hat⁶² bölgesine yerleştirdi. Yine, Bekr b. Vail kabilelerinden bir kısmını Kirman'a, Beni Hanzala kabilesini, Fars sahillerindeki Ahvaz bölgesinin el-Remliyye mıntikasına, Abdülkays ile Temim oğullarından bir kabileyi ise Basra Körfezi'nin Arap sahillerinde yer alan Hecer (Bahreyn) şehrine nakletti⁶³. Böylece Şapur Körfezin batı yakasını da Sâsânî topraklarına katarak burayı bir iç deniz haline getirerek Arapları tamamen itaati altına almış oldu⁶⁴. Bu bölgeleri ele geçiren Sâsânîliler bu bölgenin ticarî faaliyetlerine ek olarak ekonomik anlamda inkişafını sağlamak için tarım alanları oluşturdular ve uzun sulama kanalları yaptılar⁶⁵.

Şapur, Basra Körfezi'nin ticarî bağlantılarına sahip olma siyasetini Irak yönünde de devam ettirdi. Nitekim Şattu'l-Arap yakınlarında Firuzşapur kentini kurarak burada Arap kabilelerini ikamet ettirdi. Daha sonra bu şehre, kasten Arapça Enbâr ismini vererek Arapların bu şehri sahiplenmesini sağladı⁶⁶. Bu şehir gerçekten de kısa zaman içinde her bakımdan (yiyecek, içecek, silah... vb) bir ambar haline getirildi⁶⁷. Gerek Enbâr şehri ve gerekse de Şapur'un desteklemiş olduğu diğer şehirler, Körfez ticaretinde payı olan önemli merkezler haline geldi. Nitekim Şapur körfezde yaşayan Arapların, gemilerin yüklenmesinde ve ticarî eşyaların Fars gemileriyle nakledilmesinde pay almalarının; Hindistan, Seylan⁶⁸, Arap Yarımadası ve Irak bağlantısının sağlanması için vazgeçilmez bir zorunluluk olduğu

⁶² Bahreyn'de bir ada olup, özellikle bu şehre nisbet edilen mızraklarıyla ün salmıştı. Lebîd İbrahim Ahmed, "İslam Ortaçağında Basra Körfezinin Tarihsel Kaynakları" (çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 629.

⁶³ Taberî, *Tarih*, c. II, s. 75; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 640. Askerî, *a.g.e.*, s. 47-48.

⁶⁴ Ahmed b. İshâk b. Cafer Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakûbî*, (nşr. Muhammed Ali Baydoun), c. I, Beyrut, 2002, s.198; Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 210; İbnü'l-Belhi, *a.g.e.*, s. 67, 68; A. Rafi Hakikat, *Tarih-i Kûmis*, Tahran, 1362, s. 60; P. M. Sykes, *a.g.e.*, c. I, s. 445.

⁶⁵ Wilson, *a.g.e.*, s. 83.

⁶⁶ Bu şehre Araplar döneminde Enbâr denmesinin nedeni, bu şehrin tahıl ambarı olarak kullanılmasından kaynaklandığı da söylenmektedir. Bkz; Hamevî, *Mu'cem*, c. I, s. 305-306.

⁶⁷ Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 640-644.

⁶⁸ Hindistanın güneydoğu ucunda Hind Okyanusu üzerinde bulunan bir adadır. Doğu Afrika ve Güney Asya arasında, okyanus yolunun üzerinde bulunduğu için tüccarların tabii bir uğrak yeri olmuştur. Ülkenin târihi M.Ö. 3000 yıllarına kadar uzanmaktadır. Adanın ilk olarak ismi Yunanca "Bakır renkli" demek olan Toprobane idi. Arap fetihlerinden sonra, Arapça "Beklenmedik şeylerin ülkesi" anlamına gelen Serendip denildi. Sonraları 1972 yılına kadar kullanılacak olan Seylân ismini aldı. Bu tarihten itibaren "Debdebeli, şaşaalı ülke" anlamına gelen, Sri Lanka, ülkenin bugünkü resmî ismi oldu. Kaynaklarda, bütün insanların babası olan Hz. Âdem aleyhisselâmın, Allahü teâlâ tarafından, Cennetten bu (Serendip, Seylân, Sri Lanka) adaya indirildiği söylenmektedir. Bkz; Kazvîni, *Âsâr*, s. 43; Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbihi, *Yollar ve Ülkeler Kitabı* (Türkçe trc. Murat Ağarı), İstanbul, 2008, s. 61; Hemedanî, *Muhtasar*, s. 10; Ya'kûbî, *Tarih*, s. 30; Mes'ûdî, *Mürûc*, c. I, s. 30-31; Taberî, *a.g.e.*, c. I, s. 121; Süleyman Hayri Bolay, "Adem", *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, s. 363.

kanaat getirdi. Bu nedenle körfezdeki ticarî yolların güvenliğini sağlamak amacıyla Sâsânî donanmasını daha da geliştirme yoluna gitti⁶⁹.

II. Şapur yönetiminin sona ermesinin ardından, Arap kabileleri körfezin ticaret yolları üzerindeki eski konumlarını tekrar kazanma çabasına girdiler. Çünkü Araplar bu bölgedeki güçlerinin ve konumlarının farkındaydılar. Eyâd kabileleri, Fırat'ın batısındaki topraklarına tekrar geri dönerek kardeşleri Bekr b. Vail kabilesine katıldılar. Mes'ûdî, Eyâd kabilesi şairlerinden birinin; “*Toprağa, atlara ve her türlü nimete de sahibiz*” diyerek kendi kabilesinin servet ve zenginliğini dile getirdiği şiirinde, II. Şapur’a rağmen ne kadar rahat hareket ettiklerini ifade etmektedir⁷⁰. Sâsânî Devleti Körfez bölgesindeki Arapları kontrol altında tutabilmek amacıyla Hire merkezli Lahmî Araplarıyla çok iyi münasebetler kurmuşlardı. Çünkü merkezdeki yönetimin iç işlerine müdahale edebilme ve kendi aleyhlerinde alınacak olan birtakım kararların önüne geçebilme fırsatını ancak bu Arapların gücü sayesinde yakalıyorlardı. Sâsânîlerin körfez üzerinde serbest ticaret yapma yetkisini vermiş oldukları Lahmîlerle güçlü münasebetleri vardı ve onların hükümdarları bile Sâsânî Devleti tarafından atanmaktaydı⁷¹. Kaynakların zikrettiğine göre, Hire hükümdarlarından I. Munzir (418–462), Sâsânî yönetimine karşı zıt tutumuyla bilinen Behram Gur’a yardım edince, dönemin İran hükümdarı bunu engellemek için harekete geçmişti⁷². Sâsânîlerin Kuzey Mezopotamya pazarlarına giden ticaret yolları üzerinde ciddi bir Arap Hatara⁷³ tehlikesi bulunmaktaydı. Bunun yanında Romalıların Akdeniz sahil kentleri ticaretini tehdit eden ve Akdeniz Basra arasındaki ticaret yollarının güvenliğini tehlikeye düşüren Suriye toprakları üzerinde

⁶⁹ Askerî, *a.g.e.*, s. 42; Cevad Ali, *a.g.e.*, c. II, s. 639; Şakir, *a.g.e.*, s. 71; Said Ahmet Sami, *Tarihu Halici'l Arabî min Akdemi'l Usûr hattâ Tahriri'l Arabî*, Basra, 1985, s. 42–45.

⁷⁰ Mes'ûdî, *a.g.e.*, c. I, s. 260–261.

⁷¹ A Hüseyin Zerrinkoob, *Do Karn-ı Sükût*, Tahran, 1378, s. 31; M. Cevad Meşkür, *a.g.e.*, s. 88; Sâsânî Bizans ilişkilerinde Arapların önemli bir konumu vardı. Irak Arapları olan Lahmî Hanedanı Bizans'a karşı Sâsânî devleti ile ittifak halindeyken; Suriye Arapları olan Gassaniler ise Sâsânîlere karşı Bizans ile ittifak halindeydiler. Her iki devlet de ittifak halinde oldukları Araplara siyasî ve ekonomik ayrıcalıklar tanımışlardı. Bkz. Aleksander A Vasiliev, *History of the Byzantine Empire, 324–1453*, c. I, Canada, 1952, s. 201.

⁷² Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 71; Mes'ûdî, *a.g.e.*, c. I, s. 261; Askerî, *a.g.e.*, s. 49.

⁷³ Hatara Arapları, Ninova yakınlarında antik Hatra şehri merkez olmak üzere Pers imparatorluğu döneminde kurulmuş bir krallık olmakla beraber ele geçirilmesi oldukça güç sarp kalelere sahiptiler. Bu şehir başkent Tisfun ile kuzey Mezopotamya'nın merkezi Nisibis arasında transit geçiş yolu üzerinde olmasından dolayı önemli bir konuma sahipti. Bkz. Ahmet Altungök, *a.g.e.*, s. 34 (312 nolu dipnot); Winter, *a.g.e.*, s.19.

meskûn olan Palmira⁷⁴ Arapları ciddi bir tehlike arz etmekteydi⁷⁵. Bundan dolayı her iki devlet ticaret yolları üzerinde bulunan bu iki Arap ülkesini ortadan kaldırarak Basra'ya açılan ticaret yollarını güven altına almış oldular.

Sâsânîler, körfez Araplarıyla olan derin ilişkileri sayesinde; hem kendi nüfuzlarındaki bölgelerin iç işlerine müdahale edilmesinin önüne geçtiler, hem de Bizanslılar karşısında bölgedeki önemli ticaret yollarının kontrolünü ellerinde tutmayı başardılar. Özellikle Hîre Arapları, Bizanslıların Şam bölgesindeki Arap kabilelerini kendi yönetimine almasını ve Basra Körfezi'nin ticarî bağlantılarına saldırmalarını engellediler. Şam'ın güneyinde yer alan Gassani⁷⁶ yerleşim yerleri Bizanslıların kontrolü altındaydı ancak Hîre'li yöneticilerin Gassan Araplarıyla yapmış oldukları antlaşma sonucu bölgedeki ticaretin kontrolünü ele geçirmek isteyen Bizanslılar bu emellerini gerçekleştiremediler. Bu antlaşmanın sonucunda doğu ticaretinin yegâne egemen gücü olan Sâsânîler, Akdeniz'in doğu ticaret bağlantısını kontrol altına aldıkları gibi Bizans ekonomisi üzerinde de söz sahibi oldular⁷⁷.

I. Hüsrev döneminde Bizans ile Sâsânî arasındaki Uzak Doğu ticareti ile ilgili anlaşmazlıklardan dolayı, Sâsânî devletinin ticaret yollarını kapatmaları üzerine Bizanslılar müttefikleri olan Etiyopyalılar aracılığı ile Kızıldeniz-Hint Okyanusu ticaretini geliştirme yoluna gittiler⁷⁸. Sâsânîlerin bölge üzerindeki hâkimiyetleri nedeniyle Bizans imparatorluğu, körfez bölgesinin dışında yeni ticaret yolları aramak mecburiyetinde kaldı. Bizans tüccarları bu yüzden Kızıldeniz ticaret yollarına göz koydular. Çünkü Kızıldeniz yolu hem Basra Körfezi'ne bir alternatif hem de Sâsânîlerin doğu ticareti üzerindeki hâkimiyetlerini yok etmek için tek kurtuluş çaresiydi. Çok

⁷⁴ Palmira, Roma imparatoru Hadrian tarafından Suriye ve Mezopotamya arasında ticarî bir güney yolu açılması amacıyla kurulmuş bir sınır gümrük şehriydi. Bkz. Beate Dignas, Engelbert Winter, *a.g.e.*, s.19.

⁷⁵ Matthew P. Canepa, *a.g.e.*, s. 25.

⁷⁶ Kahtânîler'in Kehlân koluna mensup olup, III. Yüzyıl başlarında Yemen'den Suriye'ye göç eden Arap kökenli Gassân kabilesi tarafından 200-636 yılları arasında kurulan Hristiyan Arap hanedanıdır. Hanedanlığın kurucusu ve ilk hükümdarı, Cefne b. Amr Muzeykîyâ b. Amr Mâüssemâ'dır. Bu beyliğin hükümdarları, Yemen Sebe uygarlığı ile Suriye ve Bizans uygarlığını kaynaştırarak mükemmel mimari eserler meydana getirmişlerdir. Onların bu çabaları sonucunda saraylar, evler, zafer takları, su kemerleri, kiliseler, hamamlar ve tiyatrolar inşa edilmiştir. Kasru'l Müşettâ ve Kasru'l Ebyaz anılan eserlerin en belirgin örneklerini teşkil etmektedirler. Bakır, *Hîre*, s. 119; Ahmet Ağırakça, "Gassaniler", *DİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, s. 397-398.

⁷⁷ Askerî, *a.g.e.*, s. 50; Adevi, *a.g.e.*, s. 6-7.

⁷⁸ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996, s. 8.

geçmeden Bizans kralı I. Justin (518–527), Kızıldeniz bölgesini ele geçirmek için önemli adımlar attı. Kral I. Justin'in bu adımları atmasında, Arap Yarımadası'nın güney ucunda bulunan Yemen Araplarıyla, bu bölgede hâkimiyet kurmak isteyen Yahûdilerin kışkırttığı Necran Arapları arasındaki iç mücadeleler etkili oldu. Bu mücadelelerin temel nedeni; Yemen'in Yahûdi asıllı hâkimi Zûnuvas'ın buradaki halklara dinlerini değiştirme hususunda baskı yapmasıydı. Himyer⁷⁹ (Yemen) Kral'ı Tubba' Esed Ebu Kerb, bir defasında Medine'yi ziyaret etti ve oradaki Yahûdilerle temas kurarak, dinini değiştirip Yahûdi oldu. Beni Kurayza'dan (Yahûdilerin Medine'deki kollarından biri) iki Yahûdi âlim yanına alarak Yemen'e geri dönen kral, böylece Yahûdiliği burada yaymaya başladı. Onun ölümünün ardından ise yerine geçen oğlu Zûnuvas, Necrân'ı (Arabistan'ın güneyinde Hristiyanların en kuvvetli merkezlerinden biriydi) ortadan kaldırmak için hücum ederek oranın halkını Yahûdi olmaları için zorladı. Zûnuvas, Necran'ı ele geçirdikten sonra halkı Yahûdiliğe davet edince halk bu daveti reddetti. O da bundan dolayı birçok kimseyi, ateş dolu hendeklere atarak yaktı ve birçoğunu da katletti. Necran ahalisinden bir şahıs rivayete göre Rum Kayseri'ne gitti, yine bir başka rivayete göre ise Habeşistan (Etiyopya) Kralı Necaşi'ye giderek, bu zulmü ona anlattı. Birinci rivayete göre Bizans hükümdarı Habeşistan Kralına mektup yazdı. İkinci rivayete göre ise, Necaşi, Bizans hükümdarına deniz kuvvetleri göndermesi için ricada bulundu. Sonunda Necaşi, Uryat isimli bir komutanın emri altında 70.000 askerî Yemen'e gönderdi. Zûnuvas öldürülerek Yahûdi hâkimiyeti ortadan kaldırıldı ve Yemen Habeşistan sınırlarına dâhil edildi. Tüm bunların neticesinde Bizans tüccarlarının Kızıldeniz yoluyla Hindistan'daki doğu ticâret kaynaklarına doğrudan ulaşmalarını sağlayacak imkânlar elde edilmiş oldu⁸⁰. Kral Justin, Habeşistanlılara, Hintlilerden özellikle ipek alarak bunları Bizanslı tüccarlara satmalarını ve böylece süreklilik arz edecek olan bir kâr elde etme görevini yükledi. Bu sayede Bizans mallarını Farşlılara göndermek zorunda kalmayarak Kızıldeniz yolu üzerinden kendi ticarî faaliyetlerini gerçekleştireceklerdi⁸¹.

⁷⁹ Kahtan'a dayanan Sebe' oğullarına bağlı bir kabile olup, Kabilenin atası Himyer b. Sebe'in, Zeyd, Arîb, Mesrûh, Vâil, Umeyrkerib, Ersâ', Mürre, Dermâ adlarında sekiz erkek çocuğu vardı. Yemen'de hüküm süren et-Tebâbi'a kralları Himyer kabilesinden idiler. Abdülhalik Bakır, *Hire*, s. 118.

⁸⁰ Askerî, *a.g.e.*, s. 50-51; Adevi, *a.g.e.*, s. 6-7; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989, s. 97-98; Huzayyin, *a.g.e.*, s. 132-133; Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 80-85.

⁸¹ Bekr, *a.g.e.*, s. 103; Muhammed Salim, *İzmihlalu'l-İmparatoriyyeti'r-Rumaniyye ve Sukûtuha*, c. II, Kahire, 1969, s. 427-428; Archibald Lewis, *el-Kuvval Bahriyye ve't Ticariyye fi Bahrul Mutevassıt*, (trc. Ahmed Muhammed İsa), Kahire, 1960, s. 52.

Bunun neticesinde 570 yılında Sâsânî hükümdarı Anuşîrvân, büyük bir donanmayı Yemen üzerine yollayarak Yemen'i Bizanslıların müttefiki olan Etiyopyalılardan (Habeşistan) geri aldı⁸². Böylece Sâsânîler Bizanslıların oluşturmak istedikleri yeni ticaret yolunu tıkayarak Bizans ekonomisini olumsuz olarak etkilediler⁸³. Deniz yoluyla Bizans'a ve oradan Avrupa'ya giden Çin ipeği Sâsânî ipeği üzerinde olumsuz bir etki bırakıyor ve Sâsânî ipeğinin değerini düşürüyordu⁸⁴. Böylece Sâsânîler hem Bizans ile Hindistan ve Çin arasındaki gemi trafiğini kontrol altına almış hem de kendi ipek ticaretini korumuş oldu. Sâsânîler, Yemen'i işgal etmekle Babu'l-Mendeb deniz yolu trafiğini artık kendi kontrolleri altına almış bulunuyorlardı⁸⁵. Bu gelişmeyle birlikte, Arap Yarımadası ticarî açıdan Sâsânî pazarı haline gelmiş ve bu Yarımada etrafındaki liman kentleri artık Sâsânîlerin kontrolüne geçmiştir. Nitekim Yemen, Umman ve Arap Yarımadası'ndaki limanların Sâsânî ticaretinde önemli bir yeri bulunmaktaydı. Sâsânî devleti, Arap Yarımadası üzerindeki kontrolü sayesinde Kızıldeniz, Umman Denizi ve Hint Okyanusu deniz ticareti trafiğini tam olarak kontrol altına almayı başarmışlardır⁸⁶. Kızıldeniz üzerinde bulunan limanlar ve özellikle Mısır limanları Uzak Doğu'ya yapacakları seferler için artık Sâsânî denetiminden geçmek zorunda kalacaklardı⁸⁷.

Sâsânîler kazandıkları zaferin ve Yemenlilerin yardım coşkusuyla adeta sarhoş olarak körfez Araplarıyla sürdürmeleri gereken dostane ilişkinin önemini unuttular. Böylece körfez Araplarına karşı gömmüş oldukları kinleri yeniden ortaya çıktı ve tekrar Araplardan kurtulma yollarını aramaya başladılar. Özellikle Körfezin kuzeyine hâkim olan Hîre Araplarının yerleşim yerleri birinci hedef oldu ve buranın Arap yöneticisi Sâsânî hükümdarı tarafından öldürülerek onun yerine Farslı bir yönetici tayin edildi. Böylelikle hem körfezin kuzeyi hem de Dicle ve Fırat nehirlerinin güney kesimleri tekrar Sâsânîlerin kontrolü altına girdi. Bunun ardından Sâsânîler Basra Körfezi'nin hâkimi durumundaki Arap kabilelerine karşı toplu bir hücum siyaseti gütmeye başladı. Necid ile Basra Körfezi'nin Arap sahilleri boyunca uzanarak Fırat'ın güney vadilerine kadar inen bir bölgeye hâkim

⁸² Arnold Wilson, *a.g.e.*, s. 9.

⁸³ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, s. 25.

⁸⁴ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997, s. 196.

⁸⁵ David Whitehouse, Andrew Williamso, *a.g.e.*, s. 44; Hans Wilhelm Haussig, *a.g.e.*, s. 196; Pius Malekandathil, *a.g.e.*, s. 4.

⁸⁶ Arnold Wilson, *a.g.e.*, s. 60.

⁸⁷ Ahmet Altungök, *Sâsânî Devleti*, s. 237. Ayrıca bkz; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, s. 25; Lombard, *a.g.e.*, s. 103; Frank Caso, *a.g.e.*, s. 52; Hourani, *a.g.e.*, s. 44; Benjamin-Karen Foster, *a.g.e.*, s. 179; Malekandathil, *a.g.e.*, s. 4.

olan Bekr b. Vail kabilesi ise bu bağlamda ilk hedef oldu⁸⁸. Böylelikle Körfez bölgesi bir kez daha Araplar ile Farşlıların çekişmesine sahne oldu. Hz. Peygamber'in risalet görevine başladığı dönemde Sâsânî devletinin başında II. Hüsrev bulunmaktaydı ve bu devletin egemenlik alanı Basra Körfezi'nin yanında Umman Denizi ve Aden Körfezi'ni içine alacak şekilde Kızıldeniz'e kadar ulaşmıştı⁸⁹. İslam'ın doğuşuna kadar aynen devam eden bu durum, İslamiyet'in buradaki Araplara nüfuzlarını ve egemenliklerini süreklilik arz edecek bir şekilde geri vermesiyle son bulmuştur⁹⁰. Sâsânîler döneminde Basra Körfezi kıyısında bulunan limanların inkişafı ve buraların zengin birer ticaret kentleri haline dönmeleri, Sâsânîlerin yıkılmasından sonra Müslüman Arapların körfez üzerinde kısa zaman içerisinde hâkimiyet kurmaları ve buradaki zenginliklerin Arapların eline geçmesi ile son bulmuştur⁹¹.

SONUÇ

Konumu itibariyle eski çağlardan itibaren en önemli ticaret yollarından biri olarak; Çin, Hind, Yemen, Umman, Bahreyn, Sümer, Akad, Babil, Asur, Kenan ve Mısır gibi birçok medeniyeti birbirine bağlayan Basra Körfezi, dönemsel iniş çıkışlara rağmen, eski çağlardan itibaren gerek doğunun (Uzak Doğu) aranılan mallarının batıya nakli, gerekse Doğu Afrika ve Akdeniz bölgesinden (Avrupa) doğu istikametine gidecek olan ürünlerin sevkiyatında, sürekli istifade edilen bölgelerden biriydi. Erken ortaçağlarda dönemin iki büyük gücü olan Sâsânî ve Bizans Devletleri için Uzak Doğu ticaretinin vazgeçilmezlerinden birini Basra Körfezi ticareti oluşturmaktaydı. Doğu ile batı arasında gerçekleştirilen söz konusu ticâret, kıyılarına çöllerin ve dağların hâkim olduğu, nüfus yoğunluğunun ise bazı bölgelerde yok denecek kadar az olduğu Basra körfezi bölgesine önemli bir canlılık kazandırdı. Bu sayede yaşanan ticarî hareketlilik, bu verimsiz coğrafyayı ekonomik anlamda cazip bir hale getirdi. Dolayısıyla Basra Körfezi

⁸⁸ Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 123 vd.

⁸⁹ Arnold Wilson, *a.g.e.*, s. 60; Sâsânî Devleti Arap Yarımadasının tamamını verimsiz topraklarının çokluğu gibi ekonomik sebeplerden dolayı ele geçirmek istemiyordu fakat bu yarım ada içerisinde cereyan eden olaylara müdahale etmekten de geri durmuyordu. Nitekim Hz. Peygamberin Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev'i İslam'a davet etmesi üzerine Sâsânîlerin Yemen valisi Badan, Hz. Peygamberi tutuklamak için görevlendirilmiştir. Bkz. İbnü'l-Belhi, *a.g.e.*, s. 106.

⁹⁰ Askerî, *a.g.e.*, s. 53.

⁹¹ Batılı tarihçilerin, körfez üzerindeki ticarî faaliyetlerin ve özellikle inci-mercan ticaretinin Araplar üzerindeki etkisinden dolayı bu mücevheratın Kuran'daki ayetlere bile konu olduğu hakkında fikirler yürütmelerine sebep olmuştur. Bkz; Robert Carter, *a.g.m.*, s. 145.

coğrafyası tarih boyunca bölge denizciliğini elinde tutmak isteyen siyasî iktidarların yoğun ilgi ve teveccühlerine mazhar oldu. Zira bölge üzerinde siyasî hâkimiyet kurma isteği, büyük ölçüde Basra Körfezi'ndeki deniz taşımacılığının ve bu deniz yolu güzergâhı boyunca gerçekleştirilen kârlı ticâret imkânlarının kontrol ve emniyet altına alınma ihtiyacından kaynaklanıyordu. Bu deniz ticareti trafiğini elinde bulundurmak isteyen Sâsânî ve Bizans Devleti ile körfezin doğu ve kuzey taraflarında yaşayan Araplar arasında ciddi çatışmalar ve siyasî mücadeleler meydana geldi.

Basra Körfezi üzerindeki Sâsânî hâkimiyeti Bizans devletini Kızıldeniz'e komşu olan Afrika ülkeleri ile siyasî münasebetler kurmaya ve Uzak Doğu'ya giden farklı ticaret yolları ihdas etmeye sevk etti. Buna ek olarak Bizanslılar, Suriye Arapları ile Basra Körfezi doğusunda yaşayan farklı Arap kabilelerini Sâsânîlerin Basra Körfezi üzerindeki ekonomik çıkarlarını sekteye uğratması noktasında kullanmaya çalıştılar. Bunun yanında Körfez üzerindeki ticarî ve siyasî üstünlüklerini kaybetmek istemeyen Arap toplulukları da Sâsânîlerle çok ciddi siyasî ve askerî mücadele içerisine girdiler. Ancak milli birlik ve beraberlikten yoksun olan bu topluluklar Sâsânîlere karşı giriştikleri bu üstünlük yarışından zararlı çıkmışlardır. Basra Körfezi'ne yönelik bu tarihi ilgi ve teveccühün en önemli yansıması, bu denize verilen isim çeşitliliğinde görülmektedir. Öyle ki Basra Körfezi'ne isnat edilen isimlerin bir kısmı bu denizin bağlantısı olan bölgeleri ve sahip olduğu özellikleri ön plana çıkarırken, diğer bir kısmı ise bu denize sahip olmak isteyenlerin arzusunu ortaya koymaktadır. Uzak Doğu'ya (Hind, Çin ve Doğu Hind Adaları) gidecek olan gemilerin çıkış noktasını teşkil etmenin yanı sıra Doğu Afrika, Orta Karadeniz, Güney Avrupa, Irak, Şam, Yemen, Hicaz, Mısır arasındaki direkt bağlantılı halkayı da teşkil eden Basra Körfezi, çok sayıda topluluğu belli bir tanışıklık ve ilişki seviyesine çıkararak, uluslararası bir boyut kazanmıştır.

KAYNAKLAR

ADEVÎ, İbrahim Ahmet; *ed-Devletu'l İslamiyye ve İmparatoriyye Rum*, Kahire, 1958.

AĞIRAKÇA, Ahmet; "Gassaniler", *DİA*, c. XIII, İstanbul, 1996.

AHMED, Lebîd İbrahim; "İslam Ortaçağında Basra Körfezinin Tarihsel Kaynakları" (çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008.

ALÎ, Cevâd; *el-Mufasssal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, c. I-X, Beyrut, 1968.

ALTUNGÖK, Ahmet, *Siyasî, İdari, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2012.

ASKERÎ, Süleymân İbrahîm, *et-Ticâre ve'l Milahe fî'l Halici'l-Arabî fî Asri'l Abbasî*, Kuveyt, 1998.

BAKIR, Abdülhalik; “Erken Ortaçağlarda Irak’ın Meşhur Şehri el-Hîre”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. VI, sa. 2, Elazığ, 2010.

BİLGE, Mustafa L.; “Ahvaz”, *DİA*, c. II, İstanbul, 1989.

BOLAY, Süleyman Hayri; “Adem”, *DİA*, c. I, İstanbul, 1988.

CANEPA, Matthew P, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sâsânîan Iran*, Los Angeles, 2009.

CARTER, Robert, “The History and Prehistory of Pearling in the Persian Gulf”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* V. 662, Leiden, 2005.

CÜNEYDÎ, Feridun Cüneydi, *Tarih-i Mühendisî der İran*, Nişabur, 1376.

DARYAEE, Touraj, “The Persian Gulf Trade in Late Antiquity”, *Journal of World History*, V. 14, No. 1, Hawai, 2003.

, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, V. 30, No. 3, Duke University Press, 2010.

DİGNAS, Beate-Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity Neighbours and Rivals*, Cambridge University Press, New York, 2007.

DURANT, Will, *Tarih-i Temeddün*, (Trc. Ebu Talib Sarihi), Sazman-ı AmuZeş-i İslamî, Tahran, 1398.

GOLÎ, Ali; KİANÎPOUR, Manizheh, “The Persian Gulf in Historical Documents (BC to 18th Century)”, *Cartographie Historique du Golfe Persique*, (Edts: M. Taleghani-D. Silva Couto), Tahran, 2006.

ĞULEB, Muhammed Seyyid; *et-Ticare fî Asri mâ Kable'l-İslam*, Riyad, 1974.

HAKİKAT, Rafi, *Tarih-i Kûmis*, Tahran, 1362.

HAMEVÎ, Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût; *el-Mucemü'l-Büldân*, c. I-VI, Beyrut, 2008.

HAMİDULLAH, Hamidullah; *İslam Peygamberi* (çev. Salih Tuğ), c. I-II, Ankara, 2003.

HASAN, Hadi, *Sergüzeşti Keştiranî İraniyân*, (trc. Ümid İktidârî), (Yrz, Trz).

HASAN, İbrahim Hasan; *Târihu'l-İslâm: es-siyâsî ve 'd-dîni ve 's-sekâfî*, c. I-IV, Kahire, 1976. (Türkçe trc. İsmail Yiğit, *İslâm Tarihi: Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*, c. I-VI, İstanbul, 1988).

HAŞİMÎ, Rıza Cevad; *et-Tarih ve Asâru'l-Halici'l-Arabî*, Bağdat, 1985.

HAUSSIG, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997.

HEMEDANÎ, Ahmed b. Muhammed b. Fakih; *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân* (nşr. M. J. De Goeje), Leiden, 1967.

HINZ, Walther; *İslamda Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990.

HİŞAB, Yahya; *İran Fi Ahdul Sasanîyyin*, Kahire, 1957.

HİTTÎ, Philip K. ; *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), c. I-IV, İstanbul, 1989.

HOURLANİ, George F, *Arab Seafaring*, New Jersey, 1995.

İBN HURDÂZBÎH, Ubeydullah b. Abdullah (300/913); *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Leiden, 1967, (Türkçe trc. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, İstanbul, 2008.)

HUZAYYİN, Suleyman; *Arabian and the far East*, Kahire, 1942.

İSTAHRÎ, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, 1961.

İBNU'L BELHÎ, *Farsname*, (Tsh. Guy Le Strange, R. E. Nikolsen), Tahran, 1339.

İBNÜ'L-BELHÎ, "Farsnâme", (çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008.

İBN SERAÎ, Hammad Muhammed, *el-Alâkatu'l-Hadâriye Beyne Mintakatî'l Halici'l-Arabî ve Şibhî'l Kârretî'l Hindîyye ve Cenubi Şarkî Asyâ*, Riyad, 2006.

KAZVÎNÎ, Zekerîyya b. Muhammed; *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969.

LEWİS, Archibald R. ; *el-Kuvval Bahriyye ve't-Ticariyye fî Bahrî'l Mutevassıt*, (trc. Ahmed Muhammed İsa), Kahire, 1960.

MAKDİSÎ, Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr; *Ahsenü't tekâsîm fî mâ'rifeti'l-ekâlîm*, (nşr. . Muhammed Ali Baydoun), Beyrut, 2003.

MALEKANDATHÎL, Pius, *Maritime, India: Trade, Religion and Polity in the Indian Ocean*, New Delhi, 2010.

MEŞKÜR, Cevad, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran, 1366.

MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000.

MÜCTEHİDZÂDEH, Pirus, “The Persian Gulf in the Geographical Views of the Ancient World”, *Cartographie Historique du Golfe Persique*, (Edts: M. Taleghani-D. Silva Couto), Tahran, 2006, s. 11-12.

NEFİSÎ, Said, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran, 1331hş.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996.

REİSNEYA, Rahim, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran, (Trz).

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Dînar”, *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Dirhem”, *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994.

SALİM, Muhammed; *İzmihlalu'l-İmparatoriyyeti'r-Rumaniyye ve Sukûtuha*, c. I-III, Kahire, 1969.

SAMÎ, Said Ahmet; *Tarihu Halici'l Arabî min Akdemi'l Usûr hattâ Tahrîri'l Arabî*, Basra, 1985.

SHAHÎD, İrfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, C. 1, Harvard University Press, 1995.

SYKES, P. M, *A History of Persia*, C. 1, London, 1915.

ŞAKİR, Muhammed; *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, Amman, 2003.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (310/922); *Tarih-i Taberî Tercemesi*, c. II, Konya, 1982.

VASİLİEV, Aleksandr A, *History of the Byzantine Empire, 324–1453*, C. 1, Canada, 1952.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshâk b. Cafer (292/905) ; *Târihu'l-Yakûbî*, (nşr. Muhammed Ali Baydoun), c. I-II, Beyrut, 2002.

YILDIRIM, Taner; *Abbasîler Dönemi Basra Körfezi'nde Uluslararası Taşımacılık ve Ticâret*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2012.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000.

ZERRİNKOOB, A. Hüseyin, *Do Karn-ı Sükût*, Tahran, 1378.

WALKER, Joel, *The Legend of Mar Qaedagh, Narrative and Christian Heroism in Late Antique Irak*, Los Angeles, 2006.

WHITEHOUSE, David; WILLIAMSON, Andrew, “Sâsânîan Maritime Trade”, *Iran*, (The Biritish Institute of Persian Studies), V. XI, London, 1973.

WILSON, Arnold, *The Persian Gulf*, New York, 2011.

KURULUŞUNDAN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONUNA KADAR MISIR SİYASETİNDE VAFD PARTİSİ

*Wafd Party In The Egypt Politics From The Foundation Until The
End Of The Second World War*

Turgay MURAT

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalandığı Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Mısır'ı tamamen kendi kontrolü altına alan İngiltere, bu sürecin ardından Mısır'ın bağımsızlık umutlarını sürekli canlı tutarak, bu stratejik bölgeyi elinde tutmaya çalışmıştır.

Biz bu çalışmamızda özellikle İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesinin öncülüğünü yapan Vafd Partisi'nin incelediğimiz dönem içerisinde İngilizlere karşı verdiği mücadeleyi anlatmaya çalıştık. Bu mücadele içerisinde Birinci Dünya Savaşı'nın ardından kendilerine verilen bağımsızlık sözünün yerine getirilmediğini gören Mısır halkının adeta liderliğine soyunan Vafd Partisi bu dönem içerisinde hem İngilizlere karşı ve hem de Mısır yönetimine karşı etkili bir mücadele göstermiştir. İngiltere ise, Vafd Partisi'nin bu mücadelesini engellemek amacıyla sürekli olarak, Kral ile arasını iyi tutarak Vafd Partisi'ne karşı Kral'ı sürekli olarak kışkırtan bir siyaset takip etmiştir. Bu konuda başarılı olan İngiltere, halkın büyük bir desteğini alan Vafd'a karşı bu siyasetini devam ettirememiş ve 1922'de Vafd Partisi'nin yoğun mücadelesi sonucunda Mısır'ın bağımsızlığını tanımıştır. Bu bağımsızlığa rağmen Mısır üzerindeki stratejik konumunu devam ettiren İngiltere, bir süre sonra Vafd Partisi'ni de kontrolü altına almayı başarmıştır. Böylece Vafd Partisi üzerinde de etkili olan İngiltere, 1952 Mısır devrimine kadar Mısır üzerindeki bu nüfuzunu devam ettirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Vafd Partisi, Saad Zağlul, İngiltere, Bağımsızlık.

ABSTRACT

At the end of the First World War when the Ottoman Empire was expired, England took Egypt under its control totally and tried to hold this strategic region in its hands by keeping the independence hopes of Egypt alive after this process.

In this study, we tried to explain the Wafd Party leading the struggle of independence against the English in this period. Wafd Party, which led the Egypt people in this period, saw that the promises for the independence was not kept after the First World War made an effective struggle against both the English and Egypt administration. To prevent the struggle of Wafd Party, England got an well with the King and followed provoking politics continuously. England, which was successful in this point, could not continue this politics against Wafd Party that was supported greatly by the people and the independency of Egypt was recognized in 1922 as a

result of the struggle of the Wafd Party. However, in spite of this independency, England continued its strategic position and succeeded to take the Wafd Party under its control, too. Thus, being influenced on the Wafd Party, England continued its influence on Egypt until the Egypt revolution in 1952.

Key Words: Egypt, Wafd Party, Saad Zaglul, England, Independence

GİRİŞ

Ortadoğu toprakları içerisinde önemli bir coğrafi konuma sahip olan Mısır, Nil nehrinin de etkisiyle bu topraklar üzerinde stratejik bakımdan en önemli devletlerden biri olmuştur. Yavuz Sultan Selim'in Memluk Devleti üzerine yaptığı sefer sonucunda Osmanlı topraklarına katılan Mısır, uzun yıllar Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde içte ve dışta yaşadığı sorunlar sebebiyle eski gücünü kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti, bu dönemdeki sömürgeci devletlerin ana hedefi haline gelmiştir. Sömürgeci güçlerin Osmanlı toprakları üzerindeki bu hedefi, Osmanlı'nın Mısır üzerinde giderek hâkimiyetini kaybetmesiyle, bu bölge üzerinde daha da yoğunlaşmıştır. Özellikle Süveyş Kanalı'nın da açılmasıyla İngiltere ve Fransa için daha da önemli hale gelen Mısır, İngiliz – Fransız mücadelesinin yaşandığı önemli bir stratejik mevki haline gelmiştir. Tüm bunların sonucunda İngiltere, Mısır'ı Süveyş Kanalı'nı güvence altına almak, Mısır'ın siyasal ve mali istikrarını sağlamak ve ülkeyi Fransızlara kaptırmamak için 1882'de işgal etmiştir¹. Zira Fransa'nın Süveyş Kanalı projesi ile İngiltere'nin sömürgeleriyle olan bağlantı yolunu ele geçirmesi İngiltere'yi telaşlandırmıştı. Ayrıca İngiltere ve Fransa arasında bir savaş çıkması halinde Fransa tarafından Süveyş Kanalı'nın kapatılabilecek olması da İngiliz Hükümeti'ni endişelendirmiştir².

Sonuçta İngiltere, 1882'de Mısır'ı işgal ederek, burada uzun yıllar sürecek olan hâkimiyetinin ilk adımını da atmıştır. İşgalin ardından İngiltere, Fransa ve diğer uluslararası güçlerin tepkisinden çekindiği için Mısır'ı doğrudan yönetimi altına almamıştır. Görünürde Mısır, eskisi gibi hıdiv ve hükümetince yönetiliyor ve Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığı devam ediyordu. Ancak Mısır'ın asıl yöneticisi, Mısır Hükümeti'nin üzerinde büyük bir denetim kuran İngiliz Başkonsolosu olmuştur. Her nezarete Başkonsolos'un emrinde olan İngiliz danışmanlar yerleştirilmiştir. Bunların

¹ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul, 2008, s.118.

² Esra Sarıkoyuncu Değerli, “ Kendi Arşiv Belgeleriyle İngiltere'nin Ortadoğu Politikası”, *Onbirinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri II*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008, s.73–74.

görevi Mısır Hükümeti'ne tavsiyelerle yardımcı olmaktı. Gerçekte ise onların onayı olmaksızın ülke yönetimiyle ilgili herhangi bir kararın çıkması mümkün değildi. İngilizlerin kurmuş olduğu bu dolaylı yönetim biçimine tarihte örtülü protektora adı verilmiştir. Örtülü Protektora Mısır'da 1914 yılına kadar devam etmiştir³.

1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı, Mısır milliyetçi hareketinin gelişimi açısından bir dönüm noktası oluşturmuştur. Savaş koşulları, İngiliz yönetimine ülkeyi daha rahat kontrol edebilecek olanaklar sağlarken, aynı koşullar ülkeyi eskisi gibi sınırsız bir özgürlükle yönetmelerini de zorlaştırmıştı. İngilizler ülkede ortaya çıkan milliyetçi düşünceyi ve eylemleri denetim altına alabilmek amacıyla 1913 yılında savaşın arifesinde bir yasa çıkartarak, yeni bir yasama meclisi kurdu, Hükümet tarafından atanan 17 üye ile halk tarafından dolaylı biçimde seçilen 66 üyeden oluşan bu meclisin yasaları tartışma ve önerme yetkisi bulunuyordu. Yapılan seçimlerde eski bir yargıç, yönetici Eğitim ve Adalet Bakanlığı yapmış olan Saad Zağlul, ilk kez belirgin bir seçim kampanyası oluşturmuş ve Yasama Meclisi Başkanı seçilmiştir. Bu kısa ömürlü meclisin etkinliği, giriştiği reform çabalarına karşın, bir danışma meclisi olma işleviyle sınırlı kalmıştır⁴.

1914 Ağustos'unda Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Devleti savaşa girmediğinden Mısır, tarafsız konumdaydı. Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında savaşa girmesinden sonra 5 Kasım 1914'te Mısır'daki İngiliz Komutanlığı, İngiltere'nin Mısır'ın haklarını ve özgürlüklerini korumak için savaşmakta olduğunu belirtirken, aynı zamanda buralara savaştan sonra kendi kendilerini yönetme hakkının da verileceğini vaat ediyordu. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle İngiltere, 7 Kasım'da Osmanlı'nın düşman bir ülke olduğunu ve Almanya'nın yanında yer aldığını belirtmişti. İngiltere'nin Mısır'ı ilhak etmesi yasal değildi; çünkü Osmanlı Devleti o sırada savaşa dâhil olmadığından ve Mısır resmen Osmanlı sınırları içinde kabul edildiğinden İngiltere'nin Mısır'ı ilhak etmesi mümkün değildi. Bu duruma bir kılıf bulmak ve Mısır'da himayeci bir devlet olmak için İngiltere, 18 Aralık 1914'te Mısır Hıdivi II. Abbas'ı çekilmeye zorlayarak, yerine Hüseyin Kamil'i geçirdi. Hüseyin Kamil Sultan unvanı almaya daha istekli olup, ayrıca Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya niyetliydi⁵.

³Mustafa Gençoğlu, *İngiliz Hâkimiyetinde Mısır (1882- 1914)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997, s.60.

⁴ E. Zeynep Güler, *Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık (Tahrir Meydanı'nda Korkuyu Yenmek)*, İstanbul, 2011, s.64-65.

⁵ Sabit Duman, *Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*, İstanbul, 2010, s.291-292.

Böylece 18 Aralık 1914'te Mısır üzerinde bir "himaye rejimi" kuruldu⁶. Artık bir Osmanlı eyaleti olmaktan çıkan Mısır, İngiliz protektorası⁷ olmuştu⁸. Bu gelişmeler üzerine Mısır'da meclisin görevi son bulmuş ve Hidiv Abbas Hilmi İngilizler tarafından görevden alınarak, yerine Hüseyin Kamil atanmıştır⁹. İngilizler, Hüseyin Kamil'e Osmanlı Devleti'nden resmi kopuşun belgesi olarak da, "Sultan" unvanı vermişlerdir¹⁰. İngiltere, bu süre içinde genel sömürge politikası çerçevesinde Mısır'daki egemenliği yönetenleri yönetmek suretiyle sürdürmüştü. Ancak, İngiltere'nin Mısır'a girmesinden beri bu ülkede gelişmekte olan bağımsızlık hareketi, Birinci Dünya Savaşı sırasında daha da güçlenmişti¹¹. Mısır'da İngilizler tarafından uygulanan bu politika Birinci Dünya Savaşı sırasında Mısır'da ekonomik ve politik çöküntüleri devam ettirmiş ve İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesi hız kazanmıştır.

Savaş sırasında Mısır toprakları müttefik kuvvetlerin Asya- Avrupa arasında geçiş ve konaklama alanı olarak kullanılmıştır. Savaş, ülkeyi, ekonomik ve sosyal açıdan altüst ederken ekonomi durma noktasına gelmiştir. Tüm bunlar halk arasında İngilizlere karşı duyulan hoşnutsuzluğu daha da arttırmıştı. İngilizler ise savaş devam ettikçe, Mısır'da daha sert ve saldırgan bir idare kurmuşlardır. Savaşın bitiminde Mısır, koşulsuz bağımsızlık talep ederken, İngiltere tüm ülkede kontrolü bütünüyle ele geçirmişti¹². Bu durum İngilizlerin Ortadoğu'da ve Mısır'da asıl amacını ortaya koyuyordu.

1. İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Vafd Partisi

1918'deki ateşkesten sonra Mısır'da milliyetçi duygular giderek hız kazanmaya başlamıştı¹³. Bu amaçla İngilizler, Mısır'da artan milliyetçilik duygularını Mısır yönetimine yaklaşmakla, engelleme yoluna gitmişlerdi.

⁶ Türel Yılmaz, *Uluslararası Politikada Ortadoğu*, Ankara, 2004, s.23.

⁷ Protektora: Britanya'nın 1825'ten sonra kullandığı, sömürgeci farklı olarak, bu ülkeyi yabancı toprak olarak kabul eden, söz konusu devletle yapılan özel anlaşmalara dayanan, ülkede mevcut egemen yapıyı koruyan yarı- resmi bir idari statüdür. Yabancı toprak olarak kabul edilen bu yerlerde "barış, düzen ve iyi hükümet" adına yasa yapma yetkisi Britanya Krallığına aittir. Bkz. E. Zeynep Güler, *Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık (Tahrir Meydanı'nda Korkuyu Yenmek)*, İstanbul, 2011, s.65.

⁸ Arthur Goldschmidt JR.-Lawrence Davidson, *Kısa Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Aydemir Güler), İstanbul, 2008, s.332.

⁹E. Zeynep Güler, *a.g.e*, s.65.

¹⁰ Arthur Goldschmidt JR.- Lawrence Davidson, *a.g.e*, s.332.

¹¹ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, İstanbul, 2000, s.547.

¹² E. Zeynep Güler, *a.g.e*, s.65-66.

¹³ Sabit Duman, *a.g.e*, s.293.

Hiçbir İngiliz, savaştan sonra Mısır milliyetçiliğinin bu kadar canlanacağını tahmin etmemişti. Ülkede toprak sahipleri ve aydınlardan oluşan ılımlılar, güçlü olsalar da 1914 Yasama Meclisi'nde azınlıktaydılar. Bunlardan biri olan, temsilciler meclisinin seçilmiş Başkan Yardımcısı Saad Zağlul, hükümet ve İngiliz danışmanlarına yönelik eleştirileriyle öne çıkmaya başlamıştı. Mısır'da zengin bir çiftçinin oğlu olan Zağlul, 1870'lerde El- Ezher Üniversitesi'nde okumuş ve daha sonra hükümet gazetesinin yayınına üstlenmişti. 1882'de, Urabî devrimini destekleyen Zağlul, İngiliz işgalinden kısa bir süre sonra Hidiv Tevfik'e suikast planlamak suçlamasıyla tutuklanmıştır. Hapisten çıktıktan sonra Fransa'ya giden Zağlul, burada hukuk okumuştur¹⁴. Daha sonra Mısır'a dönen Zağlul, Yargıtay üyeliği yapmasının yanı sıra Başbakan Mustafa Fehmi Paşa'nın damadı olmasının da etkisiyle, 1906'da Lord Cromer'in tavsiyesiyle Milli Eğitim Bakanlığı, 1910'da da Adalet Bakanı olmuştu. Ancak 1913'te Lord Kitchener ile anlaşamadığından bu görevinden istifa etmiştir¹⁵.

13 Kasım 1918'de¹⁶, Birinci Dünya Savaşı sonucunda imzalanan ateşkes sonrasında, Mısır halkının umut bağladığı ulusal bir önder durumuna gelen Saad Zağlul, Mısır'ın bağımsızlığı umudunu Wilson ilkelerine bağlamıştı¹⁷. Bu amaçla Zağlul, ateşkes imzalanır imzalanmaz bir Mısır delegasyonunu oluşturmuştur¹⁸. Zağlul, savaş sonrası dünyasının ele alındığı, Paris görüşmelerine doğrudan katılmaları söz konusu olursa; Mısır halkının sorunlarının doğrudan anlatılarak, bağımsızlığın sağlanabileceğini düşünmekteydi. Zağlul bu çerçevede Mısır'ın geleceğini Versay Konferansı'nda ele almayı planlamaktaydı. Zağlul'un kurduğu heyette kendinden başka Abdülaziz Fehmi ve Ali Şaravi de bulunmaktaydı. Ancak İngiliz Yüksek Komiseri Vekili Sir Reginald Wingate'in bu heyetin hiçbir resmi sıfatı olmadığını belirtmesi üzerine Zağlul, daha sonra 1923'te siyasal parti (Vafd Partisi) haline dönüşecek olan ve tüm ulus adına hareket ettiğini ileri süren bir heyet (El -Vafd el Mısri) oluşturmuştur¹⁹.

Bu heyetin istekleri reddedilince, Vafd temsilcileri, Mısır halkına başvurarak, ülke içinde dolaşp, İngiliz destekli hükümdarları ve onun bakanlarının değil, kendilerinin halkın iradesini temsil ettiklerini duyurarak, halkın desteğini istemişlerdir. Böylece modern Mısır tarihinin en çok

¹⁴ Arthur Goldschmidt JR.-Lawrence Davidson, *a.g.e*, s.336.

¹⁵ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu (Siyaset, Savaş ve Diplomasi)*, Bursa, 2008, s.184.

¹⁶ Arthur Goldschmidt JR.-Lawrence Davidson, *a.g.e*, s. 337.

¹⁷ Tayyar Arı, *a.g.e*, s.184.

¹⁸ Maurice Harari, *Government And Politics Of The Middle East*, America, 1967, s. 60.

¹⁹ Tayyar Arı, *a.g.e*, s.184–185.

desteklenen siyasal partilerinden biri olan Vafd kurulmuş oldu²⁰. Zağlul ve Vafd Partisi, Mısır için bağımsızlık, anayasal hükümet, yabancılara güvenlik garantisi ve Süveyş Kanalı için de 1888 Antlaşması koşullarının uygulanmasını istiyordu. Zağlul ayrıca ülkesinin Milletler Cemiyeti'nin yol gösterici korumasına girmesini talep etmekteydi. Ama asıl amacı, İngiliz egemenliğinden kurtulmaktı. Ancak ülkedeki İngiliz güçleri 1919'da Zağlul'u Malta'ya sürgüne gönderdiler²¹.

Zağlul'un sürülmesi, Mısır halkının bastırılmış duygularının patlamasına yol açmış ve Vafd adına bir destek dalgası başlatmıştır. İngilizler, bu gösterileri güç kullanarak dağıtmaya çalışınca, gösterilerin şiddeti artmış ve ülke çapında, 1919 devrimi denilen bir karışıklık başlamıştır. Kahire'de hukuk fakültesi ve El- Ezher öğrencilerine işçiler ve kadınlar da katılarak, liderlerinin geri getirilmesini ve ülkelerine bağımsızlık verilmesini istediler; avukatlar ve devlet memurları greve giderek, mahkemeleri ve bürokrasiyi kapattılar. Kırsal kesimde köylüler ise tren raylarını sökerek, vagonları ateşe verip birçok İngiliz askerini öldürmüşlerdir. Bunun üzerine İngilizler de halkın üzerine silahlı kuvvetleri sürmüşlerdir. 1919 yılı sonuna gelindiğinde sekiz yüz Mısırlı öldürülmüş ve bin dört yüz kişi de yaralanmıştı. Sonunda İngiliz Yüksek Komiseri General Allenby'nin, Zağlul ile arkadaşlarına Paris Barış Konferansı'na katılma izni vermesiyle ortalık sakinleşmiştir. Böylece Mısır halkı, bir sivil yurttaş grubu olan Vafd'ı milli temsilci rolüne yükseltmişti. Mısır heyeti Paris'te sempatiyle karşılanmadıysa da, İngiltere, Mısırla olan ilişkisinin geleceği konusundaki tartışmalara Zağlul'u da katmaya karar vermişti²².

Vafd'ın mücadelesi hız kazanınca, İngilizler bu durumu iyileştirme yolunu tercih ettiler. İngilizler koşullar ne olursa olsun Süveyş Kanalı'nı dolayısıyla da Mısır'ı bırakmak niyetinde değildiler. Mısırlı milliyetçilerle bir anlaşmaya varmak için çözüm yolları arandı. Zağlul'un ilk savunduğu, Sudan'ın, Mısır'ın ayrılmaz bir parçası olduğuydu. Milner, Sudan konusunun görüşme dışında tutulmasının gerektiğinin altını çiziyor, program yalnızca Mısır'la sınırlı tutuluyordu. 19 Ocak 1899 Mısır - İngiliz antlaşmasına göre konu açıktı, ama Sudan konusu belli nedenlerden dolayı tartışma konusu olmaktan çıkartılmıştı. Mısırlılar da bunun tekrar gözden geçirilmesini bu antlaşma taslağında bazı değişikliklere gidilmesini istiyorlardı. Milner ve Lord Curzon bunu kabul etmelerine rağmen İngiliz kabinesi herhangi bir düzenlemeyi reddetti. Gayr-i resmi görüşmeler

²⁰ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.219.

²¹ E. Zeynep Güler, *a.g.e.*, s.70.

²² William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.220.

tıkanınca Mısır heyeti de Londra'da iki gün daha kaldıktan sonra heyetin ayrılması üzerine Milner, görevi bıraktı. 1921 Haziran'ında onun görevini Lord Curzon üstlendi. Ancak Curzon başkanlığındaki toplantılardan da bir sonuç alınamadı. İngiltere'nin Mısır'ın bağımsızlığını kabul etmesine rağmen, temelde anlaşmazlık konusu İngilizlerin, Mısır'daki askeri varlığı idi. Mısırlılar, Kanal Bölgesi'ndeki bütün İngiliz askerinin geri çekilmesini isterken, İngiltere buna karşı çıkmaktaydı. İngiltere ihtiyaç duyduğu takdirde Mısır'ın herhangi bir bölgesini askeri işgal altına almak istemekteydi. Diğer anlaşmazlık noktalarından biri de İngiltere'nin Mısır Dışişlerini kontrol etme isteğiydi. Başka bir nokta da, Mısır'ın kendi kendisine yetecek yeterli uzman olmaması gerekçe gösterilerek İngilizlerin, Mısır Hükümeti'nde bürokratik kadrolarda İngiliz danışmanların görev yapmasını istemesi de çözüme kavuşturulamamıştı. Bütün bunlar görüşmeleri çıkmaza soktu. 3 Aralık 1921'de Mısırlılarla bir antlaşma yapıldı. Allenby, Mısır Sultanı'na İngiltere'nin Mısır'daki politikasını genel olarak açıklarken Mısır'ın, İngiliz imparatorluk sisteminin uzantısının bir parçası olduğunu, Zağlul tarafından önderlik edilen milliyetçi hareketin bu politikaya sekte vurduğunu ve İngiltere'nin temel amacının Fuat'ın otoritesini Mısır'da hâkim kılmak olduğunu söyledi. Böylelikle İngiltere, Mısırlı milliyetçilere karşı mücadelesinde Sultanın desteğini sağlamış olmakta, buna karşılık da Fuat da tahtta kalabilmek için İngiliz desteğine bir bakıma bağlı kalmaktaydı. Curzon'un barış taslağının açıklanmasıyla Zağlul tutuklanarak, tekrar sürgüne gönderildi. Bunun üzerine ülkede bir dizi grevler ve gösteriler başlamıştır²³.

Zağlul ve öteki milliyetçi liderlerin defalarca sürgün edilmelerine rağmen, devam eden ayaklanmalar ve düzensizliklerden sonra İngiltere, tek taraflı olarak protektoranın son bulduğunu ilan etmiştir²⁴. Ancak İngiltere, 28 Şubat 1922'de Mısır'ın bağımsızlığını ilan etmekle birlikte, Süveyş Kanalı ve Mısır'daki yabancıların haklarının savunmasını üzerine alıyor ve Sudan üzerindeki kontrolünü elinde tutuyordu²⁵. Ayrıca İngiltere, yaptığı düzenlemeyle, Mısır'ı bir krallık durumuna getiriyordu²⁶. Böylece Mısır'da anayasal monarşi kurulmuştur²⁷.

²³ Sabit Duman, *a.g.e.*, s.300-302.

²⁴ Peter Mansfield, *Mısır İhtilali ve Nasır*, (Çev: Ergün Tuncalı), İstanbul, 1967, s.19.

²⁵ Türel Yılmaz, *a.g.e.* s.24.

²⁶ Anıl Çeçen, "Arap Dünyasında Nasır Önderliği", *Avrasya Dosyası (Arap Dünyası Özel)*, C.6, S.1, Ankara, 2000, s.187.

²⁷ Fulya Atacan, "Otoriteryanizm Kısılcığında Mısır", *Değişen Toplamlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu*, (Yayına Hazırlayan: Fulya Atacan), İstanbul, 2004, s.18.

1922’de Kral unvanını alan Fuad, ülkede yeni bir anayasa oluşturulması için girişimlerde bulunmuş ve Belçika Anayasası model alınarak, 19 Nisan 1923’te Mısır Anayasası açıklanmıştır. Bu Anayasa; Kral’a, Bakanlar Konseyi’ne, Senato’ya ve Temsilciler Meclisi’ne yer vermektedir. 1923 Anayasası ile Mısır’ın egemen, özgür ve bağımsız bir ülke olduğu ilân edilmekle birlikte, tüm Mısırlılar eşit sivil ve siyasi haklardan yararlanma konusunda yasalar karşısında eşit görülmektedir. 1923 Anayasası’na göre tüm güçler Kral’ın elinde toplanmıştır. Mehmet Ali soyundan gelen Krallık, babadan oğla geçmekteydi. Kral tüm askeri ve sivil otoriteyi temsil etmekte ve gücü elinde bulundurmaktaydı. 1923 Anayasası ile güçlü bir monarşinin yanı sıra halk tarafından seçilen bir parlamento da yer almaktaydı. Kral’ın elinde büyük bir güç toplanmasına olanak veren ve kişi haklarının mutlak bir biçimde tarif edildiği 1923 Anayasası, Saad Zağlul ve liberal akımın başlıca temsilcilerini bir araya getiren Vafd Partisi’nin büyük bir zaferi olarak kabul edilmiştir. 1923 sonu ve 1924 yılı başında yapılan ilk meclis seçimlerinde, Vafd Partisi, Saad Zağlul liderliğinde 214 sandalyeli Temsilciler Meclisi’nde 188 sandalye kazanmıştır²⁸. Böylece Saad Zağlul, Mısır’ın ilk seçilmiş Başbakan’ı olmuştur²⁹.

1918 yılında Saad Zağlul liderliğinde kurulan Vafd Partisi, bundan sonra Mısır’ın siyasal yaşamında önemli bir başlangıcı temsil etmiştir. Vafd Partisi, 1919–1952 yılları arasında özellikle ülkenin “ liberal döneminin” başlıca siyasal aktörüdür. Mısır’ın siyasal yaşamında bir siyasal partiden çok Mısır milliyetçiliğini bünyesinde toplamış ve bu hareketin örgütlü bir dışa vurumu olarak görülmüştür. Vafd Partisi, Mısır’ın ilk burjuva nitelikli siyasal partisi olduğu gibi bir dönem modernleşmeci geleneğin en rafine temsilcisidir. Varlıklı toprak sahibi sınıfların ve şehirli, eğitilmiş (avukat, doktor, mühendis) meslek sahibi kesimin temsilcisi konumunda olmuştur. Programı itibarıyla çevresinde farklı etnik, dini grupları ve oy potansiyeli anlamında farklı sınıfları bir araya getiren birleşik bir cephe oluşturmayı başarmıştır. Vafd Partisi’nin kurulduğu ve çalışmalarını sürdürdüğü dönem, Mısır’ın siyasal açıdan en çalkantılı ve istikrarsız dönemiydi. Parti kurulduğu dönemden itibaren Mısır’ı barışçı yollarla tam bağımsızlığa kavuşturmayı hedeflemiştir³⁰. Vafd Partisi, Mısır elit tabakasının çoğunluğu tarafından ideolojik ve sosyo - ekonomik açılardan destek görmüştür. Kendisini Mısır’daki liberal demokrasinin temsilcisi olarak gören Vafd, tam

²⁸ E. Zeynep Güler, *a.g.e*, s.71.

²⁹ William L. Cleveland, *a.g.e*, s.221.

³⁰ E. Zeynep Güler, *a.g.e*, s.71–72.

bağımsızlık konusunda İngiltere'ye karşı oldukça agresif bir tutum sergilemiştir³¹.

Vafd Partisi'nin iktidara gelmesiyle, Mısır'da demokrasi yine de tam olarak uygulanamamıştır. Bunun sebepleri olarak şunlar söylenebilir: Birincisi, anayasanın yapısıydı. Kral'a Başbakan'ı atama ve parlamentoyu feshetme dâhil çok geniş yetkiler veriyor ve böylece kurumsal bakımdan zayıf bir yasama gücü oluşturuyordu. Nitekim Kral Fuat, kraliyet haklarını korumaya kararlıydı. İkincisi; İngilizler, Mısır politikasına müdahaleye devam ettikleri için parlamenter sistemin bütünlüğü baltalanmaktaydı. Üçüncüsü; ne Vafd ne de diğer küçük partiler, parlamenter devlet için doğru yol olan uzlaşma ve muhalefete saygı ilkelerini benimsemiş durumdaydılar. Saad Zağlul, Kral kadar otoriter davranmaktaydı; parlamentonun diğer milletvekillerini hor görmekte ve bürokrasiyi niteliklerine bakmadan Vafd destekçileriyle doldurmaktaydı³². Bu durum, Vafd'a karşı muhalefetin genişlemesine ve Vafd'ın da giderek sertleşmesine yol açmıştır. Bu tutumlar, basına sansür de dâhil özgürlüklerin giderek sınırlandırılmasına kadar, varmış bulunmaktaydı³³.

Vafd Partisi'nin bu tutumunun yanında, Vafd, Kral ve İngilizler arasında sürekli bir iktidar mücadelesi yaşanmaktaydı. Vafd, tam bağımsızlık ve Kral'ın aleyhine parlamentoya daha fazla yetki istiyordu. Buna karşılık Kral Fuad, İngilizlere yanaşarak yetkilerini korumaktan yanaydı ve İngilizler de onu Vafd'a karşı destekliyordu³⁴.

Kral, Vafd ve İngilizler arasında yaşanan bu mücadele, Zağlul'u yeni bir politikaya yöneltmiştir. Bu, basın yoluyla kendi politikalarına destek bulurken, Mısır'ın iç işlerine ait olan meselelerde yabancıların karışmasını zorlaştıracak tedbirlerdi. Kamuoyu arkasında olduğundan, basının da desteklemesiyle Zağlul, Mısır'da oldukça güçlü bir konum elde etmiştir. İngiltere ise Mısır'da yasal bir himayeci devlet olduğunu savunmaktaydı. Bu arada Mısırlılar İngilizlerin gözetimi altında olan Sudan'da birçok eyleme girişmişlerdi³⁵. İngilizlere karşı girişilen bu eylemlerin en önemlisi Vafd'ın iktidarını da sona erdirecek olan, Sudan yüzünden İngiltere ile Mısır arasında çıkan bir olay olmuştur. Sudan Genel Valisi Sir Lee Stack'ın Kahire'de öldürülmesini bahane eden İngiltere'nin Mısır'a verdiği ultimatomun Kahire

³¹ Selma Botman, "The Liberal Age 1923–1952", *Egypt (Modern Egypt From 1517 To The End Of The Twentieth Century)*, (Edit: M.W. Daly), Cambridge, 2008, s.287–288.

³² William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.221.

³³ Tayyar Arı, *a.g.e.*, s.186.

³⁴ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.221

³⁵ Sabit Duman, *a.g.e.*, s.304.

tarafından kabul edilmemesi üzerine yoğunlaşan baskı karşısında Vafd Partisi istifa etmek zorunda kalmıştır. 1924 Kasımında gerçekleşen darbe sonrasında 1923 Anayasası rafa kaldırılmış ve eski tip sömürgeciliğe devam edilmiştir. Vafd'ın istifasıyla hükümet, İngiliz emperyalizmine bağlı feodallerin Ulusal Birlik Partisi tarafından kurulmuştur³⁶.

Bu dönemde ise İngilizler, ülkenin kontrolünü ellerinde tutmuşlardır³⁷. Ancak İngiliz destekli Ulusal Birlik Partisi'ne karşı halkın tepkisi yoğun olmuştur. Bu durum Vafd Partisi'nin 1925 seçimlerinde çoğunluğu sağlayarak galip gelmesini sağlamıştır³⁸. Bunun üzerine aynı gün parlamento dağıtılmıştır. Yeni seçimler 1926 Mayısında yapılmıştır. Bu seçimlerde de Zağlul ve Vafd Partisi'nin büyük başarı elde etmesi İngilizleri dehşete düşürmüştür. Zağlul Başbakan olabilirdi, ancak İngiliz Yüksek Komiseri Lloyd George buna izin vermedi ve Adli Yeğen Paşa'nın bir hükümet kurmasını istemiştir. 23 Ağustos 1927'de ölene kadar Saad Zağlul parlamento başkanı olarak kalmıştır³⁹. Saad Zağlul'un 23 Ağustos 1927'de ölümünün ardından Mustafa el- Nahhas liderliğinde Vafd Partisi, ulusçu bir parti olarak gücünü hissettirmeye devam etmiştir⁴⁰.

Zağlul'dan daha az yetenekli bir kişi olan Mustafa el- Nahhas, 1952 devrimine kadar Vafd'ı yönetmiştir⁴¹. Bu dönemde Vafd, Nahhas liderliğinde hâlâ geniş halk kitlelerini peşinden sürükleyebiliyorsa da eski canlılığını kaybetmiş bir durumdaydı⁴².

1927'den sonra yeniden hükümeti kurmakla görevlendirilen Nahhas Hükümeti İngiliz baskısına fazla dayanamayarak istifa etmiştir ve Kral Fuat da parlamentoyu dağıtmıştır. Bundan sonra 1929 Aralık ayında yapılan seçimlerde yeniden çoğunluğu sağlayarak 1930 Ocak ayında yeni hükümeti kuran Nahhas Paşa, İngilizlerin baskısı yüzünden bir defa daha iktidardan uzaklaştırılmış ve parlamento dağıtılmıştır ve Sıtkı Paşa İngilizler tarafından Başbakanlığa getirilmiştir⁴³.

İngilizlerin, Vafd Partisi düşmanlığı tamamen onun milliyetçilik arzularından kaynaklanmaktaydı. Nitekim Vafd'ın politikası, İngilizlerden

³⁶ Tayyar Arı, *a.g.e.*, s.186.

³⁷ Sabit Duman, *a.g.e.*, s.306.

³⁸ Tayyar Arı, *a.g.e.*, s.186.

³⁹ Sabit Duman, *a.g.e.*, s.306.

⁴⁰ Sabahattin Şen, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım (Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi)*, İstanbul, 2004, s.95.

⁴¹ Arthur Goldschmidt JR.-Lawrence Davidson, *a.g.e.*, s.341.

⁴² William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.222.

⁴³ Tayyar Arı, *a.g.e.*, s.187.

tamamen bağımsızlık ve Sudan'ın Mısır'ın ayrılmaz bir parçası olmasıydı; ancak Kral'ı da yanına alan İngilizler, kurulan Vafd hükümetlerinin kısa ömürlü olmalarını sağlamışlardır. Son olarak Sıtkı Paşa'yı Başbakanlığa getiren Kral Fuat, 1930'da parlamentoyu feshedip Mısır'da yeniden monarşik bir diktatörlük kurmuştur. Diğer taraftan İngilizler Vafd ile yeniden görüşerek anlaşmaya çalıştıysa da başarı kazanamadı ve 1930'da görüşmeleri kesti⁴⁴. Kral Fuat olağanüstü hal ilan ederek, 1923 Anayasası'nın yerine daha otoriter bir anayasayı yürürlüğe koyarak, Mısır yönetimini beş yıllığına bir kraliyet diktatörlüğüne çevirmiştir, ancak Mısırlı daha iyi ilişkiler kurabilmeyi isteyen İngilizler, 1923 Anayasası'na dönüşü ve serbest seçimlere gidilmesini önermişlerdir⁴⁵. 1930'dan sonra yapılan 1931 seçimlerini Vafd Partisi boykot etmiş ve Sıtkı Paşa'nın kurduğu hükümet 1933'e kadar işbaşında kalmıştır. İngiltere'nin Mısır iç politikasına bu denli müdahalesi 1930'lardan sonra istikrarsızlığın artmasına yol açmıştır. Nitekim Kral Fuat, İngilizlerin de desteğiyle 1923 Anayasası'nı 13 Aralık 1935'te tekrar yürürlüğe koymuştur⁴⁶. Bu arada 1936'da Kral Fuat ölmüş ve yerine oğlu Faruk, Kral olmuştur⁴⁷.

Mısır'da 1923 Anayasası'na uygun olarak, seçimler yenilenmiş ve Vafd Partisi yeniden seçimleri kazanmıştır⁴⁸. Bunun üzerine İngilizlerle anlaşma görüşmelerini yürütmek üzere bir ulusal koalisyon olarak, Ulusal Cephe Partisi kurulmuştur. 26 Ağustos 1936'da da İngiliz – Mısır anlaşması sağlanmıştır. Nahas Paşa, anlaşmanın imzalandığı Londra'dan büyük bir zafer havasında ülkesine dönmüş, ancak 1938'e kadar partinin içindeki yozlaşma oy oranının düşmesine neden olmuştur. Halk kitlelerinin gözünde Vafd Partisi'nin milliyetçi özelliği kaybolmuş ve halk üzerinde Vafd'ın kendilerini aldattığı düşüncesi doğmuştur⁴⁹. Nitekim 1936'da imzalanan İngiltere - Mısır antlaşmasına göre; her iki taraf da Mısır'ın bölgeyi savunabileceği konusunda anlaşana kadar, İngiltere Süveyş Üssü'nde on bin asker ve dört yüz pilot bulunduracaktı. Bu antlaşmanın içerdiği sömürgecilik düzeni, Mısır halkında milli birliğin ve milliyetçiliğin doğmasına sebep olmuştur⁵⁰. Bu durum Mısır halkının Vafd Partisi'ne olan güvenini azaltmıştır.

⁴⁴ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1980)*, C.I, Ankara, 1994, s.205.

⁴⁵ Arthur Goldschmidt JR.- Lawrence Davidson, *a.g.e*, s.342–343.

⁴⁶ Tayyar Arı, *a.g.e*, s.187.

⁴⁷ E. Zeynep Güler, *a.g.e*, s.72.

⁴⁸ Arthur Goldschmidt JR.- Lawrence Davidson, *a.g.e*, s.343.

⁴⁹ E. Zeynep Güler, *a.g.e*, s.72.

⁵⁰ Behçet Kemal Yeşilbursa, *Ortadoğu'da Soğuk Savaş ve Emperyalizm (İngiltere- Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye 1945 – 1955)*, İstanbul, 2007, s.22.

Vafd Partisi'ne halk desteğinin azaldığını gören Kral Faruk, 1938 Şubat'ında parlamentoyu dağıtarak, Mısır'da yeni seçimlere gidilmiş ve seçim sonucunda Vafd dışında bir koalisyon hükümeti ülkenin kaderine dört yıl hâkim olmuştur⁵¹.

2.İkinci Dünya Savaşı Döneminde Vafd Partisi

İkinci Dünya Savaşı ortaya çıktığında İngilizler, Mısır'ı kendi ana Ortadoğu üssü olarak kullanmışlardır. Bu, İngilizler için öylesine önemliydi ki 1941'de Başbakan Churchill, bir söyleşide; "Mısır'ın ve Ortadoğu'nun kaybının Büyük Britanya için bir felaket olacağını" ifade etmiştir⁵². Bu durum, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Mısır - İngiliz yakınlıklaşmasını başlatmış ve Kral Faruk, İngilizlerin baskısıyla 1942'de Nahhas Paşa'yı tekrar iktidara getirmiştir⁵³. Öyle ki İngilizler, Ülkede, karşıt bir kamuoyunun oluşmasını önlemek için, Mısır'da Vafd'ı tekrar iktidara getirerek, kendilerine karşı var olan hoşnutsuzluğu gidermek istemişlerdir. Ancak Kral, perde arkasındaki Vafd'ın lideri Nahas Paşa'nın Başbakan olmasına ısrarlı bir şekilde karşı çıkmış ve bunun üzerine İngilizler ise, Kahire'de Kral'ın sarayını kuşatarak, 4 Şubat 1942'de bölgedeki İngiliz Elçisi, Kral Faruk'a bir ultimatom vererek, ya Nahas Paşayı Başbakan olarak atamasını, yapmadığı takdirde de ülkeden ayrılmasını söylemiştir⁵⁴. 4 Şubat olayında İngiltere Sefiri Sir Miles Lampson'nun, kullandığı bu taktikler İngiltere'nin Mısır'ın içişlerindeki kontrolünü bir kere daha vurgulamış ve bu durum milliyetçileri öfkelenmişti. Ayrıca bu olay Mısır'ın zaten zayıflamış olan parlamenter sisteminin de çöküşünü hızlandırmıştır. Kral, aşağılanmış ve Vafd'ın gücünü kısımaya kesinlikle karar vermişti. Buna karşılık Vafd Partisi de çıkmaza düşmüştü. 1936'da bir Vafd Hükümeti'nin, Mısır'da İngiliz varlığının devam etmesi koşuluyla bağımsızlık antlaşmasını imzalaması gibi, parti bir kere daha milliyetçi ilkelerini terk etmeye ve siyasal iktidar için İngiltere ile işbirliğine hazır görünmüştü. Bundan sonraki on yıl içinde Vafd, 1942'de İngiliz tanklarının koruması altında iktidara gelmiş olmasının sonuçlarını yaşayacaktı⁵⁵.

Seçimi büyük çoğunlukla kazanan Vafd Partisi, sıkıyönetim ilan ederek, basına sansür koymuş ve İngiltere aleyhine yayın yapılmasını yasaklamıştır.

⁵¹ Sabit Duman, *a.g.e*, s.309.

⁵²Robert Mcnamara, *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East (1952-1967)*, University of Ireland, London, 2003, s.15.

⁵³ Yılmaz Daşcıoğlu, "Mısır", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.13, İstanbul, 1993, s.306

⁵⁴ Sabit Duman, *a.g.e*, s.370.

⁵⁵ William L.Cleveland, *a.g.e*, s.228-229.

Fakat çok geçmeden İngilizler için önemini kaybeden Nahhas Paşa, 1944'te Kral Faruk tarafından iktidardan uzaklaştırılmıştır. Bundan sonra da Mısır siyasetinde 1929'da Hasan el- Benna tarafından kurulan, İhvan-ı Müslimîn hareketi etkili olmaya başlamıştır⁵⁶. 1950 Ocak ayında Nahhas Paşa'nın Vafd Partisi yeniden iktidara gelmiş ve bu hükümet döneminde 1951 Ekim'inde, 1936 İngiliz- Mısır Antlaşması feshedilmiştir⁵⁷. Daha sonra Vafd Partisi Kral Faruk tarafından tekrar iktidardan uzaklaştırılmıştır⁵⁸.

Bu tarihten itibaren Mısır'da Cemal Abdülnasır'ın başını çektiği Özgür Subaylar hareketi başlamıştır. Vafd Partisi ile Kral Faruk'un çatışmaları ve siyasi istikrarsızlıkların ülkeyi gittikçe artan karışıklıkların içine atması, Hür Subayların darbe kararlılıklarını her geçen gün daha da arttırmıştır⁵⁹. Tam bağımsızlık ilkesiyle yola çıkan bu hareket, ilk olarak 1952 Devrimi sonucunda Kral Faruk'u tahttan indirmiş ve ardından, İngilizlerin Mısır'ı tamamiyle terk etmesi için mücadele başlatmıştır.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti'nden tamamen kopan Mısır'da, hâkimiyetini iyice sağlamlaştıran İngiltere, Mısır tarafından sürekli dile getirilen bağımsızlık söylemlerini, bölgede kalması açısından tehlikeli bulmuş ve sürekli olarak imtiyazlar vererek, günü kurtarmaya çalışmıştır. Kendilerine göre Osmanlı Devleti'nden ayrılmanın bağımsızlık anlamına geldiğini düşünen Mısır yöneticileri, İngiliz hâkimiyeti döneminde tam bir sömürü düzeninin tahakkümü altına girmişlerdir. Ancak Mısır halkı, milliyetçilik duygularıyla hareket etmeye başlayınca bu defa İngilizler Kral'ı destekleyerek, Kral ile halkın arasını açmışlardır. İngilizlerin bu politikasına karşılık, Mısır bağımsızlık mücadelesinin fitilini ateşleyen Saad Zağlul, Mısır'da ilk defa ciddi bir muhalefet oluşturarak, Vafd Partisi'ni kurmuştur. Kral'a ve İngilizlere karşı açık bir savaş açan Saad Zağlul'un kurduğu ve Mısır'da liberal demokrasinin öncüsü olan parti, gün geçtikçe halk yığınlarını da etrafında toplamayı başarmıştır. Nitekim 1922'deki Mısır'a verilen bağımsızlık Vafd Partisi sayesinde gerçekleşmiştir.

Vafd Partisi'nin İngilizlere karşı bu bağımsızlık mücadelesi, Mısır'da Krallık yönetimini de sarsınca parti, Kral ile de mücadeleye başlamıştır.

⁵⁶ Yılmaz Daşcıoğlu, *a.g.m*, s.306.

⁵⁷ Rami Ginat, " Nasser and the Soviets", *Rethinking Nasserism (Revolution and Historical Memory in Modern Egypt)*, (Edit: Elie Podeh and Onn Winckler), Florida University, 2004, s.232.

⁵⁸ Yılmaz Daşcıoğlu, *a.g.m*, s.306.

⁵⁹ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap – İsrail Savaşları (1948 – 1988)*, Ankara, 1989, s.122.

İngiltere ise bunu fırsat bilerek sürekli olarak Kral ile Vafd arasını açmaya çalışmıştır ve nitekim de bunda başarılı olmuştur. Sürekli olarak halkın büyük çoğunluğunun oyunu alarak hükümeti kuran parti, sonradan halkın kendine olan güvenini kötüye kullanınca halkın gözünden düşmüştür. Vafd Partisi'nde başlayan iktidar hırsı, partiyi İngilizlere yakınlaştırmıştır. Halkın büyük umutlarla beklediği tam bağımsızlık için mücadele eden parti, gittikçe İngilizlerin maşası haline gelmiştir.

KAYNAKLAR

ARI, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu(Siyaset, Savaş ve Diplomasi)*, Bursa, 2008.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1980)*, C.I, Ankara, 1994.

ARMAOĞLU, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap – İsrail Savaşları (1948-1988)*, Ankara, 1989.

ATACAN, Fulya, “Otoriterizm Kısacasında Mısır”, *Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu*, (Yayına Hazırlayan: Fulya Atacan), İstanbul, 2004.

BOTMAN, Selma, “The Liberal Age 1923–1952”, *Egypt (Modern Egypt From 1517 To The End Of The Twentieth Century)*, (Edit: M.W. Daly), Cambridge University, 2008.

CLEVELAND, L. William, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul, 2008.

ÇEÇEN, Anıl, “Arap Dünyasında Nasır Önderliği”, *Avrasya Dosyası (Arap Dünyası Özel)*, C.6, S.1, Ankara, 2000.

DAŞÇIOĞLU, Yılmaz, “Mısır”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.13, İstanbul, 1993.

DEĞERLİ, Esra Sarıkoyuncu, “Kendi Arşiv Belgeleriyle İngiltere'nin Ortadoğu Politikası”, *Onbirinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri II*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008.

DUMAN, Sabit, *Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*, İstanbul, 2010.

GENÇOĞLU, Mustafa, *İngiliz Hâkimiyetinde Mısır (1882- 1914)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997.

GİNAT, Rami, “Nasser and the Soviets”, *Rethinking Nasserism (Revolution and Historical Memory in Modern Egypt)*, (Edit: Elie Podeh and Onn Winckler), Florida University, 2004.

GOLDSCHMIDT JR. Arthur - DAVIDSON, Lawrence, *Kısa Ortadoğu Tarihi*,(Çev: Aydemir Güler), İstanbul, 2008.

GÜLER, E. Zeynep, *Arap Milliyetçiliği: Mısır ve Nasırcılık (Tahrir Meydanı'nda Korkuyu Yenmek)*, İstanbul, 2011

HARARİ, Maurice, *Government And Politics Of The Middle East*, America, 1967.

MANSFIELD, Peter, *Mısır İhtilali ve Nasır*, (Çev: Ergün Tuncalı), İstanbul, 1967.

MCNAMARA, Robert, *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East (1952–1967)*, University of Ireland, London, 2003.

ŞEN, Sabahattin, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım (Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi)*, İstanbul, 2004.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789–1999)*, İstanbul, 2000.

YEŞİLBURSA, Behçet Kemal, *Ortadoğu'da Soğuk Savaş ve Emperyalizm (İngiltere- Amerika'nın Ortadoğu Savunma Projeleri ve Türkiye 1945 – 1955)*, İstanbul, 2007.

YILMAZ, Türel, *Uluslararası Politikada Ortadoğu (Birinci Dünya Savaşından 2000'e)*, Ankara, 2004.

FIRAT ÜNİVERSİTESİ ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki (2) sayı halinde yayımlanır. Dergide yayınlanması istenen yazıların, Merkezin yönetmeliğinde sınırları çizilen ve bugün genel hatlarıyla kabul edilen Orta Doğunun (İran'dan başlayarak Basra Körfezi, Irak, Suriye, Ürdün, İsrail, Filistin, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan. Körfez Ülkeleri, Yemen, Kuzey Afrika ve bu bölgelerin yakın kuşak ülkeleri);

a. Tarih (En eski çağlardan günümüze kadar siyasi, iktisadi, kültür ve sosyal tarihi),

b. Coğrafya (Fizikî, beşeri, ülkeler ve turizm coğrafyası),

c. Sosyoloji (Bölgenin sosyal yapısı, sosyal tabakalaşma ve sosyal tabakalar, etnik vaziyet, aile, eğitim, kırsal ve şehir nüfusu, kırsal alandan kentlere göç, aşiretler-oymaklar, göçebelik, din ve dinî gruplar, cemaatler, ilişkiler),

d. Dil ve Edebiyat (Bölgede konuşulan diller, lehçeler ve ağızlar, dillerin birbirleriyle ilişkileri, edebî şahsiyetler ve eserleri-tesirleri),

e. Halk Kültürü (Halkın günlük yaşayışı, folklorik özellikleri, inançlar-ayinler, doğumdan ölüme kadar olan süreçte kültürel odaklar -doğum ve ilgili gelenekler, evlilik ve ölüm ile ilgili gelenekler- mutfak kültürü, tarım ve hayvancılık kültürü vd.) ile ilgili olması gerekmektedir.

2. Makalelerin bilime katkı sağlaması veya yeni bir sentez getirmesi lazımdır.

3. Makaleler, başka bir yerde yayınlanmamış olmalı, orijinal yeni belge ve bilgilere dayanmalıdır.

4. Sayfa sınırlaması olmamakla birlikte, makalelerin bir dergide yayınlanabilecek makul bir hacimde olmasına dikkat edilmelidir.

5. Derginin dili *Türkçe*, *İngilizce*, *Fransızca* ve *Arapça*'dır. Eğer makale Türkçe yazılmış ise muhtevalı bir İngilizce Özet, eğer Türkçe'nin dışında bir yabancı dil ile yazılmış ise gene muhtevalı bir Türkçe Özet eklenmelidir.

6. Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar, yazının kapsamıyla uyumlu, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.

7. Yazılar, dil ve ifade yönünden, dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, açık ve yalın bir anlatım izlenmeli, yersiz mübalağalardan uzak olmalıdır.

8. Şekil, tablo, grafik, harita ve diğer yardımcı anlatım araçları, bilimsel ve teknik ölçülere uygun olmalı, her türlü çizimler usulüne uygun olarak bilgisayar veya şablonla çizilmelidir. Bütün tablo, harita, fotoğraf ve grafikler tanıtılmalı ve numaralandırılmalıdır.

9. Dipnotlar sayfa altına verilmeli, gerekirse makalenin sonunda bibliyografya verilebilir.

10. Yazılardaki her türlü sorumluluk yazarlarına aittir. Bu konuda Merkezimiz hiçbir sorumluluk kabul etmez.

11. Dergimiz Hakemli olup, hakemlerden olumlu rapor alan yazılar yayınlanır, hakemden olumlu rapor almayan yazılar yazarlarına iade edilir.

12. Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.

**PUBLICATION PRINCIPLES OF THE MIDDLE EAST RESEARCHES
JOURNAL OF FIRAT UNIVERSITY**

1. The Middle East Researches Journal is published two times a year; once in January and then in July. The writings that are going to be published in the Journal are required to be related to the Middle East, boundries of which was determined by a Central Committee. Today, these boundries are generally accepted by historians (from Iran, to Persian Gulf, Iraq, Syria, Jordan, Israel, Palestine, Egypt, Saudi Arabia, Gulf States, Yemen, North Africa, and the belt states near these regions). The articles and writings should be related to the following aspects of the Middle East region;

- a. History (Beginning with ancient times up today of the political, economic, cultural, and social history)
- b. Geography (Physical, Human and the Geography of the States)
- c. Sociology (The socail structure of the region, socail strata, formation of social strata, ethnic situation, family, education, urban and rural population, migration from rural areas through the cities, tribes-clans, nomadism, religions and religious groups, communities and their inter-relations)
- d. Language and Literature (The languages that are spoken in the region, accents and dialects, inter-relationships among languages, literary personalities, and their works-influences)
- e. Folk Culture (daily life of the public, the features of the folklore, beliefs, ceremonies, cultural focuses, in time, from birth till death, birth and related customs, merriage and death related customs- kithchen culture, agriculture, and farming culture etc...)

2. It is required that articles should contribute something new to the science or should present a new synthesis.

3. Articles should be so new that hadn't been published anywhere before. They should also be based on original sources and informations.

4. Although there is no restriction on the number of the pages to be writen, the writings can't have more pages than an ordinary article can have.

5. The Journal is published in Turkish, in English, in French and in Arabic. If an article was written in Turkish, English summary should be added. However, if it was written in any language other than Turkish, Turkish summary should be added.

6. The Turkish titles and titles in the foreign languages should not contradict with the content of the writing but it should reflect the content of the writing neatly, briefly and as much as needed.

7. In terms of the concepts that were used and in terms of the style it was written it is a requirement that articles should be grammatic, a plain and simple style of writing should be followed, unnecessary exeggerations should be avoided.

8. Diagrams, pictures, graphics, maps, and other methods of explanation should be scientific and technical, all kinds of drawings should be done on the computer and by the patterns. All pictures, maps, photographs, and graphics, should be defined and should be numbered.

9. Footnotes should be at the bottom of the page. If needed the bibliography may be given at the end of the article.

10. All the responsibility in the writing belongs to the writer. Our Center don't accept any responsibility in this matter.

11. Our Journal has a committee. The articles that have been approved by the committee will be published while the others that haven't been approved by the committee will be returned back to their owners.

12. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or copied in any form without naming it.